

89

ABC
CERTIFIED

ماہوار

امرتا

مئی-2009 ع

امرتا

مئی-2009 ع

89

Design: Intel Communications, Hyd.

Handwritten signature and date: 20/09

ایڈیٹر:

فقیر محمد دول

ایڈیٹوریل بورڈ:

نصیر مرزا

آسی زمینی

مولن مدھوش

الطاف ملکائی

عامر سیال

پبلشر:

فقیر محمد انڑ

ہانہن پیلی:

وفا مولا بخش

ہدایت اللہ دول

ٹائٹل ڈزائن:

فتاح ہالیبوتو

ایڈورٹائزمنٹ مینیجر:

نساء اللہ سومرو

مُلہ: 50.00

سالیانو: 600.00

(کوریر ٹپال رستی)

پاکستان کان ہاھر:

قیمت: US\$6

سالیانو: US\$60

ABC
CERTIFIED
Registered No. 1175

امرتا

مہینو: مئی 2009 ع شمارو: 89

ساليانا خريدار

اذل سومرو اياز گل، اڪبر سومرو الطاف شيخ، الطاف آگرو امر سامڻو، ارباب علي احمد دل، اخلاق احمد لغاري اخلاق انصاري انريس جتوئي، اڪبر ڏامراھ امتياز حسين نوحپوٽو، ايم بي پيرزاده، ابراهيم کوسو اسلم مري احمد بخش تاريخي اسد چاچو الطاف حسين باگراڻي، الطاف آگرو انور ساگر ڪانڌڙو اڪبر ايس، مگريں الاهي بخش آجڻ، آصف مياڻوڻي آصف اصغر پٽي، آڪاش عامر، بشير احمد ڪلوڙ بخش مهرڻوڻي پروين ڪاظمي، پير عبید راشدي، پروفيسر شمشاد سومرو پروفيسر علي حسن خاصخيلي، پروفيسر مهر النساء لاڙڪ، پروفيسر فريد ياسمين پنهون پروفيسر نور افروز خواجہ پروفيسر نور احمد، جنجعي، پروفيسر يعقوب چانڊيو پروفيسر نور محمد شاهه پيار علي سنڌي پرم سوتهن، پريت گهرو تولارام سونهڙ دائود نظاماڻي روچي رام رابع نثار تنين رفيق سومرو رخسان پريت، رخسان ميمڻ، رسول بخش درس، وصال حسن درس، رحيم داد جوگي، رجب پگهيڻ رزاق سهڻي رجب نظاماڻي گل شير گل راجو، گلاب راءِ، جبار ملاح، جبار بوزدار، حفيظ باغي، حسين بروهي، خادم ڪلوڻي، جاويد مرتضيٰ ڏاڏاهي، جعفر جيسر چمن احمد اڻي، خليل موريائي، ڊاڪٽر اسحاق انصاري، ڊاڪٽر مقبول مارو، ڊاڪٽر امبا رام، ڊاڪٽر مرچند راءِ، ڊاڪٽر قاضي، خادم، ڊاڪٽر حبيب الله صديقي، ڊاڪٽر مشتاق گل، ڊاڪٽر الطاف بخاري، سميع بلوچ، سجاد مرتضيٰ ڏاڏاهي، سلطان خواجہ سهيل ابڙو سيد صابن شاهه شيان سنڌي ششڪر لال شمشاد مرزا، شير جوگي، شير محمد هاليپوٽو صادق لاشاري، صوفي شوڪت، شمس ڏيبي، ظهير زرداري، ظهير احمد، عبداللطيف صديقي، علي محمد ملائي عرفان علي انصاري عابد مظهر، عبدالله جيسر، عارف پاشا، عبدالرحيم عيد ڪٽير، علي محمد چٽا، علي محمد سولنگي، عابد عزيز ميمڻ، عبدالقدير عباسي، عبدالحميد، عنايت انڙ، عطا محمد خاصخيلي، عدنان هاليپوٽو غلام حسين لڏو، غلام نبي سومرو غلام مرتضيٰ ڪالرو غلام محي الدين قريشي غلام علي لاکاڻي فضل قادر قلباڻي، فضا غزل، فدا سنجراڻي، فتح الله صديقي، فراق هاليپوٽو فياض ڏاهري، فهمير گبول، ڪاشف صديقي، ڪوثر برڙو منظور قريشي، مراد علي مرزا، محمد ملوڪ انڙ، محمد رفيق سبيو مصري لڏاڻي، محبوب مصور سومرو مخمور بخاري مير بهادر ٽالپر، مير محمد پيرزادو محمد شريف حاجاڻي مشتاق بخاري مير حاجن پنهون محبوب جوڻيجو مجيب الرحمان شر، مير بيتاب پرين مور مغيري ممتاز احمد جگرو منور سلطان قريشي منصور قادر جوڻيجو منير پنهان ماڻڪ ملاح، نياز نديس نصرت حسين مگڻ، نواز سومرو نياز بهراڻي، نياز خالدو نواب، ذوالفقار علي علي چلياڻي، ذوالفقار ڪانڌڙو ذوالفقار علي ميمڻ ياسين جوڻيجو ياسمين نظاماڻي

ڪمپوزنگ:

ڪيشو ڪمان اچي مڪوئا

۽ ونود ڪمار

هيڊ آفيس:

9- ربي چيمبر ڪورٽ روڊ،

حيدر چوڪ، حيدرآباد

مواد لاءِ:

پوسٽ باڪس نمبر: 64،

جي. پي. او حيدرآباد

اي ميل:

amerta_mag@yahoo.com

فون نمبر: 0300-3085130

022-2721172

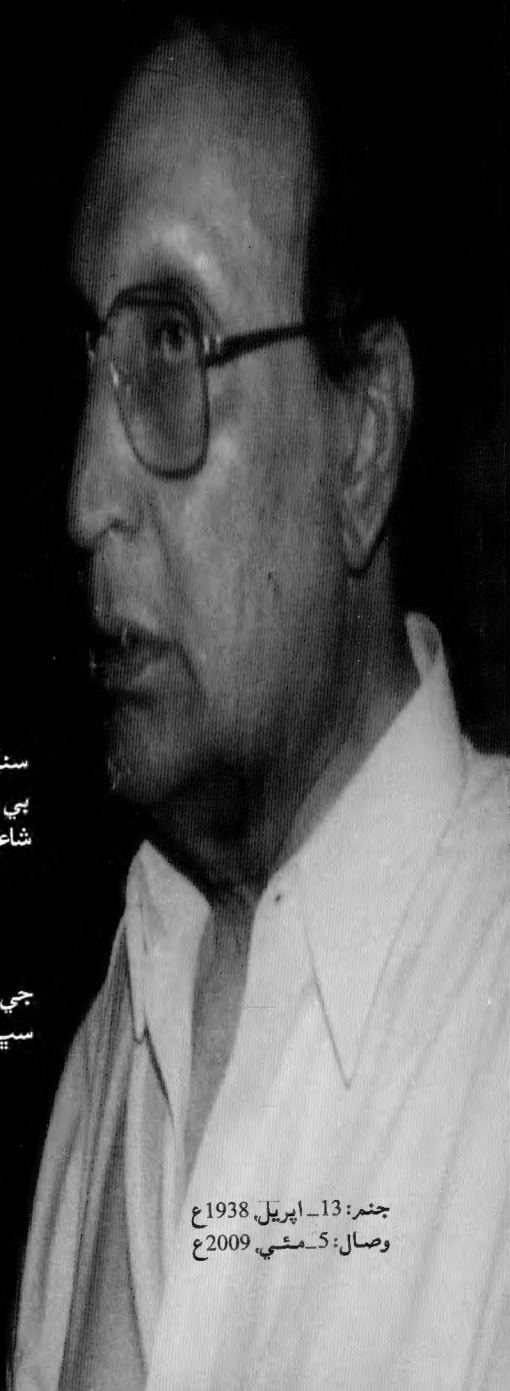
اهم راجي ملڻ جا هٿ

- ربحان برادرس، مشتاق نيز ايجنسي، لائين پار نوابشاهه
- آقبال نيز ايجنسي، تزد ريلوي اسٽيشن ميرپورخاص
- زير بڪ اسٽال منڊ، ٽاپ ٽنڊوالهيار
- افتاد ساعش بخاري گورنمينٽ پرائمري اسڪول، پليجاڻي اسٽيشن
- امين آڏيراڻي، اسٽيشن آڏيرو لال، تعلقو و ضلع مٽياري
- هوش محمد پٽي، سيڪريٽري جنرل، س اس شاخ پاڇو
- دليپ ڪوناري، رابيل ريسورس سينٽر، مٺي
- پير بخش صابر، شيدي محل وارو نمبر- 1، ٽنڊو باگو
- ڊاڪٽر جاويد خاصخيلي، پرڏان ڪيلڪ، اسٽيشن روڊ ٽنڊوالهيار
- سزمد بروهي، پوسٽ آفيس فريد آباد

سول ايجنٽ:

الحبيب نيزو ايجنٽسلي حيدرآباد

هي رسالو ذيل فقير فائونڊيشن پاران
الائيڊ پريس حيدرآباد وٽان ڇپائي گاڏي
ڪاتو حيدرآباد مان پڌرو ڪيو ويو

سنڌي ادب جي منفرد ترين، بيباڪ،
بي بدل ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس،
شاعر، صداڪار مقرر ۽ خوبصورت انسان

قمر شهباز

جي لاڏاڻي تي، 'امرتا' جي هن شماري جا،
سڀ صفحا، سوڳ ۾ سياهه پوش آهن.

سوڳوار: امرتا ست

جنم: 13 - اپريل، 1938ع
وصال: 5 - مئي، 2009ع

سندو تنهنجي لهر لهر ۾ منهنجا گيت سمايا.
تنهنجي چولين ۾ جا چلڪي سا ئي منهنجي چايا
- قمر شهباز

پيارا فقير،

هه ڏک "نرواڻ" موڪليان ٿو.

'واگم نڪ' وارو رويل صفحو سڙي اٿي. سان موڪليان ٿو.

مذبحر ٺاهي هاڻي ڇا ٿيندو. ٻه رطل ٽوٽري ٽڪليف ڪري ٻه رطل ٽي
ڪجهه وڌيڪ ڏيان ڏيندو. گڏوگڏ افسانن جي ڪجهه زرياده نظر لڳي وئي هئي.
هڪ طرف صفحو غائب ٿي ٻئي طرف ڪجهه سون رهجي ويون هيون.
صفحي واري ڏوڙ ۾ اڌواڻ مصداق مان به آهيان. مون موڪليو ٿي ڪونه
مرو ۽ اوهان بنان جيڪو ڪجهه ٻه ڇاپي ٿي.

قمر شهباز

4.1.2009.

[قمر شهباز جا هٿ اکر]

هن پرچي م:

نمر شهباز جي ياد
اولهان جي پهاڻان

فقير محمد ڏول

7

نمر شهباز جون ڪهاڻيون
ڏاڏي آدم جو سوال

13

رئيس جي پراسرار بيماري

18

آتم ڪٿا
ڪٿا زندگيءَ جا ورق

پروانو پٽي

24

ساروئين
دل جي دفتر مان

قاضي خادم

34

سارويا
اسين ڏاڍو ڪٿن ڪلندا لکڻاسين

محمود مغل

43

فن ۽ شخصيت

برڪت علي آزاد جون سياسي...

تهذيب الاسلام رضوي /

انجنيئر عبدالوهاب سهتو

63

سارويا

اسين ڏاڍو ڪٿن ڪلندا لکڻاسين

محمود مغل

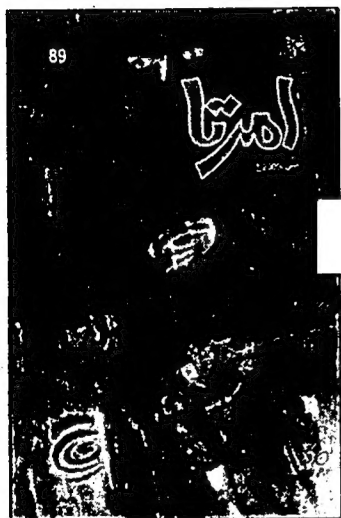
43

سفر نامو

ڪيڏو ڏور ۽ ڪيترو ويجهو

گوبند پنجابي

77

شاعري

امداد حسيني، اڊل سومرو،

محبوب سروري، عنايت بلوچ،

طارق عالم، فوزيه بانو، ابراهيم

منشي، آڪاش عامر ايوب ڪوسو،

حفيظ باغي، مخمور بخاري،

رخسانه پريت، گل ڪونڊن

امير ميرواهي، مختيار سهتو،

امين اڏيرائي، مهراننساء، لاڙڪ،

عابد مظهر اظهر منگي ۽ ٻيا

ايران جو سفر نامو

الطاف شيخ
113

تاريخ

تاريخ سبق سيڪاري ٿي

روچي رام
83

يادگيريون

سنڌي ادبي سنگت ۽ ڪي يادگيريون
اياز گل
89

پيٽا

آمان صالحان جي وڇوڙي تي
وسيم سومرو
108

مضمون

لکت: ذات جي ديوار تي
زاهد امروز/مراد علي مرزا
118

سداچار جو تياڳ

پروفيسر نامديو تاراچندائي
122

سنگيت جو سونھون شاعر: سوز۔
ڪوٽر هالائي
124

نماڻو سنڌي: سونھن، سچ ۽ فطرت۔
پروفيسر شمشاد احمد سومرو
128

سونھن، سنڌ ۽ سيف بخاري تنھا
عزيز ڪنگراڻي
118

ناوليت

گهاج

اڪبر سومرو
141

ڪهاڻين
نمبر 33

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي
150

بارڙو

منشي پريمچند/مقصود گل
151

ٽوٻائيڪ سنگھ

سعادت حسن منٽو/ميرزا دبير
158

۾ مختصر ڪهاڻيون

مقبول مارو
165

جهر ڪيون سڀ اڏامي ويون
نصير ڪنھر
166

اڀياس/تبصرا/ريپورٽ

ریت جي آڪاس ۾ ڌرتيءَ جي ڪوچ
رڪيل مورائي
171

ڪيئن وساريان ويڙهيڃن

مهراڻ نساء لاڙڪ
175

شعر سهارو ٻڌيا

شاهد حسين عمرائي
178

ڪتابن جو عالمي ڏينھن

مصطفيٰ نانگراج
185

خط و رايو

امرت ناما

181

اوهان جي پُڄاڻان

[قمر شهباز جي ياد ۾]

فقير محمد ڀول

مون کي اها سُڌ ٿي ڪانه هئي ته آگسٽ 2008ع ۾ پياري عامر سيال جي معرفت سنڌي ٻوليءَ جي نامياري ليکڪ، شاعر ۽ ڪهاڻيڪار قمر شهباز سان جيڪو سنگ سياڪو جُڙيو هو، سوايترو اوڀرو ٿي واريءَ جيئن هٿن مان وهي ويندو. هن 'امرتا' ۾ لکڻ لاءِ ها ڪئي ۽ زندگيءَ جو اهو آخري عرصو هن سنڌ ۾ صرف 'امرتا' ۾ ئي لکيو ۽ جنهن تي هن کي proud پڻ هو جنهن جو هن مون سان اظهار به ڪيو ته 'امرتا' مون

کي هڪ دفعو ڏي نون ۽ پراڻن پڙهندڙن جي آڏو آندو آهي. هوانهيءَ آگسٽ 2008ع کان اپريل 2009ع تائين مسلسل 'امرتا' ۾ لکندو رهيو ۽ هن مهل به سندس ٻه ڪهاڻيون 'ڦاڏي آنر جو سوال' ۽ 'رئيس جي پراسرار بيماري' مون وٽ موجود جيڪي 'امرتا' جي هن شماري ۾ شامل آهن ۽ شايد اهي سندس آخري ڪهاڻيون هجن يا متان سندس ٽيبل تي ڪي ٻيون لکڻيون به سرچيل هجن، جو هن مون سان واعدو ڪيو هو ته تون رڳو 'امرتا' ڪهاڻيون ڇپيندو وڃ، آءُ 'امرتا' لاءِ ڪهاڻيون لکندو ويندس. آخري دفعي هن فيبروري 2009ع ۾ مون کي هڪ ئي وقت ٻه ڪهاڻيون سميت ٽي ڪهاڻيون لاڳيتيون موڪلي ڏنيون (ٽينءَ ڪهاڻيءَ جو نالو 'جڏهن بيت تنهنجا رُنا هئا پٽائي' هو جيڪا امرتا جي اپريل 2009ع واري شماري ۾ ڇپي آهي). هن مون کي فون ڪري چيو ته ڪهاڻين جي پرواهه نه ڪج، وٺي ته ٽيئي ڪهاڻيون هڪ ئي وقت گڏ ڇپي ڇڏ. ٻئي پرچي لاءِ ٻيون ڪهاڻيون موڪلي ڏيندس.

15 اپريل تي هن موبائيل تي مون سميت پنهنجن حيدرآباد جي ڪيترن ئي دوستن جن ۾ شوڪت شورو حميد سنڌي غلام نبي موراڻي، تاج جويي کان پوءِ نصير مرزا تائين مڙني يارن کي ميسيج ڪيو هو ته آءُ سڀاڻي حيدرآباد اچان ٿو ۽ پاڻ ملنداسين.

16 اپريل تي هن ٻڌايو ته هو اچي ويو آهي، ۽ هن نصير کي ٻڌايو آهي ته هو ڪٿي رهيل آهي، سو اوهان (نصير ۽ فقير) ٻئي اچي مون سان ملو. هن کي ڏنل وقت تي وڃي ڪونه سگهياسين. مقرر وقت جي ڪلاڪ ٻه گذرڻ کان پوءِ تاج مون کي فون ڪئي ته 'فقير! ڪٿي آهين؟ قمر شهباز تنهنجو ۽ نصير جو انتظار پيو ڪري' چيو مانس، 'ڪنوينس نه هجڻ ڪري اسان وٽس وڃي ڪونه سگهياسين'.

ورائين، 'يار مون کي ٻڌايو ها، ته گاڏي موڪلي ڏيانو ها.' چيو مانس، 'اها خبر ڏاڍي دير سان پئي، هاڻ ته آءُ واپس تنڊي ڄام پيو وڃان.' ۽ پوءِ ساڳي گهڙي نصير فون تي ٻڌايو ته تاج هن کي به هاڻ هاڻ فون ڪئي آهي ۽ ٻڌايو ته قمر شهباز اسان جي انتظار ۾ ويٺو آهي.

ٻهر حال هن سان ملاقات لکڻي جي ليڪ موجب ڪوٺي ٺي آچر ڏهاڙي 18 اپريل تي هئي؛ ساڻي. اهو هن سان پهريون ڀيرو مڪا ميلو ٿيو هو (۽ افسوس! اها ئي آخري ملاقات ثابت ٿي). هو غلام نبي مورائيءَ جي نيرون ڪوٽ ۾ رهيل هو ۽ مون سان ملڻ تي چاهيائين پر مسئلو اهو هو جو مون ڄت جو اهو نيرون ڪوٽ ڏنل ڪونه هو ۽ هن سان وڙي حالت اها جو چئي پيو ته 'مون کي ته يار، حيدرآباد جا رستا ئي وسري ويا آهن. ڪجهه دير پهرين نصير سان ملڻ لاءِ ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد لاءِ نڪتو هئس، پر حالت اها جو ريڊيو اسٽيشن تي پهچڻ بجاءِ شهر ۾ سرگس ڪندو رهيس، نيٺ پڇاڻي پڇاڻي وڃي پهتس. سو هاڻ توت گاڏي کاتي ڪيئن پهچان، وري رستا پلجي ڪنهن ٻئي پاسي نڪري ويندس ۽ گرمي به گرمي آهي' اهڙيءَ حالت ۾ هن فون تي ڳالهائي طئه ڪيو ته 'آءُ توکي پڪ ڪرڻ لاءِ نيرون ڪوٽ کان ويندڙ واڌو واه وارو سڌو رستو وٺي شهباز بلڊنگ تائين اچان ٿو، تون شهباز بلڊنگ تائين پهچ' ۽ شهباز بلڊنگ تائين پهچڻ منهنجي لاءِ به مسئلو ڪونه هيو. آءُ رکشي تي چڙهي واڌو واه روڊ تي پهتس ته هڪڙي وڏي ڪار کي روڊ جي سائيڊ کان بيٺل ڏٺم. بنا بريڪ هليو ويس ڪار ڏي ۽ ڊرائيور سائيڊ جي کاٻي پاسي کان ڪار جو در کولي اندر ويٺس ته ڪار مان پرئين پاسي منهنجي ڳولها ۾ نهاري بندڙ قمر شهباز هليو چرڪ ڀريو ته هيءُ ڪير ڪار جو در کولي اندر گهڙي آيو آهي! سندس حيرت کي پاسيرو ڪندي مڙڪي سائس هٿ ملايم ته سمجهي ويو ته آءُ ڪير آهيان؟ چيئين، 'گاڏي ڪيئن سڃاڻي؟'

چيم 'انتظار ڪرڻ وارا روڊ تي ائين ئي بيهندا آهن.'

جواب ٻڌي مڙڪي پيو.

نيرون ڪوٽ پهتاسين ته هن اتي موجود خانسامان کي ڪمري ۾ گهڙڻ کان اڳي ئي آرڊر ڪيو ته خان! اتي تر چائي بنا ڪي لاڙ هر دونن ڀاتي پيئينگا، ٺيڪ هي! - ۽ پوءِ ڪمري ۾ ٿا وڃي ويهون ۽ هڪٻئي کان خوش خبر عافيت پڇيون ٿا. بعد ان جي هومون کان 'امرتا' جي ڪم ڪار جو پڇي ٿو ته 'ڪيئن ٿو ڪم ڪرين، امرتا'.

کي اشتهار چو نٿا ملن. چڱو ان سلسلي ۾ آءٌ به ڪوشش ڪريان ٿو. مارڪيٽنگ جي حوالي سان مورائي صاحب سان به مشورو ڪريان ٿو جو هن کي 'مهراڻ' چينل هلائڻ جي ڪري مارڪيٽنگ جو مٿو تجربو آهي ۽ ان کان سواءِ آءٌ آفتاب ايتري سان به ڳالهائين ٿو ته هو به ان سلسلي ۾ اوهان جي مدد ڪري ۽ هيڏانهن آءٌ وري کانئس 'امرتا' ۾ سندس چيچندڙ ڪهاڻين جي حوالي سان ذاتي فيڊ بئڪ جي پڇا ٿو ڪريان ته بهڪندي ٻڌائين. گهڻو ڀاڱو اڄ آچر جي ڪري حميد سنڌي صاحب جي بزمِ روح رهاڻ ۾ ۽ جمعي تي تاج بخوبي وٽ ادبي سنگت جي اجلاس ۾ مڙني پاسي قمر شهباز... قمر شهباز جو پڙاڏو هو ۽ اهو سڀ يقينن 'امرتا' جي ڪري ٿي هو. اسان جي اها ڪچهري ڪو ڏيڍ ۾ ڪلاڪ هلي ٿي ۽ ان کان پوءِ مجلس برخواست هُن وري ڪار ڪڍي آءٌ به ساڻس ويٺس. هُن ڪار جو شيشو لاٿو ۽ پٺاڻ کي سڌ ڪري چيو 'خان ابي هر ڪل آئينگا. مورائي صاحب پوڄي تو اُس ڪو بتاڏيندا. ڪمرا پلي بند ڪرو.' ۽ پوءِ هُن مون کي ساڳيءَ جاءِ تي يعني شهباز بلڊنگ وٽ اچي لاٿو ۽ منهنجي لاءِ ڪيڏو نه اعزاز ته قمر شهباز جهڙي سنڌي ادب جي سرموڙ ليکڪ مون فقير فقرا کي پڪ اٿندڙ ڀراپ ڪيو.

هُن پنهنجي ڪهاڻي 'تياڳ' ۾ هڪڙي ڪردار لاءِ لکيو 'پاڻ ڪروڙ پتي هوندي به ڪنگلو هو. پنهنجي منهن ڳالهائيندو هو ۽ پاڻي پي پاڻ تي روئندو هو. اندر ۾ ڇا وهندو ۽ ڇا ڀڄندو هو. سو فقط هو ئي ڄاڻندو هو.'

سوچيان ٿو ڪهاڻيءَ ۾ موجود اهو ڪردار ڪير هو؟ ڪٿي هو پاڻ ٿي ته اهو ڪردار ڪونه هيو؟ اهو ان ڪري ٿو چوان جو منهنجي ساڻس هر پيري سندس ڪهاڻين تي گفتگو ٿيندي رهندي هئي. مون سندس ڪهاڻي 'نرواڻ' تي به ساڻس ڊسڪس ڪيو هو ۽ ان جي ڪردارن جو جڏهن ساڻس ذڪر چيڙيو ته هُن مون کي ٻڌايو اهي مڙئي ڪهاڻيون منهنجون پنهنجون آهن ۽ سمورو سچ سمائل آهي انهن ۾ سواءِ ڪنهن ٿوري گهڻي گهڻاوت جي.

نصير هُن جي وچوڙي جو ٻڌي پهريون فون ٿي مون کي ڪيو ۽ چوڻ لڳو 'فقير، هي ڇا ٿي ويو ڀار هو ته هٿاش بهاش هو. ائين ڪيئن اوچتو ئي هليو ويو. ڀلا هُن کي پسڻ پئجي ويا هئا ڇا. جو هو ائين حيدرآباد دوستن ڏي هليو آيو ۽ لاڳيتو چار پنج ڏينهن سنڌ الاجيءَ ۾ ويهي پنهنجا چيپل ليک ڳوليندو رهيو ته جيئن انهن کي ڪتابي صورت ۾ سهيڙي سگهي.' مون ٻڌايو مانس ته پاڻ چئي پيو ته 'جيڪو مواد وڃائجي ويو سو ته چٽو ڇڻو ڇڻو جنهن جي ملڻ جي پڪ اٿم سو به سهيڙيو ته گهٽ ۾ گهٽ تيهه ٻتيهه ڪتاب ٿي پوندا.' وري نصير هُن جو ميسيج ٻڌايو ته انهي ڏينهن هُن سان نه ملي سگهڻ ڪري هُن ٻئي ڏينهن مون کي ميسيج ۾ لکيو هو 'نصير، ڏاهوتي، مون سان مل!'

هو سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڳوٺڙي کي ڏنل ڪوٺ هو. هُن جي وڃڻ سان اهو سنڌي ڪهاڻيءَ جو ڪوٺ ڪري چڪو. هُن سنڌي ادب لاءِ سون جو ڪم پئي

ڪيو. جتي لوھ جو ڪم عالِ جالَ ھجي، اُتي سونارڪي ڪم جو قدر ته اڃا ئي وڌيڪ ۽ اھم آھي. قمر شھباز ڪڏھن ڪونہ وسرندو ھو سنڌي ادب جو سرمايو ھو. قمر شھباز جو ڪم سندس اوچي قد جيئن اوچو آھي ۽ اھو طءُ آھي ته سنڌي ادب ۾ ٻيو قمر شھباز ڪونھي. ھُن کي پنھنجي ڪم تي اھڙو ملڪو حاصل ھو جنھن کي ماڻي نٿو سگھجي.

’سُٺن ھنيائون سُچ ۾،
چڏي در تہ گھڻان
جيڪي رب کي وڻيان،
جن جي مُنھن ۾ مڻيان،
جوکي ٻيا بہ گھڻان،
سامي ٻيا بہ گھڻان،
پيئڙڙي منھنجو لکيو لاھوتين سان!‘

پنھنجي ڪھاڻي نروان ۾ لکيو اٿس:

”ھليو ويندو مان، پوءِ ياد ڪندين!“

ھاڻي ته ھليو ٿي ويو سڀني جي زندگيءَ مان ھميشہ جي لاءِ. ٻي جان، ٻي زبان، ٻي ٿورڀاڇا، ھجور ناھي مڙندا ويا آڊيٽوريم ۾. ميڻ جا ماڻھو نہ ڪليا نہ مليا، نہ نچيا نہ ٽپيا، نہ سُڙبات ٿي ڪيائون. صرف رڄندا ٿي رھيا، ڪاري سورج جي ڪاڙهي ۾. ٽيپو ٽيپو ٿي ڳڙندي رھي سندن خوشين جي سموري ڪائنات.

تڏھن احساس ٿيو ته ھاڻ لاشن سان سڻجي ويو آھي ۽ منھنجي ڀر ۾ پٿر جي آسما ويٺي آھي ۽ سامھون اسٽيج تي ڪوئي دعا جا ھٿ ڦھلائي، آئين اکين ۽ پيريل آواز سان وڇڙيل روح جي ابدي سڪون لاءِ پاڏائي رھيو آھي. تڏھن دل جو شھر ٻھندو محسوس ڪيم ۽ ڇيھي جي آخري چيخ ٻڌندي لڳم ۽ دور ديوار جي دز منجھان اوچتو ماسات جو مرڪنڊڙ ڇھرو جھاتيون پائيندو نظر آيو.

ھال تي سڪتو طاري ٿي ويو، دعا لاءِ اُٿيل ھٿ ڇڻ ڄمي ويا ھڪ جاءِ تي.

کلندي چيائين، ’چرچو ڪيو ھئو‘.

ڪنن تي اعتبار ٿي نہ آيو لڳي ٻيو خواب آھي. وھر آھي منھنجي دل جو سڀ بي اعتبار نظرون مٿس ڄمي ويون. ھو سچ پچ سامھون بيٺو مرڪي رھيو ھو!“

اڄ ھُن جي موتي وڃڻ جو ٻڌي مون کي بہ پنھنجي ڪنن تي اعتبار ڪونہ ٿو اچي، موبائل تي آيل ميسيجز ۾ جيڪو ڪجهہ اچي رھيو آھي انھن تي اکين کي اعتبار ڪونھي. دل، اندر ئي اندر گھٽيل گھٽيل دانھون پئي ڪري ۽ اکين مان

ڳوڙها ته سربستا ماڻهن جي پيڙ ۾ جاري هئا. دل چئي ٿي ته ائين جو
ائين 'نروان' جي ڪهاڻيءَ جي ڪردار 'ماسات' وانگر هُو موٽي اچي ۽ اسان جي
سامهون اچي بيهي ۽ کلي چئي، 'چرچو ڪيو هئم' پر ائين ڪئي....

طارق عالم ايتري جي ميسيج کان پوءِ مون جهت قمر شهباز جونمير ملايو ته
رنگ وٺي پئي، يڪدم دل چيو هُو ڪونهي ويو ڇو ته سندس موبائل آن آهي،
معنيٰ هُو آهي، جي موبائل آف هجي ها ته يقينن هُو به آ.... پر ڪال جي اوڪي
ٿيڻ تي قمر ڪونه ڳالهائيو ڪنهن مٺي پيٽ ڳالهائيو ۽ مٺي ڀاءُ کي ماري وڌائين. اهو
چئي ته هاڻ هُو ناهن. هنن جي ڊيٽ ٿي وئي آهي.

ان کان پوءِ طارق سان ڳالهائيم، پر اندر اُڀرندوئي رهيو.

نصير ڳالهائيو ته به غم نه گهٽيو اڃا وڌي ويو.

پنهنجو درد گهٽائڻ لاءِ تاج جويي سان ڳالهائيم پر ڳالهه ساڳي، لڳم ٿي هيانئو
ڪنهن اونهي ڪوه ۾ ڪريو آهي ۽ ٻڌندو ٿو وڃي.

ڇا ڪريان ڪنهن سان ڳالهائيان، جلدي ڳالهائيان نه ته هيٺون ڦاٽي پوندم
ائين ڪڏهن ڪونه ٿيو هُو ڪنهن به دوست لاءِ.

شوڪت شوري کي فون ڪيم پر فون بند.

امر جليل کي فون ڪيم پر هن جو به موبائيل Off.

هاڻ وري ڪنهن کي فون ڪريان، محمود مغل کي يڪدم دل ۾ خيال آيو.

۽ پوءِ محمود ڏي فون ڪيم، ۽ جڏهن مون هن سان ڳالهائي ڪال ڪئي ته آءُ

سڄو ڪٽجي ڦٽجي چڪو هئس، ڳوڙها ڳلن تي ڳڙي آيا ها، چهري جا سڀئي رستا
لڙڪن هاڻا ها.

'اوهان جي پڄاڻان

نه بلبل ٿي چهڪي

نه مڪڙي ٿي مهڪي

نه ورسيا وٽان،

اوهان جي پڄاڻان!

اوهان جي پڄاڻان

اسان روح کي ڇڻ ٺپوڙي چڪاسين

اداس نگاهن ۽ تشنه لبين سان

هر گام

هر شام

توڪي پڪاري ٿڪاسين.

مگر تون نه آئين

نه آواز آيو.

بهارون نه موتيون
 ۽ ڪُونجَن جون وڇريل قطارون نه موتيون:
 گلن جا زخم ڪين پريا، نه پريا.
 ويا دور وڇڙي، سي ساٿي نه وريا.
 ساٿي سُمهي پيا ۽ مقتل وسائڻ.
 اوهان جي پڄاڻان‘

قمر شهباز هاڻ مڙھ ۾ مٽجي چڪو ۽ هن جو مڙھ منهنجي هن - آگر تان ڪجي،
 دل اندر دفن ٿي چڪو. هاڻ اسان وٽ قمر شهباز ناهي، صرف قمر شهباز جي قبر آهي ۽
 قمر شهباز جو ڪم آهي - جوگي جيڪس ويا جبروت، ماءُ ڏنم اڃ ماڻ مڙهين ۾.
 هاڻ وري هن جو ڪڏهن به دمديدار نه ٿي سگهندو هو اکين کان اوجھل ٿيڻ
 جو هنر هلائي هليو ويو هميشه لاءِ - آيل ڪريان ڪيئن؟

موبائل فون تي ميسيج لاڳيتو اچي رهيا ها:
 'Sad news prominent writer 'QAMAR SHAHBAZ' passed away
 today morning' (طارق عالم ابڙو)

'الاسا...! Qamar Shahbaz is no more...' (وفا مولا بخش)
 'محبتن جو ليکڪ قمر شهباز گذاري ويو' (زيب سنڌي)
 ۽ آءُ 'امرتا' کولي هن جي ليک، 'جوگي بيا به گهڻا' کي پڙهڻ شروع ڪريان
 ٿو جنهن ۾ هن لکيو هو:

'منهنجو اهو به خواب آهي، ته ڀٽائيءَ جي تنبوري جي تار هيڪر ٽپي اُٿي ۽
 سنڌي ڪنڌ ڪپاڻ لاءِ پتنگن جهڙو پيه ڪري ديوانا وار جُھومندا، ڳائيندا، ڇيڇ
 وجهندا، ڀٽ ڏئيءَ جي مچ تي مڇو ناهي مڙن ۽ امن، ايڪتا ۽ پيريم جي اُٺن ۾ آلا
 ٿي، جڳ کي جيئن جو گر سڪاري وڃن.

'هزارين خواب هيٺڙي ۾ پالي رکيا اٿم. انهن خوابن ۾ مان آهيان، توهان
 آهيو اسان سڀ آهيون. هن جنم ۾ نه، ته ٻئي جنم ۾ اهي سڀنا ضرور ساڻيان ٿيندا،
 چو ته اهي اسان جا سڀنا آهن. اسان ئي انهن کي جنم ڏنو آهي. اسان ئي انهن جي
 پالنا ڪئي آهي. اسان ئي انهن جي تعبير لهنداسين. پوءِ چاهي سوين جنم وٺا
 چو نه پون. اينداسين. وري اينداسين. ايندا رهنداسين. اهو اسان جو پنهنجي پاڻ
 سان وڃڻ آهي.'

ڪُنڊي ڪلين وڃ ۾، جڏهن وڌائون،
 مورو نه ماريائون، ڏئي ويا ڏور ڏڪن جي!

ڏاڏي آدم جو سوال

قمر شهباز

ڪراچيءَ جي سينٽرل جيل ۾ رات جي وڳڙي ’مٿس ماڻهن‘ جي ڪچهري ٿي رهي هئي. چور بڻشي، ٺڳهه هلڪي ٿلڪي مارا ماريءَ وارا قيدي ’مٿس ماڻهن‘ جي قطار ۾ شامل نه هوندا آهن. اهورتيو ماڻ ۽ شاڻ ماڻ لاءِ غيرتي، خوني، ڌاڙيل، رهن يا گهٽ ۾ گهٽ پاڙي جو غنڊو هڻڻ ضروري هوندو آهي. سمگلر ۽ پاڻاڙيدار به پاڻ کي ’مٿس ماڻهو‘ سڏائيندا آهن. پر ان کان گهٽ شهرت رکندڙ ڏوهاري ’گٽ خلق‘ جو درجو رکندا آهن. جيل ۾ ’گٽ خلق‘ جو ڪم آهي ’مٿس ماڻهن‘ جي چاڪري ڪرڻ، کين خوش رکڻ. ٽوپي ٽانڊو ڪرڻ، پاڻي ڀرڻ، زور ڏيڻ، وڙم پاڻيءَ جو خيال رکڻ ۽ ٻيون ننڍيون وڏيون خدمتون انجام ڏيڻ.

سوان رات، وارد جي لوهي شيخن کي ٽيڪ ڏئي ڪي ’مٿس ماڻهو‘ پاڻ ۾ حال احوال اوري رهيا هئا. مينهن خان سڀني کان پراڻو ۽ تجربڪار قيدي هو. ست سال اڳ کيس جيڪب آباد جي سيشن ڪورٽ ٻئي قتل جي ڏوهه ۾ ڦاسيءَ جي سزا ٻڌائي هئي. اڀيل ۾ ويو. اڀيل رد ٿي. سندس وڪيل قانوني جادوگريءَ جو چار ڦهلائي ڇڏيو. ٽيڪنيڪل اعتراض جا دروازا کلي پيا. ڪورٽ سڳوري هڪ دروازو بند پئي ڪري ته وڪيل جو قانوني ڪتاب ٻه دروازا پيا پيو کولي ڇڏي. ائين دروازا کلندي بند ٿيندي ست سال گذري ويا پر ڳالهه اتي جا اتي رهي. حاضريون ٿينديون هيون. ڪڏهن وڪيل بيمار ڪڏهن اصيل بيمار ڪڏهن عيد جي موڪل، ڪڏهن شهر ۾ هڙتال، ڪڏهن قيدين جي حاضريءَ واري گاڏي خراب.

ڪڏهن جج صاحب جي ڏاٽ ۾ شور. عدالت جي سلسلي کي اينگهائڻ ڪو ڏکيو ڪم ناهي. بس، رڳو سرشتيدار راضي هجي. اول ته توهان کي تاريخ ڪونه ملندي ۽ جي ملي به ڪٿي ته ان ڏينهن اوهان جو وارو ٿي ڪونه ايندو. پر جي ڀل چڪ ۾ وارو اچي به ويو ته يا ته توهان جو وڪيل ڪنهن ٻيءَ ڪورٽ ۾ مشغول هوندو يا وري سرڪاري وڪيل ڳوليو نه لپندو. جيڪڏهن اوهان جي صفا قتل آهي ۽ هر ڀرڙو پنهنجي جاءِ تي موجود آهي ته پوءِ فائيل ۾ ايف آءِ آر جي ڪاپي ڪانه ملندي ست سال ته ڪا ڳالهه ٿي ڪانهي. ماڻهو چاهي ته اهو چڪر تيستائين هلائي سگهي توجيستائين اڪين ڏنا شاهد لاڏاڻو ڪري نٿا وڃن يا قسمي بيانن کي اڏوهي کائي نٿي وڃي.

مينهن خان جا ست سال به اٿين ٿي موج ميلي ۾ گذري ويا هئا. هن لاءِ مشهور هو ته هن ٻنيءَ جي ٻن ٻارن جي ڦڏي تي پنهنجي ڏنگيءَ جو خون ڪري ڇڏيو هو ۽ پنهنجي ٻچاءَ ۾ گهر وڃي پنهنجيءَ زال کي ڪاري ڪري ماريو هو. اهو ڏينهن ۽ اڄوڪو ڏينهن، هو هڪ جيل کان ٻئي جيل تائين ۽ هڪ ڪورٽ کان ٻيءَ ڪورٽ تائين پيو چڪر کائيندو هو. چرس، آفيسر، گانجو ۽ سگريٽ کيس خود پوليس وارا پهچائي ويندا هئا. ننڍا ڏوهاري ۽ ڪچا قيدي ڪانئس ڪن هئندا هئا. جيل جو عملو سندس ننڍين وڏين ارڙاين کي نظر انداز ڪري ڇڏيندو هو ۽ پاڻ مڇ مروتيو. سينو ٽائي، چوڌري بڻيو پيو گهمندو هو. ڳالهه ڳالهه تي زوردار ڪنگهڪر ڪري چوندو هو ”بابا غير تي مڙس آهيون جهڙي تهڙي جي جاءِ ناهي.“

اڄ جڏهن حيدرآباد سينٽرل جيل مان ٿي ٻيا به خوني بدلي ٿي آيا. تڏهن هن پنهنجي ڪهاڻي وڌيءَ شد ٻڌ سان کين ٻڌائي. بلڪه ٻه چار ٻيا به ڪوڙا سچا خون پنهنجي ڪاٽي ۾ وجهي کين پنهنجي بهادريءَ سان مرعوب ڪري ڇڏيائين. چيائين، ”هي جيلر پيلر سڀ پنهنجا ٻچا آهن. مجال آهي ڪنهن جي ماءُ جي جو مينهن خان آڏو ٽهڪر ڪري ڦڦڙاڙي ڇڏيان.“

نئون آيلن کي ماڻ وٺي وٺي. هن ٽهڪ ڏئي پيريل سگريٽ پنهنجي پير ۾ ويٺل نوجوان ڏانهن وڌايو. چيائين، ”تون پنهنجا احوال ڪر چوڪرا!“

نوجوان هڪندي سگريٽ ورتو. وڏو سوتو هڻي ناسن مان دونهون ڪڍيو. ڪنگهڪار ڪري کانگهارو شيخن مان ٻاهر اڇلائيندي چيائين، ”ٻانهن تان جهيڙو هو.“

مينهن خان چيو ”رن جي ذات ٿي پڇڙي آهي. پوءِ؟“

نوجوان ورائيو ”پنهنجا ماڻ هئا. ذات پاڻي. چوري چار درجا پڙهي، ٻئي اسان مست ماڻهو شيل شڪار جا شوقين. اسان ڇا ڄاڻون آف انٽر. بي بلا؟ سڱ چڪايوسين پر آڻت جواب مليو. چيائون، ”چورو نڪمو آهي، لڳن لوفرن سان

ياري اٿس. ڪُڪڙن جا ميل ٿو ڪرائي، لوڙها ٿو ٽپي، ڪاٽڪو ٿو ٽڪائي. اسان سندس ڳالهه ٻڌي هنڌ پڪي ڪري ڇڏي آهي.

سگريٽ جو پيو ٿو هنيائين.

چيائين، ”توايون وٺي وٺي. چيم اها ٻانهن نه مائيم ته ابي جو ڦر ٿي ناهيان. ٻني ٻارو وڪڻي چار ڏوڪڙ هٿ ڪيم. امان ۽ اديءَ جا زيور به ڳاريم. سنگت سات کي به ولو ٿو چاڙهيم. پورا ٻه لک رپيا گڏ ڪري وڃي ڪراڙي جي جهوليءَ ۾ وڌم. ڪراڙو هو لالچي، پئسا ڏسي گگ ڳڙي پيس. ڏوڪڙ وٺي گوڏي هيٺان ڪيائين پر شرط اهو وڌائين ته عيوضي ۾ سڱ به کڻي. تانڻا ته ڏاڏا لڳم پر پنهنجي گيتي هئي، زهر جو ڍڪ پي ويس. پيو ته سڱ ڪونه هئم. صغير پيو هئم انن سالن کن جي. اها ڏيڻي ڪيم. ڪراڙو ته راضي ٿي ويو پر ٻانهن پڙ ڪڍي بيهي رهي. چيائين، زهر کائي مرنديس پر اهو ڪم بنهه ڪونه ڪنديس. بس بابا، چڻنگون وٺي وٺي. چار ٻيلي ساڻ ڪري وڃي ٻانهن زوريءَ ڪنيم. مٿو گهرائي نڪاح پڙهائي اچي گهر وارڙيومانس. گهڻو ئي رڻي پئي، دانهن ڪوڪ ڪيائين، قسم قرآن ڏنائين پر ٽٽڙ ٿي به هنيامانس. ڏير ٿي پئي. هوش ۾ آئي ته چٽي ٿي پئي. منگيندي جو مهڻو ڏنائين ته منهنجا به ٻلت ڦريا. ڊوڙي وڃي ڪهاڙي ڪنيم. پهرئين ئي ڌڪ ۾ وڃي ٺهڪو ڪيائين پٽ تي. ماڻهو مڙي ويا. چيم ڪاري هئي، غيرت ۾ ماري اٿم. پڇيائون، ”ڪارو ڪير؟“

چيم ”اهو به پري ناهي.“

”سڌو وڃي سندس منگيندي کي گهر ۾ گهٽيم. هڪل ڪئيمانس ته واٽڙو ٿي ويو. ڪجهه چوي ٿي چوي ان کان اڳ ڪهاڙين مان ڪڍي ڇڏيومانس. نمرا هڻندي اچي ٿاڻي تي گرفتاري ڏنم. ڪيس هلي پيو. شاهد ڦيرائي وڌا اٿم. آزاد ٿيان ته ڪراڙي سان به پاڻي ڪندس.“

مينهان خان نوجوان کي پني ٺپري شاباس ڏني. ڪاٻي پاسي ويل مچر جهڙي ڏهري قيديءَ کان پڇيائين، ”۽ پهلو، تون ڪر پنهنجي خبر چار؟“ مچر، تارا ڦوتاري مينهان خان ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ چيائين، ”مينهان خان، مڙس جو جگر ڏسبو آهي. قد بت نه ساريو آهي. شڪارين جا شهر ڏسبا آهن، مڇون ته ٻليءَ کي به ٽپنديون آهن.“

مينهان خان کي ماٺ وٺي وئي.

مچر چيو ”پاءُ هٿ ڪندڙ مڙس. ويرين جي وڌ چڙهي ويو. بندوق وهائي ڪڍيائونس. اسپتال تائين پهتو ته پوين پساهن ۾ هو. ويندي ويندي چيائين، ”عرس، منهنجو پلڻ ضرور ڪجانءِ. ڀارت اٿي!“

منجهي پيس. چيم ”ڪين؟“

گهر وڙي بجو ڏنائين. چيائين، ”تڪ ٿئي ڀاڙيا. پڇين ٿو ڪين؟“ اڙي امان ڪڏهن ڪم ايندي؟“

اشارو سمجھي ويس. ڏوڪيندو گهر ۾ ڪاهي پيس. امان ويٺي ماني پچائي. سين کي ڏٺائين ته چيائين، ”شڪر ٿيو جو اچي وئين ٻچا. بکيو هوندين. ويه به گره آرام سان کائي وٺ.“

رڙ ڪري چيو مانس، ”ڪلمو پڙه امان!“

حيران ٿي چيائين، ”ڇا ٿو چوين ننڍڙا؟“

بندوق سڌي ڪري چيو مانس، ”پٽ تان قربان ٿيڻ جو وقت اچي ويو اٿئي“

امان، تون ڪاري آهين!“

امان جون اکيون حيرت ۾ ڦاٿل ٿي رهجي ويون. ٻه گوليون پار ڪري وڃي ڀيريءَ کي ورتو. جيڪي گوليون بچيل هيون سي سڀ ڪپايم. پوءِ به سک نه آيم. ڪهاڙيءَ سان ٻوٽ چڇري ڇڏيو مانس. پوليس آئي ته ماڻ ميه ۾ گرفتاري ڏنر.

چيم، ”ڪارا ماريا اٿم. هاڻي جو وڻيو سو ڪيو.“

ڪيس هليو. ڦاسيءَ جي سزا آئي. اپيل ڪئي اٿم. جي منظور ٿي ته واهه نه

ته به چونڊس ته ڀاءُ تان صدقي ٿي ويس“

مينهنون خان چپ ٿي رهيو. ڪچيائين ڪونه. رڳو سامهون ويٺل ڪراڙي

فيديءَ ڏانهن ڏٺائين جيڪو ڪنڌ هيٺ ڪيو ويٺو هو.

ڪجهه دير خاموشي رهي. سڀ نظرون ڪراڙي تي ڪپي ويون.

هن پوءِ به ڪنڌ مٿي نه ڪنيو رڳو سندس آواز آيو چيائين، ”وڏيري جي

ونگار وهرڻ ويو هئس. ابن ڏاڏن کان سندس نمڪ پيٽ ۾ اٿئون. تن پيڙهين کان

سندس در بجا خدمتگار آهيون. ڏکيءَ سڳيءَ ۾ پوتار ٿي ڪم ايندا آهن. هلڪا

سلڪا ڪم ته بنان چوڻ جي ڪري ڇڏيندا آهيون، پر هن پيري وڏيري خاص طور

گهرائي چيو ”جانو شڪار ڪرڻو آهي.“

چيم، ”حڪم ڪر رئيس.“

چيائين، ”ڳالهه غيرت جي آهي. پني نه ڏيکارجانءِ.“

چيم، ”پير پٺتي نه ڏسندين پوتار.“

چيائين، ”مڻهو مليو اٿم. حويليءَ وارو ڪم اسان پاڻ ڪنداسين. ڪارو

هنهنجي واپسي ڪيان“

چيم، ”توهان چيو ڪم ٿيو. نالو ٻڌايو.“

پڇيائين، ”پڪو آهين؟“

چيم، ”پڙ تي ليڪو.“

چيائين، ”ڀاڻتيو اٿئي.“

چيم، ”پٽ به قربان آهي تنهنجي سر تان وڏيرا.“

رات جو هن ڌيءَ ڪاري ڪريه بنا ڪفن جي پڌر ۾ پوري ڇڏي ۽ مون
ڀائٽئي کي هلائي ڇڏيو. هن جا هٿ وڏا هئا، مٿس ڪنهن آگر به نه ڪئي. مان
نڌڻڪو هوس، جهلجي پيس.

هڪڙو ئي ڀائٽيو هئ. اڏي وڌي جوڌڪ ڏٺو نٿو ٿيڻ ۾ نمڪ به ڪي حلالِي
پت ملهائيندا آهن. ابن ڏاڏن جو قرض لاهو آڻڻ ۾ اڳتي جيڪو ٿيڻو هوندو سو ٿيندو.
مهڻي هاب ته ڪونه ٿيندس.

ڪراڙي جو ڪنڌ جهڪيل ئي رهيو. ماڻ ڪيائين ته ماڻ ئي چانهجي
وئي. رڳو مينهن خان جي موتن جو سرڙاڻ پئي ڳونجيو.

تڏهن اوچتو وارڊ جي پرينءَ ڪنڊ مان ڪوڏڪندڙ آواز جاڳي اٿيو. ڪروڙ
۽ ڪاوڙ مان چيائين، ”لڪ جي نالت اٿو سڀني جي ٻوٽ ۾! پاڙيا ڪنهن جاءِ جا!
معصومن ۽ گگدامن کي ماري ڪڍيون ٿا هڻو ڪوبلا؟ وڏا گير تي پت ٿا سڏايو پاڻ
کي؟ گانگت جهڙيون مڇيون مروتيندي ٻڏي نٿا مرو ڏيڪهيءَ ڏک ۾؟ اڙي هوڏانهن
ساري سنڌ پئي سڙي ماءُ پئي ليلام ٿئي، جيچل پئي ڌارين هٿان جُهري اتي گيرت
ڪانه ٿي اچيو؟“

مينهن خان جو سوتو اڏ ۾ رهجي ويو.
نوان قيدي اوندھ ۾ آواز طرف گهورڻ لڳا.
تڏهن مينهن خان جهيٽي آواز ۾ چيو ”ڏاڏو آدم آهي. مستانو آهي ويچارو.
ڪڏهن ڪڏهن جولان ۾ اچي ويندو آهي فقير. هن جو چيو آهي دل ۾ نه ڪجو.
مستن تي ميار ئي ناهي.“

ڏاڏي آدم جي تهڪ تي سڌڪي جو گمان ٿيو.
چيائين، ”اڙي سنڌ ته شير پٽ چڙيندي هئي. هي ڪتا لائي ڪتان پنڌا ٿيا؟“
ڏاڏو آدم ته چپ ٿي ويو پر مينهان خان جو سگريٽ ڪافي دير تائين سندس
آڱرين کي ساڙيندو رهيو.

رئيس جي پراسرار بيماري

قمر شهباز

ڳوٺ سڄي ۾ ڳالهه ٿيل هجي وئي ته
رئيس سخت بيمار آهي. بچڻ جي اميد
ڪانهيس. ڪهڙي بيماري هئس. سا ته
خبر ڪنهن کي به ڪانه هئي پر آثار ڪي
چڱا ڪونه پئي ڏنا.

هونءَ ته مفتو ڏهه ڏينهن اڳ رئيس
چڱو ڀلو پئي گهميو ڦريو. شيل شڪار پئي
ڪيائين. چيڙي نيري به پئي هلي. دعوتن
جي به ڏم متل هئي. پوءِ اوچتو ئي اوچتو
هيءُ الائي ڇا ٿي ويو؟ رئيس حويليءَ کان
ٻاهر نڪرڻ ڇڏي ڏنو. عرضدارن جا انبوهه
روز اوطاق تي ويهي ويهي انتظار ۽ اوسيٿرو
ڪري نيٺ مايوس ٿي موٽي وڃن. ڪامورا
ڪٽڙا جيڪي روزات جو اچي رئيس وٽ

محفل مڃائيندا هئا. سي فون ۽ نياپا ڪري ٿڪجي پيا. جواب اهو ئي ساڳيو ته
رئيس جي طبيعت ٺيڪ ناهي.

ڪجهه ڏينهن اڳ چيف منسٽر دوري تي آيو هو. رئيس وڏي سندس شان ۾
وڏي دعوت جو انتظام ڪيو هو. پري پري کان معزز ۽ معتبر ماڻهو گهرايا هئا. ٽين.
ڪامورن ڪٽڻ جا ڪٽڪ اچي لڳا هئا. گزلائڻ طفيلي ۽ خوشامدي ڪوڊڙا. ري
سڏئي اچي سٿا ٿيا هئا. باڊي گارڊ، بندوقچي، خاص خدمتگار تنهن کان سواءِ
دعوت به ڪا دعوت ٿي! سڄي ٿر ۾ وه واه پئجي وئي.

قسمين قسمين کاڌا تيار ڪرايا ويا. قيمتي شراب جا ڪريٽ پهچي ويا.
کاڌي کان اڳ چپڙا ٽي لاءِ پُڳل پستا، بادام نمڪين بوهي مڱ، تريل ڪباب، پٽير

۽ تتر وافر مقدار ۾ مهيا ڪيا ويا. خدا نه ڀلائي ته ڪنڌڪوت جي سڃي،
جامشوري جي ڀلي ۽ ڪراچي ۽ جي نھاريءَ سميت گل ھڪ سَوَ کان بہ مٿي طعمام
سجائي سينگاري اچي مھمانن آڏور ڪيائون.

بجليءَ جي بلبن جي جھرمڙي وئي. بينڊ باجا، دھلاري شرنائي، ڳاڻا وڄائڻا،
ناچو ۽ ڪڏڙا فقير اچي ڳاھت ٿيا. ماني تہ ماني، مٿان وري جيڪا تحفن تحافتن ۽
سوکڙين پاڪڙين جي ڀرمار ٿي، ساڌسڻ وٽان هڻي، پيو تہ ٺھيو پر اخباري نمائندن، وڊيو
وارن ۽ صاحبن جي ڊرائيوون کي بہ اجرڪ ۽ کيس اودائي پوءِ روانو ڪيائون.

رئيس جي دريادلي تہ هونءَ بہ ملڪين مشهور هئي. هٿ جو چوٽ، دل جو
سخي. جي هوندس تہ سيالڻي لاءِ ڪونہ رکندو. پر جي نہ بہ هوندس تہ بہ قرض ڪٿي
مهل ٿيائيندو. سيالڻي جا ڀاڳ سيالڻي سان. چوندو هو رکيو نالو پٽ جو بہ چڱو
ناهي. مھمان نوازي سنڌ جو شان آهي. مھمان آئي پڳ گروي رکڻي پوي تہ بہ پرواه
ناهي. نڪ کي مڙ لڳائڻ کان تہ ڀلو آهي تہ نڪ ٿي ڪپائي ڇڏجي.

ايوب خان جي دور ۾ پھريون واڃت وڃايائو هئائين.

رئيس وڏي کي لاڏاڻو ڪئي اڃا سال کن مٿس ٿيو هو جو ايوب مارشل لا لڳي.
ماڻھن ۾ ٿرڻو هجي. هر ڪو پيو پنهنجي پاڇي کان ڊڄي. چڱا پلا ڊينگ مٿس پيو
کان ڪارن هيٺان لڪي پيا. هر ڪو پيو ڪنڊون پاسا تازي پر وهه واه ڙي رئيس
گلڻ خان تنهنجو جگر! سڌو وڃي اسلام آباد ۾ جنرل ايوب خان سان مليو. شڪار
جي دعوت ڏئي ڳوٺ وٺي آيس. شاهي دعوت ڪري ڪٿي راج مڙيائين. ابن ڏاڏن
جي سانڍيل سوني هٿتي واري ترار سيني جي سامهون سوکڙيءَ طور ڪٿي سندس
قدمن ۾ رکيائين، ۽ راج ڀاڳ سميت سندس حڪم جي پوٺواريءَ جو ڪٿي عام
اعلان پڻ ڪيائين.

جيسين ايوب خان پاور ۾ رهيو رئيس گلڻ خان جهڙو ڪر سندس مڃ جو وار
ٿي پيو. ليلڙي وانگر پٺيان پٺيان لڳو وتندو هوس.

ڀٽو صاحب آيو تہ رئيس هڪدم پٺتو کاڌو. پيپلز پارٽيءَ ۾ ائين گهڙي ويو
ڇڻ ڄاڻو نپنو ٿي اتي هجي. سڄي ڳوٺ تي تلوار وارا جهنڊا جهولائي ڇڏيائين.
روڊن، رستن توڙي پيچرن تي پتي صاحب جون تصويرون تنگجي ويون. آيو
ويو ”جيئي ڀٽو“ جا نمرا پيو هئي. پيو تہ ٺھيو پتي صاحب سان پري جي ماڻھي بہ
ڳولي ڪڍيائين. پتي صاحب جي ڪٿي ڪا ڌڻ سوپويس، سوين ڪوھ لتاڙي بہ
وڃي سلامي ضرور ٿيندو. ماڻھن نالور ٿي رکي ڇڏيس، ”رئيس جبالو خان“.

قدرت خدا جي جيئن ئي ضياءُ الحق پتي صاحب جي حڪومت جو تختو
اونڌو ڪري پنهنجي پاڻ کي پڳ ٻڌائي حاڪم ٿي ويهي رهيو رئيس. پتي
صاحب کي سڃاڻڻ کان ئي انڪار ڪري ڇڏيو. ”مرد مومن مرد حق، ضياءُ الحق“

ضياء الحق“ جا نعرا هڻندو سڌو وڃي اسلام آباد پهتو. تي ويءَ جي سرڪاري پروگرام ”ظلم ڪي داستانين“ ۾ اوچنگارون ڏئي ڀڄي صاحب جي اره زورائين جا قصا اهڙي ته دردناڪ انداز ۾ بيان ڪيائين، جو ماڻهن کي ڏندين آڱريون اچي ويون. ڏاڙهي وڏائي ڏن تائين پهچايائين ۽ تسبيح هٿ ۾ جهلي سڀ کان پهريون وڃي مسجد ۾ نماز لاءِ ويهي رهندو هو.

ڀڄي صاحب کي قاسميءَ جي سزا ملي ته اُنن جي جلوس جي اڳواڻي ڪري. مٿي تي رومال ٻڌي نيزو هٿ ۾ کڻي، زور زور سان ڪلما پڙهندو، راج سميت وڃي حيدرآباد جي پريس ڪلب آڏو پريس ڪانفرنس ڪيائين ته اڄ حق ۽ سچ جي فتح ٿي آهي ۽ ظالم ۽ جابر ۽ قاتل کي موت جي سزا ملڻ عین اسلامي عمل آهي. ضياءَ الحق جو جهاز ڪريو ته رئيس به اچي پٽ تي پيو، سمجهه ۾ ئي نه اچيس ته هاڻي ڇا ڪيان؟ وايون ولڙيون ٿي ويس. ڪيئر ٽيڪر حڪومتن ۽ بينظير-

نواز شريف وارن دورن ۾ ته جڏهن سندس صبر جو امتحان پئي هليو، ڪڏهن ”چڻي صوبن جي زنجير، بينظير بينظير“ ته ڪڏهن ”قدم پڙهائو نواز شريف، هر تمهاري ساٿ هين“ جا نعرا پيو هڻي. ڪڏهن پتي جو وفادار ته ڪڏهن خانداني مسلم ليگي. ڪڏهن تير وارو جهنڊو پيو چاڙهي ته ڪڏهن چنڊ تاري وارو. ڪڏهن پي پيءَ جا ڳڻ پيا ڳائجن ته ڪڏهن مسلم ليگ جا سر پيا آلاپجن. فت بال وانگر ڪڏهن هيڏانهن پيو ڏکجي ڪڏهن هوڏانهن. اچي آزار ۾ پيو، سمجهه ۾ ئي نه اچيس ته ڪيڏانهن وڃان؟

ويچارا ماڻهو اچي ڏجي ۾ پيا. هڪڙو نعرو هڻي بس ڪن ته وري پيو ياد ڪرڻو پيو پوين. تير وارو جهنڊو چاڙهن مس، ته چنڊ تاري واري جي تياري شروع! ڪمدارن ۽ خاص چمچن جي لاءِ ته جنسي جهنم ٿي پيو. راج ڀاڳ کي اڃا هڪ ڳالهه تي راضي مس ڪري بيهارين ته هوڏانهن وري ٿيو اونڌو! رئيس جون وايون بتال. ڪوڙ بدوڙ ڳالهائي اڃا تائين ڪوئي نه ٿئي جو اسلام آباد ۾ هوا جو رخ ڦري وڃي. وڏي ڏچي ۾ پئجي ويو. سه جهڙو ۾ ئي نه اچيس ته ڇا ڪيان، ڪيڏانهن وڃان، ڪيئن ڪيان؟

آخرڪار جذباتي نوجوانن کان رهيو نه ٿيو. بادل باغيءَ جي سربراهيءَ ۾ وڃي رئيس وٽ پهتا.

چيائون، ”پوتار اوهان ته روز پارتيون پيا بدلایو. ڪا سنڌ جي به اُن آڻو يا نه؟“
ورائين، ”تريلا توهان جي خيال ۾ هيءُ سڀ ڪجهه مان پنهنجي لاءِ ٿو ڪيان؟“
چيائون، ”سرڪاري پارٽيون هميشه پنجاب ۽ پناهگيرن کي خوش رکڻ لاءِ سنڌ کي قربانيءَ جو پڪرو بڻائينديون آهن. اوهان سدائين سرڪاري پارٽيءَ ۾ شامل هوندا آهيو. سنڌ جي سارَ کير لهندو؟“

رئيس کي هنيان ته ڏاڍي لڳي پر ڪاوڙ پي ويو. چيائين، ”اسان جو ويٺا آهيون سنڌ جي حفاظت ڪرڻ لاءِ. بابا، سرڪاري پارٽيءَ ۾ هونداسين ته چار ڪم ڪڍيو ويٺا هونداسين نه؟ مخالف ڌر کي پڇي ڪير ٿو؟“

نوجوان پڙ ٿي ويا. چيائون، ”پنهنجي ذاتي غرضن کي سنڌ جي کاتي ۾ نه وجهو وڌيڪ. پلاٽ ۽ پرمٽ توهان وٺو مٿن مائٽن کي سڀيون نوڪريون توهان ڏياريو پنهنجيءَ مرضيءَ جا ڪامورا توهان مقرر ڪرايو نالو سنڌ جو!“

رئيس صفا چڙي پيو. چيائين، ”اوهان پنهنجو حال ڏٺو آهي؟ هڪ ”جيئي سنڌ“ مان گهڻيون ”جيئي سنڌون“ ٺاهيون اٿو؟ اوهان مان گهڻا ويڪائو مال آهن؟ جنهن کي ليڊري نٿي ملي ته ڊوڙ پائي وڃي ٿو پنهنجي ڌار پارٽي ٺاهي. توهان جا پنهنجا ڪهڙا چڱا ڪرڻوٽ آهن جو هليا آهيو مون تي تنقيد ڪرڻ؟ مينهن ٿي چوي ڳئونءَ کي، ته هل ڙي پڇ ڪاري!“

بادل باغي ۽ سندس ساٿي منهن پيلو ڪري موٽي آيا.

رئيس گلڻ خان تهڪ ڏئي ڪمدار کي چيو ”پيٽسان وات ڳاڙها چورا ته ڏسو. هليا آهن اسان کي سمجهائڻ! اسان جڻ ابن ڏاڏن کان سياست ڪئي ئي ڪانهي؟ چون ٿا سنڌ جي ڳالهه کير ڪندو؟ بابا سنڌ ڪيڏانهن ويندي؟ هزارن سالن کان اها زمين اتي ئي آهي. اتي ئي پئي هوندي ڪو ڍور ڍڳو ته ٺاهي جو چور رسوبڙي ڪاهي ويندس؟“

جنرل مشرف ملڪ تي قبضو ڪيو ته سنڌ مان سڀ کان پهريان رئيس گلڻ خان سندس آجيان ڪئي. پهرئين ئي بيان ۾ چيائين، ”الله سائينءَ چڱو ٿيو جو چورن ۽ ٿورن مان اسان جي جند ڇڏائي ۽ جنرل صاحب جي روپ ۾ قورم جي نجات لاءِ هڪ فرشتو زمين تي ڏياري موڪليو.“

مسلم ليگ (ق) ۾ شامل ٿيڻ رئيس جي لاءِ ڪو مسئلو ئي ڪونه هو. اعلان ٿي ويو. جهنڊا لڳي ويا. ڀتين تي چاڪنگ ٿي وئي. بينڊ باجن سان جنرل جي فوٽوءَ کي سلامي ڏني وئي. جيئن جنرل چوي تيئن رئيس ٻولي. ها ته ها. نه ته نه.

جنرل چوي ته بهاري پاڪستاني شهري آهن.

رئيس چوي ته بلڪل آهن.

جنرل چوي ته ضلعا توڙيو.

رئيس چوي ته سڀ کان پهريون منهنجو ضلعو توڙيو.

جنرل چوي ته ڪالا باغ ملڪ لاءِ ضروري آهي.

رئيس چوي ته سنڌ جي پلائي آهي ئي ڪالا باغ ۾.

جنرل چوي ته سنڌي مست، نڪماءَ ۽ جاهل آهن.

رئيس چوي ته اڍنگا، ڪم چور ۽ بي ايمان پڻ آهن.

اجهو ڪجهه ڏينهن اڳ سنڌ جي وڏي وزير جي زبردست دعوت ڪيائين.

اعلان ڪيائين ته بيتن جي وڪري سان سنڌين کي روزگار ملندو ۽ صوبي جي

ترقي ٿيندي.

بقي ڏينهن اسلام آباد مان نياپو آيس.

جهاز ۾ چڙهي وڃي سلامي ٿيو. موٽيو ته پاڻ سان گڏ ايم ڪيو ايمي جهنڊا ته

ڪنيون آيو.

ڪمدار کي چيائين، ”پهريون ڪوٽ تي ۽ پوءِ گهر گهر تي هيءُ جهنڊو

ڦٽڪاڻو آهي.“

ڪمدار ششدر ٿي ويو. چيائين، ”پوتار هي ڇا ٿا چئو؟“

ورائينائين، ”جو جوان ۽ ٿوسو ڪر. سوال جواب جو وقت ناهي.“

راتورات ڳوٺ جا جهنڊا بدلجي ويا.

بقي ڏينهن کان رئيس حويليءَ مان نڪرڻ ڇڏي ڏنو.

ڏينهن به ته ڪنهن ڌيان ڪونه ڏنو پر پوءِ مائيءَ جنان اچي پاڙي وارن کي

ٻڌايو ته رئيس ڏانهن خير ڪونه ٿو پيائينجي. ڊاڪٽر پرمالند کي گهرايو هئائون، پر

لڳي ٿو ته جواب ڏئي ويو آهي.

شهر مان سول سرجن عالم خان کي گهرايو ويو.

گهڻائي حيل هلايائين. تفصيلي تپاس ڪيائين. تيسئون ٿيون. مهانگيون

ولائي دوائون ڏسيائين. ورپو ڪجهه به ڪونه. ان وچ ۾ غلامون حجام کي حڪم

ٿيو ته ڪسيٽ سان ڪٿي اچي رئيس جي اوطاق ۾ رهي.

ماڻهو پريشان ته آخر ٿي ڇا رهيو آهي؟

ڪڏهن حڪيم پيا اچن. ڪڏهن مولوي پيا گهرائجن. ڪڏهن ساڌو سنت

ته ڪڏهن پويا. هر ڪو موٽي ته ڪنڌ هيٺ ڪيو پيو موٽي. ٻڌائي ڪير به ڪونه

هر ڪا زبان گونگي. ڪنهن جي وات مان اکر نه اُڪلي.

غلامون حجام جا ٻار پريشان ته رئيس جي بيماريءَ سان حجام جو ڪهڙو تعلق؟

ٻه چار ڏينهن پيا به گذري ويا. ڪا خبر نه چار. ايترو سو ٻڌوسين ته غلامونءِ پاڪي گهر ڏياري موڪلي ۽ ان جي جاءِ تي ڏاڻو گهرائي ورتو آهي. سمجهه ۾ ئي نه اچي ته ماجرا ڇا آهي؟

ماڻهن جا ائبوهه ڪوٽ جي گيت تي اچيو گڏ ٿين. هر ڪنهن جي زبان تي اهو ئي سوال. شام تائين ڪو جواب نه ملين ته مايوس ٿي موٽيو وڃن. مسجدن ۾ لڪ پيا ڪڍجن. خير خيراتون پيون ٿين. هڪڙا ڪتابي پڙهي پوروس ڪن ته پيا اچي سندن جاءِ والارن. ڏينهن رات ڪلام پاڪ جو دور پيو هلي. يتيم پيا ڪارائجن. بيواهه ۾ وڳا پيا ورهائجن.

اخبارن ۽ ٽي ويءَ وارا در جهليو بيٺا آهن. سوال هزار جواب هڪ به نه. نوڪرن چاڪرن جي زبان تي تالا ۽ اکين ۾ بيوسي. نه ڪواندر وڃي ۽ نه ڪو ٻاهر اچي.

آخرڪار ڏهين ڏينهن ڪوٽ جي گيت ڀرسان پاسي وارو ننڍڙو در کليو. سڀني جا ڪَن اُٿا ٿي ويا. صحافين قلم سنڀاليا. ٽي وڪيءَ وارن ڪئميرائون تيار ڪيون. ريڊيو وارن مائيڪ چيڪ ڪيا.

غلامون حجام ٿڪل قدمن سان ٻاهر نڪتو. اکيون ڳاڙهيون. لڱ نستا. جسم نڍال. ڪسبَت ڪڇ ۾، ٿيڙ ڪائيندو گهر ڏانهن راهي ٿيو. گتگ ماڻهن جا ورائي ويس. هرڪو اهو ئي پيو پڇي ته رئيس جو ڪهڙو احوال؟

غلامونءِ گهڻي ئي گوشتاڻ ڪئي. لنوايائين. انڪار ڪيائين. ڪاوڙيو ڀڳو. ڊوڙيو ۾ ماڻهو ڪٿي ٿا ڇڏن؟ آخرڪار جڏهن ڪا ٻي واھه نظر نه آيس تڏهن رازداراڻي انداز ۾ چيائين. ”پٽيا، ٻڌايان ٿو پر پيلي ڳالهه ڪنهن سان نه ڪجوا.“ سڀ چپ ٿي ويا. خاموشي چائنهجي وئي. ماڻ وڪوڙي وئي. غلامون حجام ڊڄندي ڊڄندي چيو ”رئيس کي لوسڻ جو ٺڪ پيدا ٿي پيو آهي! جيترو ٿو ڪٽجي. اوترو ٿو وڌي هاڻي ته ڏاڻي کان به ڳالهه چڙهي وئي آهي!“

ڪتاب زندگيءَ جا ورق

پروانو پٽي

پروانو پٽي
اندر جا احوال اوريندي

دل چاهي ٿي ته اڄ يادگيرين جي ابتدا هڪ اهڙي شعر سان ڪريان جيڪو لکيو ته اڌ صدي اڳ هٿر ۾ اهو ڪڏهن به ۽ ڪٿي به شايع نه ٿيو. ان جي نه ڇپجڻ جا به ڪيترائي سبب هئا. جهڙا پوءِ ڏاوا ۽ پيٽ جا هلڪا انسان اڄ موجود آهن. اهڙا اڳ ۾ به هئا. ۽ ظلم اهو ته اهي دوستيءَ جي دعويٰ به ڪندا هئا ته ڌڪ به هڻندا هئا ۽ دانهون به ڪندا هئا ته فلاڻو ماري ٿو. ڪيترين ئي وضاحتن جي باوجود سندن ”ڌنگ“ هڻڻ وارو سلسلو بند نه ٿيو. ڪي جهان ڇڏي ويا ته ڪي اڃا جيئرا آهن ۽ پنهنجي ڪرت کي لڳا پيا آهن.

هڪ شخص بازار ۾ ويو. ڇا ڏسي ته ڪو شخص هڪ تپيل تي وڃون رکي وڪڻي رهيو آهي. همراهه ڪي به اچي روشو لڳو سو پڇيائينس ته هن ننڍي وڃونءَ جي قيمت ڇا آهي؟ جواب مليو ته 5 روپيه پوءِ پڇيائين ته وڏي جي. جواب مليو پنج روپيه. کلي چيائين ننڍي ۽ وڏي جي قيمت هڪ جيتري ڪيئن؟ دڪاندار کلي چيس ته هٿ رکي ڏس. ڌنگ جهڙو ننڍو هڻندو اهڙو وڏو به هڻندو. سومون لاءِ ته اهي وڃون جهڙا دوست جن جا شهر به وڃونءَ جهڙا هوندا هئا. انهن مان باقي وڃي ڪجهه رهيا آهن. دعا آهي ته شال اڃا به جيئرا هجن ۽ ائين ڌنگ هڻندا رهن ته جيئن انهن ڌنگن جو سور سهندي ڪجهه لکي سگهان:

ذهن تي چڙهيل ڌنگ نه هڪ ڏينهن ۾ لهندو
وارن جو وڌل ونگ نه هڪ ڏينهن ۾ لهندو
اکين ۾ پيل رنگ نه هڪ ڏينهن ۾ لهندو
۽ طعنن جو هڻيل ڌنگ نه هڪ ڏينهن ۾ لهندو.

يادگيرين جي هن 76 ساله سفر ۾ تمام گهڻيون ڳالهيون آهن جيڪي ياد اچن ٿيون پر لکڻ کان بچان ٿو. ڇاڪاڻ ته اڄ ڪلهه ڪيترا ئي لکڻيداس اهڙا به پيدا ٿيا آهن جيڪي قلم کان ڪوڏر جو ڪم وٺي پيا ونگار وهن ۽ مست پاڏي وانگر ٿاڏ ڏيندا سنڌي شاعري سنڌي افساني، سنڌي صحافت، سنڌي مضمون نويسيءَ جي سرسبز ميدان کي پيليئندا پيا وٺن، پر ڪير به اهڙن انشاءِ پردازن کي نه جهلڻ وارو آهي ۽ نه هو پاڻ به جهلجي سگهن ٿا.

خير هي ته مون سان روزانو جيڪو وهي واپري ٿو يا عبرت توڙي هلال پاڪستان جي دور ۾ جيڪي سور ڏنا ويا تن جو تذڪرو هو. روٽان ڪين ٿو، بس ايترو چوان ٿو ته: ”ٿڌڙا ٿڌڙا ساھ نه ڄاڻج، ڌڪ اندر جا

ٺاريان ويلو.“

ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۾ وڻ جو ٻوٽو لڳائڻ بعد عنايت بلوچ
نصير مرزا، پروانو ڀٽي ۽ ٻيا آفيسر موجود آهن.

مون صحافت، ريڊيو
ٽي وي فلم ۽ تعليم جي

فيلڊ ۾ ٿورو گهڻو ڪم ڪيو آهي پر اهو ايترو ۽ اهڙو نه آهي، جوان تي فخر ڪري سگهان ڇاڪاڻ ته مون لاءِ عذاب منهنجو ”گريڊ“ نه هئڻ آهي. گريڊ رکندڙ ڄامڙا وڃي ڪرسي ٽي وي ۽ ڪروٽن جي ڪريشن ڪرڻ جي باوجود دامن چنڊي ٻاهر نڪري آيا ۽ آءٌ سدائين انهن ”گريڊ“ وارن جو چڻ ته ملازم ٿي رهيس. هتي هڪ ڳالهه جي وضاحت ڪندو هلان ته آءٌ جيڪو ڪجهه به لکان ٿوان تحرير جي ذميداري قبول ڪريان ٿو پر ٻيو ڪير به ان جو ڪو ٻيو مطلب وٺي ٿو ته اها سندس سوچ آهي، جنهن سان منهنجو ڪوبه تعلق نه آهي ۽ نه مون کي هروڀرو وضاحتن لاءِ مجبور ڪيو وڃي. 1954ع ۾ ون يونٽ قائم ٿيو. ون يونٽ جا سنڌ ۾ ڪر تاڌرتا ڪير هئا تن جي نالن لکڻ جي ڪابه ضرورت نه آهي. سڄيءَ سنڌ کي خبر آهي. هتي اها ڳالهه به ڪندو هلان ته هاڻي مصيبت هيءَ اچي ٿي آهي، جو جن يارن جي عمر 1954ع ۾ چوسٽي کي چين ۾ چوسٽ جهڙي هئي، اهي به هاڻي اسٽيج تي اچي اها دعويٰ ڪن ٿا ته انهيءَ ون يونٽ جي خلاف جيڪا جدوجهد هلي، اسان تنهن جي صف اول ۾ موجود هئاسين. ائين ٿي سگهي ٿو ته تائين وڃائڻ وارن ۾ هجن باقي جن مخالفت ڪئي، سي آخر تائين يا اڄ تائين پنهنجي اصولن تي سختيءَ سان بيٺا آهن.

انهيءَ وقت هڪ قطعو لکيو هئس جيڪو اڄ به ساڳين حالتن سبب وري لکان ٿو:

ڏسڻا ماڻهو ڪرسمين خاطر سنڌ ڦرايو مرڪن پيا،
 ٻڄڻا ماڻهو ٻڄڙن خاطر پاڻ ٻڄايو مرڪن پيا،
 ٻڄڻا ماڻهو پئسن خاطر خوب ڪمايو مرڪن پيا،
 ڪلڻا ماڻهو جيئڻ خاطر لڙڪ لڪايو مرڪن پيا.

نمرا هئندي سنيون ۽ سڀيون ڪرسيون حاصل ڪري ملڪ کي لٽي، پينگ ڪري وري ”وائيت ڪالر“ جا تمغه سڃاڻي سڀني جي اڳيان آهن. آمريت جي دور ۾ آمر حڪمرانن کان ڪنڌ جهڪائي سرٽيفڪيٽ وٺندڙ اڄ وري جمهوريت پسند ۽ ”جيئي سنڌ، جيئي ڀٽو“ جا نمرا هڻي پنهنجا ڪانچا فت ڪري رهيا آهن.

ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي هڪ
 تقريب ۾ اڳوڻو اسٽيشن ڊائريڪٽر
 انيس الرحمان، پروانتي پڻيءَ کي
 اجرڪ پارائي رهيو آهي.

ون يونٽ جن ٺاهيو تن اهو ڏٺو ته
 سنڌ سڄي ۾ مٿن لعنت ۽ ملامت ٿي رهي
 آهي. گهڻيءَ گهڻيءَ ۾ ابن حيات پنوهر
 جي مشهور شعر جي ست نعري جي
 صورت ۾ نمايان آهي ته: ”سنڌ جا سوداگر
 توتي لعنت لک هزار“ ته انهن اهو سوچيو
 ته ڇو نه سنڌ جي ماڻهن کي اهڙو ڪو
 تحفو ڏجي، جن سان سندن ڪاوڙ ڪجهه
 جهڪي ٿئي، ان ڪري حيدرآباد ۾ ريڊيو
 اسٽيشن قائم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو.
 اها ريڊيو اسٽيشن سنڌي عوام جي
 مطالب تي نه پر حڪمرانن جي مجبوريءَ
 سبب قائم ٿي ته جيئن سنڌ جا ماڻهو ائين
 سمجهن ته اهي سندن همدرد آهن. ون

يونٽ جي خالق ۽ ڪوٽڙي براج تي غلام محمد براج نالو رکائڻ واري انسان جيڪو ان وقت مرڪزي وزير اطلاعات هو انهيءَ ڏاڍي هوشياريءَ سان انهن ئي يارن سان گڏجي جن ون يونٽ جو طوق سنڌ جي ڳچيءَ ۾ وڌو هو حيدرآباد ۾ 1955ع ڌاري ريڊيو اسٽيشن قائم ڪرڻ لاءِ جايون ڳولڻ شروع ڪيون. ڏاڍيون جايون ڏنيون ويون، پسند به ڪيون ويون پر انهن جو حاصل ڪرڻ ڏاڍو محال هو. نيٺ هوم اسٽيڊ هال لاءِ ڀڪو نڪتو ۽ اها سعادت به هڪ انگريز جي ٺهرايل ۽ سندس نالي سان قائم ٿيل هڪ هال کي نصيب ٿي ۽ جولاءِ 1955ع جي لڳ ڀڳ ”انتينا“ جو ڪم شروع ٿيو ۽ هڪ اسٽيشن جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ واسطي هوم اسٽيڊ هال ۾ ڪم ٺاهيا ويا.

حيدرآباد اسٽيشن جو پهريون آر ڊي (ريجنل ڊائريڪٽر) محترم ظفر حسن هو جڏهن ته اڄ 2009ع ۾ سنڌي زبان جو نامور اديب، شاعر، برادڪاسٽر ۽ محفلن جي جان دلبر دوست نصير مرزا اسٽيشن ڊائريڪٽر آهي. 17 آگسٽ 1955 اهو سياڳو ڏينهن هو جنهن جي شام جو 5 بجي هوم اسٽيڊ هال مان مرحوم عبداللطيف عباسيءَ جو آواز اُڀريو ”هيءُ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد آهي“ ته ٻاهر ننڍڙي باغيچي ۾ رٿيل تقريب ۾ موجود سوين معززين تازيون وڄائي ان جي آجيان ڪئي ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪيو. انهن ۾ پير علي محمد شاه راشدي موجود هو ته محمد ايوب کهڙو به، قاضي محمد اڪبر به حاضر هو ته سيد مبارڪ علي شاه به!! مير علي احمد خان، قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، پير غلام رسول شاه جيلاني، مير رسول بخش خان، سيد زمان شاه مٽياريءَ وارو جڏهن ته اديبن ۽ شاعرن ۾ ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، عبدالله خواب، رشيد لاشاري منظور نقوي مظفر حسين جوش، بلاول پرديسي، شمشيرالحيدري، عبدالقيوم صائب، حافظ شاه حسيني، راز بلڙائي، نوجوان امين فهمي، محمد خان غني، اسدالله شاه حسيني، علي محمد خالدي مولانا غلام محمد گرامي، امداد حسيني، محمد عثمان ڏيپلائي، شبير هاتف، مرزا گل حسن احسن ڪرلائي، مرزا اسد بيگ ۽ ٻيا به ڪيترائي نالي وارا انسان موجود هئا، جن جا چهر ا خوشيءَ مان بهڪي رهيا هئا (تي سگهي ٿو ته

ڪجهه نالا ويسر سبب رهجي ويا هجن)، مرحوم عباسيءَ کي گلن جا هار پارايا ويا. رات جو ”سنڌي ڪافي“ جو مشاعرو ٿيو جن ۾ ڪيترن ئي بين نالي وارن شاعرن

پروانو ڀٽي، پي بي سي جي اڳوڻي چيفر مين انور محمود سان ڳالهائي رهيو آهيان.

سان گڏ مون 20-21 سالن جي نوجوان به

شعر پڙهيو ۽ ڏهر روپيه روڪڙا حاصل ڪيا.

ريڊيو پاڪستان جي قائم ٿيڻ سان حيدرآباد جي ثقافتي ۽ ادبي محفلن ۾ جان پئجي وئي. روزانو ڊراما نشر ٿيڻ لڳا. 5 ڪلاڪن جو پروگرام هوندو هو پر نهايت دلچسپ فيچر، ڊراما، راڳ، نوجوانن ۽ ٻارڙن سان رهاڻيون، تقريرون، مشاعرا، مطلب ته هيءُ ريڊيو نه هو بلڪه ادبي انجمن هو جتي هر وقت فنڪارن،

صداڪارن، اديبن ۽ شاعرن جا ميٽر موجود هوندا هئا. هوم اسٽيڊ هال کان هيٺ گاڏي کاتي ۾ هوٽل سلطان، هوٽل افضل ۽ الفا ريسٽورينٽ، اديبن ۽ شاعرن جو مرڪز هئا. سلطان هوٽل وٽ اختر انصاري اڪبر آبادي حمايت علي شاعر، محمد علي اداڪار ارشاد علي (سندس ڀاءُ)، سلطان جميل نسيم، محسن پوپالي، بينش سليمي جهڙا اردو زبان جا نامور شاعر ۽ ڊراما آرٽسٽ موجود هوندا هئا ته افضل هوٽل وري سنڌي اديبن ۽ سنڌي فنڪارن ڀول فقير، يار علي فقير، فقير امير بخش، فقير عبدالغفور حسين بخش خادم استاد محمد جمن، محمد ابراهيم ۽ ٻين دلبرن جي دم سان آباد ۽ ٽوٽڪن چرچن، قرب ۽ پيار پرڻي ماحول سان ڀريل هوندي هئي. موتي محل جي ڀرسان ڪيترن ئي يارن جون رهائشون ته ڪڏهن اوستي ساجن جي دڪان يا ڪيفي تهران تي يارن جا ميٽر موجود هوندا هئا. گاڏي کاتو انهيءَ وقت علم و ادب جو هڪ اهڙو مرڪز هو جو ڪنهن به نامور فنڪار يا شاعر سان ملڻ جي لاءِ سلطان هوٽل واري چوڪ تي اچڻو پوندو هو. حيدرآباد ۾ ان وقت تلڪ چاڙهي تي ڪيفي يونٽي، سٽي ٿاڻي جي ڀرسان ڪيفي راڪسي، گاڏي کاتي ۾ ڪيفي تهران، سلطان هوٽل، افضل هوٽل، الفا ريسٽورينٽ، شيرازين ريسٽورينٽ، مهربان ريسٽورينٽ، ڪراچي هوٽل، اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن جي گڏجاڻين جا مرڪز هوندا هئا. هاڻي ته اتي ڪاريءَ وارا ڪڪ آهن. پلازه ٺهي ويا، هوٽلن ۽ ريسٽورينٽ واريون جايون گدام بنجي ويون، بس ائين ڪٿي چوان ته:

آهن. اها بي ڳالهه آهي ته چوڪريون ته نه آيون البتہ شهر جي نالي وارن اوياش شرايين ۽ بدمست دوستن کي گهرائي ويهاريو ويو جنهن تي پوري محفل اندر دوستن ۾ تاءُ ضرور هو. پر اسان سڀئي خاموشيءَ سان پروگرام ٻڌندا رهياسين. مون سان گڏ تاج جويو ارشد حميد، نفيس ناشاد، ڊاڪٽر هدايت پريم جهڙا اديب شامل هئا؛ جن کي اٿاري ۽ نهايت حقارت سان پري ويهڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو هو. دوست هوش ۾ هجن ته ڳالهه ڪجي. بس تقريب پوري ٿي ۽ ٻئي ڏينهن منهنجي لاءِ حڪم صادر ٿيو. اڳر اسٽيشن اندر داخل ٿئي ته سندس ٽنگون پڇي ڇڏجو. ٽي سگهي ٿو ته هيءُ ڳالهه ڪيترن دوستن کي نه وڻي پر ڇا ڪريان جو مون سان ٿيل زيادتيءَ تي ڪنهن به ساٿ نه ڏنو. التو پنهنجي پيءُ آر کي مضبوط ڪرڻ واسطي اخبارن ۾ بيان شايع ڪرايا ويا ته جو ڪجهه ٿيو اهو درست هو. هونئن ته ڏک کائي سُور پي وڃان ها پر جڏهن اهي بيان ڇپيا ته مون به خاموشي اختيار نه ڪئي. پيءُ بي سي جي ان وقت جي چيئرمين انور محمود کي هڪ اهڙو خط لکيم جنهن کيس سُور ڏئي ڇڏيا. يڪدم انڪوائري ٿي پر ڳالهه وري به اڌ پر رهجي وئي. پيءُ بي سي جو چيئرمين هڪ تقريب ۾ شريڪ ٿيڻ واسطي حيدرآباد آيل هو. ممتاز مرزا آڊيٽوريم کان ٻاهر نڪتو ته مون کيس سلام ڪري پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيو ته، ”توهان جي حيدرآباد شهر اچڻ تي ڏاڍي خوشي ٿي آهي پر ان کان وڌيڪ خوشي ان ڳالهه تي ٿي اٿم ته پيءُ بي سي جو چيئرمين تقريب ۾ موجود آهي ۽ حيدرآباد جو ايس ڊي ڏسڻ ۾ نٿو اچي. همراهه ٻاهر ٿي ويو. پر چهري تي فرعونيت واري مرڪ آئيندي چيائين ته انڪوائري ڪرائيندس. خير ڇا جي انڪوائري ڇا جي جانچ. پوليس ڪڏهن پوليس وارن جي خلاف جانچ ڪئي آهي جو هتي به جانچ ٿئي ها. البتہ اهو ضرور ٿيو ته ٽن مهينن کان پوءِ قصو پورو ٿيو ۽ منهنجي لاءِ ريڊيو جا دروازا کلي ويا. يار ڏاڏا پشيمان ٿيا پر دير ٿي وئي!!

”سب ڪجهه لٽا ڪي هوش مين آئي تو ڪيا هوا.“

ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو هڪ شاندار تاريخي دور آهي. 54 سال هن اداري سنڌ جي عوام جي جذبات جي پريور ترجماني ڪئي آهي. مرشد لطيف سرڪار جي ڪلام کي عام ڪرڻ ۾ مختلف فنڪارن طرفان ڳايل ڪلامن کي ٻار ٻار وڄائڻ سان سنڌ اندر لطيف شناسي پيدا ڪرڻ ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ڪردار کي ڪوبه سنڌ جو سڀوت ساراهڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهي. اهو ئي سبب هو جو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد کي ٽي چار سال اڳ ’لطيف ايوارڊ‘ جهڙي شاندار اعزاز سان نوازيو ويو.

ريڊيو پاڪستان حيدرآباد هر سال موسيقيءَ جون اهڙيون محفلون مڃايون، جن کي اڳئين زماني ۾ ”مانڊا“ چيو ويندو هو. استاد نزاڪت علي سلامت علي، استاد امانت علي فتح علي، استاد اميد علي، استاد منظور علي، سائين مرزا، سائين اختر حسين، استاد محمد جمن، محمد ابراهيم، ثريا ملتانيڪر، نسيم بانو اقبال

بانو فريده خانم، ريشمان، زوينه قريشي، زرينه بلوچ، عابده پروين، محمد يوسف، وحيد علي، فيروز گل، نياز حسين، مصري خان جمالي، اله، بچايو کوسو، خميسو خان، مجيد خان سارنگي، نواز لونگ فقير، غلام محمد، فقير عبدالغفور، ڍول فقير، غلام نبي، عبداللطيف ۽ ٻين نامور فنڪارن جي انهن آوازن کي ڪيئن تو وساري سگهجي. ٿي سگهي ٿو ڪجهه نالا رهجي وڃن. سڀ کان وڏي ڳالهه ته هر سال ٿيندڙ انهيءَ تقريب جي خاص مهمان برصغير جي نامور ملڪ، موسيقي روشن آرا بيگم جيڪا سادگي ۽ شرافت جو زنده مثال هئي، سا پڻ موجود هوندي هئي. عجز ۽ نمائائيءَ جي حد هئي. نسيم بيگم سندس پيرن تي هٿ رکي مٿي مٿي ٿي هڻي پئي چوي ته اڄ مون کي ڳائيءَ جو سر ٽيفڪيٽ مليو آهي. نزاڪت علي، سلامت علي، سندس ڀرسان بيگم جهڪايو پيئا آهن ۽ هن جي زبان مان صرف اهو جملو پيو اٿس ته، ”بيگم اڃا گايا، مگر ابھي ڪجهه اور محنت ڪرو“ ۽ نزاڪت علي، سلامت علي جي طرفان صرف ”جي، مارجي، جي مارجي“ جي تتوار پئي ٿئي. اڄ ڪٿي بچيون آهن اهي فنڪارن واريون شرافت پريون ٻوليون. حالتون جيڪي ڏسون ٿا ته ڪجهه ڳائڻ کي ڇڏي باقي ته ”بي سرن“ جو ڦاٿلو آهي، جيڪو ڪيستن ۾ ”راڻو“ شاعري ڳائي پاڻ کي سنڌ جو ”تان سين“ سمجهڻ ۾ پورو آهي ۽ اهڙي حالت کي ڏسي ائين چوڻ تي دل چوندي آهي ته، ”تفوبر تو اي چرخ گردن“ تنو“ (اي آسمان ته کي جيف هجي جو هڻڻا تماشا اڃا ڏسين پيو.“ ريڊيو پاڪستان تان هر سال جشن تمشيل ٿيندو هو. پورو هفتو ڊراما نشر ٿيندا هئا. سنڌ مان جن نالي وارا فنڪارن، صداڪارن شهرت ماڻي، ڪي ته فلمي دنيا ۾ به هليا ويا تن ۾ محمد علي، مصطفيٰ قريشي، مشتاق مغل، نسيم مغل، سيد صالح محمد شاه، عبدالحق اڙو، اي آر بلوچ، ارشاد علي ۽ ٻيا ڇا وسارڻ جهڙا آهن يا انهن جي فني صلاحيتن کان انڪار ڪري سگهجي.

1965ع جي جنگ هجي يا 1971ع واري ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي پروگرامن کي پوري ملڪ ۾ پسند ڪيو ويو. ”جام جم“ پروگرام جي مقبوليت جو اهو عالم هو جو ”بليڪ آئوٽ“ هوندي ۽ ڪرفيو جي پابندين جي باوجود ڪيترا ماڻهو ريڊيو جي عمارت ٻاهران انهن فنڪارن کي ڏسڻ ۽ کين آفرين چوڻ لاءِ اچي بيهندا هئا، جيڪي ”جام جم“ ۾ ڪردار ادا ڪندا هئا. ريڊيو پاڪستان هر دور ۾ پاڻ ملهايو آهي. سرڪاري ادارو هوندي به اتان عوام جي پسند جا شاندار پروگرام ٿيندا رهيا آهن ۽ ٿي رهيا آهن. ان حقيقت کان ڪير به انڪار نه ڪري سگهندو ته دلبر يار نصير مرزا ريڊيو جي ساک کي بلند ڪرڻ واسطي جيڪا محنت ڪري رهيو آهي ۽ جيئن جاکوڙي رهيو آهي، ان تي کيس داد نه ڏيڻ انتهائي ڪم ظرفي ٿيندي. کيس مسلسل محنت ڪندو ڏسي مون کي لطيف سرڪار جو هيءُ ارشاد ياد ايندو آهي:

ڪرڪڻا لاهي سڪ ته سٿا ڪڏهين،
اوسيئڙو آهي ڪاهوڙين کي پنڌ جو.

انهن 54 سالن جون هزارين يادگيريون ۽ واقعا آهن. جيڪي اکين اڳيان فلم وانگر هن وقت به هلي رهيا آهن جن مان ڪي نهايت حسين آهن ته ڪي انتهائي تلخ!! ان ڪري هاڻي واعدي مطابق مرشد قلندر لعل شهباز رح جي ميلني تي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجھان! پر هتي هڪ ڳالهه جو ذڪر ڪري ڇڏيان ته پنهنجي فليت جي هڪ بند ڪمري ۾ هي يادگيريون لکي رهيو آهيان. اکين ۾ لڙڪ موجود آهن. محبوب انسان ياد پيا اچن. منهنجا ٻئي پوٽا ازان گل ۽ سنان گل اندر اچي مون کي روئندي ڏسي پڇن ٿا ته: ”بابا، ٿسان ڪيون پي روئندي وي“ ۽ آءُ کين پاڪر پائي چمي ڏئي چوان ٿو ”ماضيءَ جون يادگيريون آهن جن روئڻ تي مجبور ڪيو آهي“ اسان جي تاريخدانن اسان سان ايڏو ظلم ڪيو جو هزارين سال اڳ جون ته تاريخون به ٻڌائي سگهن ٿا ۽ واقعا گهڙي بيان به ڪري ٿا وڃن، پر کين اڄ تائين مرشد حضرت قلندر شهباز رح جي نه ولادت جي تاريخ جي خبر آهي ۽ نه وفات جي!! بس جيڪو مقالو پڙهيو جيڪو مخزن ڏسو زور رڳو ڏند ڪٽائڻ تي آهي. مرشد قلندر رح جو ميلو يا عرس ته ڪيئي صديون اڳ کان لڳندڙ هو، پر ادبي ڪانفرنس جي ابتدا سال 1963ع ڌاري ٿي.

ان وقت دادو ضلعي جو ڊپٽي ڪمشنر ادب دوست ۽ باهمت انسان سائين محمد اسماعيل. سيٺ صاحب هو (محترم حميد سنڌيءَ جو والد بزرگوار) جنهن ضلعي سربراھ جي حيثيت ۾ اديبن، شاعرن، فنڪارن ۽ دوستن جو هڪ وسيع حلقو پيدا ڪري ڇڏيو هو. رئيس ضياءُ الدين بلبل، حافظ محمد احسن چنا، تاج صحرائي، جمال ميرائي، محبوب علي چنا جهڙا سنڌي ادب جا چمڪندڙ ستارا سندس چوڌاري هميشه موجود هوندا هئا. هڪ ڏينهن مون کي سائين محبوب علي چنا جهڙي محبوب ۽ محسن انسان جو خط مليو ته مرشد قلندر لعل شهباز رح جي عرس جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ڪري رهيا آهيون. تون جلدي پهچي وڃ. مقرر تاريخ تي پهتس ته سيٺ صاحب مرحوم مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين، ”بس بابا، اسٽيج سنڀالڻ وارو اچي ويو“ ۽ ائين ڪيترن ئي سالن تائين مون ادبي ڪانفرنس ۾ شرڪت به ڪئي ۽ اسٽيج سيڪريٽري جا فرائض به انجام ڏنا. ڀاڙو پٽو 50 روين کان وڌيڪ نه هو. انهن پنجاهه روين کي وٺندي جيڪا خوشي ٿيندي هئي، سا هاڻي هزارين روپيا ملڻ جي باوجود به نٿي ٿئي. هاءِ هاءِ ڪهڙيون نه ادبي رهاڻيون هيون. ڪيڏا نه عظيم انسان هئا. جيڪي هيڏو وڏو عهدو هوندي به مهمانن جي هٿن ڌوئڻ لاءِ پائيءَ جو لوٽو کڻي بيٺا هوندا هئا، ته متان مهمانن کي ڪا تڪليف نه پهچي. هيٺ ڇا حال آهي. آفيسر پهريائين ڪرسيءَ تان هيٺ لهي چوڻ جو مهمانن سان ملي ڪرسيءَ تي ائين ٿا چنبڙي ويهن ڄڻ ڪا ايلفي لڳل هجي. ادبي ڪانفرنس هاڻي به ٿئي ٿي پر اها اڳي واري ڳالهه ڪٿي؟ هڪ ڀيرو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي مرحوم سان گڏ واپس

حيدرآباد پڻي آيس. سخت برسات به هجي. ڊرائيو رنهي تائين احتياط سان گاڏي پڻي هلائي. رستي تي ڪچهري ڪندا پڻي آياسين. علامه مرحوم جا لفظ اڄ به مون کي ياد آهن ته، ”بابا پروانا! هي جيڪي نوان ناچوڙ مال وجهڻ لاءِ ميدان ۾ ٽپي پيا آهن، سي هڪ ڏينهن عرس جي تقريبات کي هاءِ جيڪ ڪري ويندا.“ آءُ ائين ڪونه ٿو چوان ته ”ناچو“ لفظ جو اشارو ڪنهن ڏانهن ڪيو هئائين، پر ايترو سمجهيم ته جيڪي مرشد قلندر جي فارسي ڪلام تي به ڪند هئندا آهن ۽ کين هڪ لفظ به سمجه ۾ نه ايندو آهي، تن کي نظر ۾ رکندي شايد علامه صاحب جو مقصد اهو هجي ته هي هن شعر جي به ابتي سبتي تشريح ڪندا.

ز عشق دوست هر ساعت درون نار مي رقصم

گهي در خاک مي غلطم گهي بر دار مي رقصم.

ٻه ٽي سال اڳ ۾ اهو اعلان ٿيو هو ته مرشد قلندر جي سوانح ۽ ڪلام تي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ لاءِ دانشورن ۽ ماهرن جي هڪ ڪميٽي جوڙي وئي آهي ۽ مون ان وقت به پنهنجي گذارشات ۾ اهو عرض ڪيو هو جيڪو هڪ اخبار ۾ شايع به ٿيو هو ته:

نه خنجر اُٿهينگا نه نه تلوار اُن سي،

يه بازو ميري آزمائي هوئي هيئن.

12 مهينن کان به مٿي عرصو گذري ويو پر شايد ڪا هڪ نيتنگ ٿي هجي.

اعلان ٿيو تاڙيون وڳيون، اخبارن ۾ خبر آئي، ٽي وي تي فلم هلي، بس اسان جو ڪم پورو ٿي ويو. هاڻي ڪميٽي ڄاڻي ۽ سندس ڪم وري جيڪي جيئرا هوندا سي پيا پڇا ڪندا. پر سچ ته اهو آهي ته پڇندو ڪير؟ ڪنهن کي مٿي ۾ سور پيو آهي جو انهن عالمن، دانشورن، فارسي زبان تي عبور رکندڙ محققن کان اهو دريافت ڪري ته هڪ سال اندر ڪيتري ڇنڊڇاڻ ٿي، يعني اسان جي لاءِ رڳو هاڻي ڪم پوڄي پڇيو آهي ته تحقيق ڪريو. انهيءَ ڪميٽي ته اڃا وفات جي تاريخ جي تڪرور ڪئي آهي. ان مان ڪيڏي وڏي اميد رکي سگهجي ٿي. ان کان پوءِ وري

ريڊيو پاڪستان تي انٽرويو دوران پروانو پٽي، فرزانه عباسي ۽ محمد موسيٰ چانڊيو ويٺا آهن.

سچل سائين جي ڪلام تي تحقيق ٿيندي مرشد لطيف سرڪار هجي شاعري تي ته ايتري تحقيق ٿي آهي، جو جن کي بيت پڙهڻ نٿو اچي سي به اسٽيج تي اچي ابتا سبتا اکر ڳالهائي شاهه جي ڪلام جا پارڪو ٿي وڃن ٿا.

ڪيترا ته عهدن تي وڙهي ٿا پون ته مون کي هي عهدو نه ملندو ته تحقيق ڪندڙ
ٽيم ۾ شامل نه ٿيندس. ڪيترا انهيءَ تي اعتراض ڪن ٿا ته انهيءَ ڪميٽيءَ ۾
اسان جي گريڊ وارو ڪوبه دانشور نه آهي، ان ڪري معذرت!!

هاڻي، جڏهن اهڙي صورتحال وڃي پڄي، ته اتي اسان جهڙن فقيرن کي ڪيبي
ته چُپ ٿي وڃن. 1963 واري ادبي ڪانفرنس جي ياد اڃا ذهن تي تازي آهي يا ان
کان پوءِ به انن ذهن سالن تائين جيڪي اجتماع ٿيا، ڪتاب شايع ٿيا، رسالا نڪتا،
تن جي معيار جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. ڪجهه عرصي کان ته ادبي ڪانفرنس جي
لاڙ اهڙن ”نامور دانشورن“ کي انتظام ڏنو ٿو وڃي، جن وٽ اديبن جي لسٽ ئي
موجود نه آهي. مري ويل اديبن کي دعوت ناما موڪليا ويندا، پر جيڪي جيئرا
آهن، جن 1963ع کان بارگاہِ قلندر ۾ حاضري پئي ڏني آهي، انهن کي ”ذاتي پسند
۽ ناپسند“ جي لعنتي مصيبت جي ڪري سڏ به نه ڏبو.

ڪلچر کاتي اگر انهن ميلن، ملاڪڙن کي پنهنجي ڪنٽرول ۾ ورتو آهي، ته
کين ڪم به انهيءَ حساب سان ڪرڻو پوندو. ثقافت کاتي جون ڪوششون بلاشڪ
لڳ لهن، پر ڇا ڪجي جو سرزمين تي ڪاريءَ وارا ڪڪ آهن. مرشد قلندر شهباز
جي ميلي پر باقي به مهينا آهن. اڃا ڪارا پٿرا ٿي پوندا، پري پنڌ ڪونه آهي حياتي
رهي ته وري هڪ نئين ڪميٽيءَ جو اعلان ٻڌنداسين، وري هڪ دفعو وڌيڪ تازيون
وڃنديون ۽ واه واه ٿي ويندي ڇا هن قسم جو چرچو هر سال ٿيندو رهندو؟ اهو هڪ
سوال آهي جنهن جي پيڇڻ جو حق هر هڪ سنڌي سپوت کي حاصل آهي.
هن پيري ڪجهه تيز لکيو اٿم. پر اها به حقيقت آهي ته جيترو لکڻ جو خيال
هو ان جي ڏهين پتي به لکي نه سگهيو آهيان ڇاڪاڻ ته:

نازڪ مزاج شاهان تاب سخن ندارد

ڪٿي مون کي هميشه لاءِ ماڻ نه ڪرائي ڇڏين. هيءُ مضمون پڙهندي به گهڻن
جي چهرن تي هڪڙا رنگ چڙهندا ۽ لهندا پر حقيقتن تان پردو کڻيو ۽ ضرور کڻبو.
دعا ڪريو اي ساڻيو! شال هي لکڻ جو سات نياڻي سگهان. مون کي ذهني
طرح مفلوج ڪرڻ جي ايتري ته ڪوشش ڪئي ٿي وڃي جو هن پراڻي شعر لکڻ
تي ۽ ان کي وري وري پڙهڻ تي مجبور ٿي ويندو آهيان ته:

مُپ جبل جيڏي پلا ڇا جي ڪري
گُنگ آهي چوپلا سڀ جي زبان.
ڪهڙي دنيا ۾ رهو ٿا دوستو
چونڻا سمجهو ته مان ڇا ٿو چوان.

(ملندڙ)

دل جي دفتر مان

قاضي خادم

مظفر الحق صديقي وائيس چانسلر، ڊاڪٽر قاضي خادم ڊائريڪٽر علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئر ۽ مولانا عبدالرحمان جمالي، چيئر جي آفيس ۾

جيئن ادبيات سنڌي اديبن لاءِ هڪ مرڪز جي حيثيت رکندو هو. تئين سلطان هوٽل جي ڦٽ پات تي سليمان برادرس جو بڪ اسٽال وري اردو اديبن جو گڙھ هوندو هو. لڪان تي حميد پائي ويهندو هو جيڪو نهايت عزت ۽ محبت ڪرڻ وارو شخص هو. هميشه خمير ۾ هوندو هو. ايندي ويندي سان ڪلي پيو ڪيڪر ڪندو هو. عزيز شيخ سان اخباري تعلق

هئڻ سان گڏ دلي دوستي هوندي هئس. خود عزيز به دل وارو دوست آهي. محبت ڪندڙ ۽ ماڻ ڏيندڙ سنڌي صحافين ۾ هن جيترو پڙهيل، خاص ڪري انگريزي ۽ سنڌي ۾ مهارت رکندڙ ڪي گهٽ صحافي هئا. سنڌي اردو توڙي انگريزي اخبار جي صحافين سان دوستي هوندي هئس. مون سان به تمام گهڻو پيار ڪندو هو ۽ عزت به ڪندو هو. جڏهن حيدرآباد ڇڏي جنگ اخبار ۾ ويو ته اتان به مون کي خط لکي مواد گهرائيندو هو. اتان وري ٻان ۾ هليو ويو ته تمام گهڻا ڪارائتا ڪالم لکيائين. حميد هميشه هن جو انتظار ڪندو هو. حميد ئي دوستي ۾ منهنجو ڪتاب ”پيار“ (سارتر جي انٽيمسيءَ جو ترجمو) شايع ڪرايو هو.

ان وقت اردوءَ جا سڀ مشهور اديب ۽ ڪيترائي سنڌي عالم ۽ اديب سلطان هوٽل ۾ کائي پي، ٻاهر نڪري پهلوان پان هائوس تان پان کائي، اچي حميد جي اسٽال تي بيهندا هئا ۽ هڙ اخبارون مفت ۾ پڙهي، بلڪ ڪي ڪي ته رسالا ۽ ڊائجسٽ به مفت ۾ پڙهي، انهن تي تنقيدون به ڪندا هئا. پر حميد خوش ٿيندو هو

ڪڏهن به منهن نه گهنجايائين. جيڪڏهن ڪنهن ڏينهن حمايت علي شاعر نه آيو يا انوار احمد زئي نه پهتو گرامي صاحب نه آيو يا ڏيپلائي صاحب چڪر نه هنيو ته پڇاڻون پيو ڪندو... آءُ به ڊاڪٽر ڪريم الدين احمد، قدير غوثي، نفيس ناشاد، ڪليم فاروقي، شاعر جعفري محسن پوپاليءَ وارن سان گڏ هن جو مفت جو گراهڪ هوندو هوس. استاد اختر انصاري اڪبر آبادي جنهن لاءِ شعر مشهور هو:

ڪي بهيد نهيس ڪلتا ڪيا جيز به بنيادي،
اختر به ڪه انصاري، اڪبر به ڪه آبادي-

ڊاڪٽر قاضي خانم دين جي حيثيت ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ پيشنگو ايگزيبيشن جو افتتاح ڪندي

هو پنهنجي ماهوار رسالي 'نئين قدرين' جو مواد ٿيلهي ۾ کنيو چڪر پيو ڪائيندو هو. اختر علي شاه هن کي چيڙيندو هو ۽ پيا به هن جو ساٿ ڏيندا هئا. پر هن ڪڏهن منهن نه گهنجايو. هن بڪ اسٽال تان به حميد کان پوءِ برڪت نڪري وئي بلڪ سليمان برادرز پيا وڏا ڌنڌا شروع ڪيا ۽ اها انجمن اجڙي

وئي. هاڻ، ڪڏهن ڪڏهن پراڻي دور کي ياد ڪرڻ لاءِ سلطان هوٽل تي ويندو آهيان ۽ ڪواب ۽ نان وٺندو آهيان، پوءِ ڪنهن ڪنهن مهل لڳندو اٿم ته ڊاڪٽر ڪريم محسن، قاصد عزيز ۽ ڪيترا دوست جيڪي هاڻ نه آهن، اهي به اتي ئي ڪٿي ڪنڊ پاسي ۾ پاڻ کائي، ڏند کوٽي، سان ڏند کوٽي رهيا آهن، پر هيڏانهن هوڏانهن ڪونه ڏسندو آهيان، جو خبر اٿم ته اهي ڪٿي به ڪونه آهن. دل ۾ ئي آهن، جي اتي هجن ها ته حميد پاڻي به هجي ها ۽ چوي ها، "قاضي صاحب ايترا ڏينهن ڪٿي هئا، ڪاوڙ ته ڪانهي نه" ۽ پوءِ کائي ۽ ۾ ٻڌل ڪپڙي سان ڪتابن کي ڇنڊڻ ۾ لڳي وڃي ها.

مون کي ننڍپڻ کان ئي پيرن کي صاف رکڻ جو فڪر رهندو هو. گهران ٻاهر ويس ۽ ڪيڏي مهل به واپس آيس ته پير ضرور ڌوئيندو هوس. تنهنڪري منهنجا پير هميشه اڇا اجرا ۽ صاف رهندا هئا. هڪ ڏينهن آءُ گهر ويٺو هوس ته منهنجي وڏي پيڻ جي پٽ کي ماءُ سان بحث ۾ مصروف ڏٺم. هن پنهنجي پيءُ سان ڪا ڪاوڙ ظاهر ڪئي هئي تنهن تي ماڻس چيس ته "پيءُ جا پير ڌوئي پيڻ گهرجن. آخر هو پيءُ آهي چڱي مٺي تان ضرور چوندو" ان تي منهنجي ڀائيجي هڪدم

ورائيس، ”پير به هجنس ماما ابوء جي پيرن جهڙا، ته کڻي ڏوئي پيٺان، باقي هن جا پير....“ اهو ٻڌي گهر جا سڀ ڀاتي اچي ڪل ۾ چڻا.

ڊاڪٽر قاضي خانم سنڌ يونيورسٽيءَ ۾
غفار تبسم جي شاعريءَ جي ڪتاب جو افتتاح
ڪندي ڄام سائي سندس ڀرسان بيٺل آهي

مير محمد نظاماڻي 1963ع ۾
سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾
ليڪچرار هو. منهنجي اوائلي
استادن ۾ شامل هو. نهايت فهميدو
پڙهيل لکيل ۽ عزت وارو شخص هو.
پامستريءَ سان شوق هوس
تنهنڪري ڪافي استاد توڙي آفيسر
هن وٽ ايندا هئا. هن جلدي استاد جو
منصب ڇڏي اسسٽنٽ ڪنٽرولر
امتحانات جو عهدو قبول ڪيو ۽
رٽائرمينٽ تائين ان کاتي سان

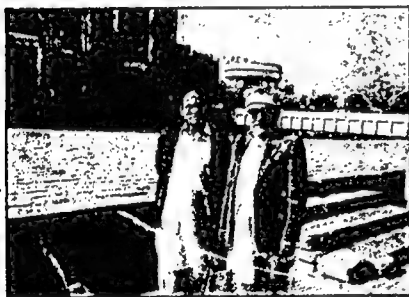
منسلڪ رهيو. منهنجو هميشه دوست ٿي رهيو ڪو ڪم ڪار هوندو هوس ته بي
تڪلف چئي ڇڏيندو هو ۽ اسان کي به ڪو مسئلو ٿيندو هو ته هن کي چئي
ڇڏيندا هئاسين. مون ته هن کي هميشه پنهنجو استاد سمجهيو. هو علامه آءِ آءِ
قاضي صاحب سان به تمام ويجهو هو. هر موقعي مهل تي سندس محوري ڀرندو
هو. هو جڏهن ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ۾ ڊيپوٽيشن تي ويو ته هڪ دفعي اسان کي گڏ
پاڪستان ٿي وي. تي هڪ مذاڪري ۾ ويڻو پيو ان موقعي تي هن ٻڌايو ته علامه
صاحب کيس هڪ ڀيٽي امانت طور ڏني هئي، جنهن ۾ ڪافي اڻ ڇپيل مواد هو.
هاڻ اها ڀيٽي ڪٿي آهي، تنهن جي ڪنهن کي به خبر ڪانهي. ايتري باقي خبر
آهي ته اها ڀيٽي هن ڪنهن کي ڏني ڪانه هئي. خاص طور هن ان ڀيٽيءَ جي باري
۾ علامه صاحب جي گفتگو ٻڌائي هئي. اها وري هاڻ اسان وٽ امانت آهي.

نظاماڻي صاحب سنڌي ڊراما نگاريءَ تي هڪ ڪتاب لکيو جيڪو اڄ
تائين سنڌي ڊرامي جي فن ۽ تاريخ تي سٺي حيثيت رکي ٿو. نظاماڻي صاحب
رٽائرمينٽ کان پوءِ خبر ناهي ڇو پنهنجي يونيورسٽيءَ واري گهر ۾ نه رهيو. هن
سان ملاقاتون به ڪونه ٿيون. هڪ اڌ دفعو جڏهن مون کين ڏٺو ته محسوس ڪيم ته
مون کي ڪونه سڃاتائين. اهي دوست جيڪي هٿ ڏيکارڻ ۽ ڪم ڪار جي
سلسلي ۾ هن جي اڳيان پٺيان پيا ڦرندا هئا، اهي به خبر ناهي ڪيڏانهن گم ٿي
ويا.

بابا هميشه کان خوش پوشاڪ هوندو هو. سندس اوائلي جوانيءَ وارن فوٽوئن
۾ هو هميشه تري پيس سوٽ ۽ ترڪي ٽوپيءَ ۾ نظر ايندو. چاهي ڪلارڪ هويا

مختيارڪار ٿيو هن جو لباس تمام مانائتو هوندو هو. جڏهن اسين ڇاچري پئي وياسين (1968ع) ته هو پينٽ شرٽ ۽ ٽاءِ ۾ هو ليڪن ڪٽريءَ ۾ هڪ سوناري وٽ مانجهاندو ڪرڻ لاءِ ترسياسين ته پاڻ پينٽ بدلائي سلوار پائي نماز پڙهيائين ۽ آرام ڪيائين. اتان ڇاچري لاءِ جڏهن ڪيڪٽري (GMC Truck) ۾ چڙهياسين ته سلوار ۾ ئي رهيو پر ٽاءِ ٻڌل هوس. ڇاچري ۾ اچي هن سلوار قميص پائڻ شروع ڪئي. ليڪن گهر کان ٻاهر هميشه پينٽ شرٽ يا سوت ۾ رهندو هو. جڏهن اسان جي پريس تي ڇاپو لڳو ۽ اسان کي ٻه ٽي مهينا مفرو رھڻو پيو ته هن جي پينٽ جي عادت لهي وئي. هاڻ سڪرنڊ جي ڳوٺ مجيد ڪيريو ۾ يا غلام شاھ جي ديھ پورا ست ۾ سوت پائي ڇا ڪجي. وري جو ڪجهه ڏينهن هالا پراڻا به وڃي رهيا سين ته اُستي الهڏني ڏاڙهي لاهڻ بجاءِ چيس، ”رئيس، هاڻ سونهاري به رکايو توهان کي ٺهي ٿي، ڇو ته بابا گهران نه نڪرڻ جي ڪري ڏاڙهي ڪونه ڪوڙي هئي، ليڪن اها ڪافي وڏي ٿي وئي هئي جنهن کي استي الهڏني، خط وٺي، ٺيڪ ٺاڪ ڪري ڪيس آئينو ڏيکاري آماده ڪري ورتو. بابا به ٿڌو ساھ ڀريو ۽ پوءِ ڪڏهن ڏاڙهي ڪونه ڪوڙايائين ۽ نه ڪا پينٽ پاتائين. هن جون سڙڪا مٿي لٽن جون ٽوٽل ۽ باس جون ريشمي ۽ سوتلي نڪ تائين، ڪافي ڪوٽ، واڪنگ اسٽڪ ۽ ڪيترائي سولو هيٽ به وڃي اسان جي راند ڪرڻ لاءِ پڇيا.

محمد حيات ڪاڪا ۽ قاضي خادم
ٻه استاد ٻه دوست

سائين محرم خان هڪڙو دلچسپ واقعو ٻڌائيندو هو جيڪو سائين ٿي گذريو هو. هن جي گهر واريءَ کي ماڻاڻي منو ايڪٽر ٻني ملي هئي، تنهن جي ڪاٽي بدل لاءِ ڪيس. مختيارڪار وٽ وڃڻو پيو جنهن اهو ٻڌي ته يونيورسٽيءَ جو استاد آهي، جلدي گهرايس. محرم خان مختيارڪار کي خوش ڪرڻ لاءِ چيو ”سائين، تنهنجي ڏاڍي ساک ٻڌي اٿم ڇون ٿا ته توهان

جهڙو ايماندار ڪو ورلي هوندو“ اهو ٻڌي مختيارڪار چيس، ”اي پروفيسر صاحب! ماڻهو ته پيا بڪواس ڪندا آهن. تون ته ڏاهو ماڻهو آهين، ڪم جي ڳالهه ڪر.“ محرم خان ٻڌايو ”گهڻو ئي خوش ڪرڻ جي ڪئيمانس، مورڱو ڪم ٿي ڦٽو پوءِ ڏٺي وئي جان ڇڏائي پئي.“

ٺٽي ۾ آر.ايمر جي ڪورٽ ۾ هڪ ڪلارڪ هو جيڪو ڪجهه وٺڻ کان سواءِ ڪنهن ڪاغذ کي به هيٺ مٿي ڪونه ڪندو هو. گهڻو ئي بابا چنڊون پٽيندو هوس. ۾ همرام مرتدو ڪونه هو. چون ٿا ته هڪ ڀيري ڪنهن فرياديءَ جو فائيل ڳولڻ لاءِ هن کان پئسن جي گهر ڪيائين. هن مسڪين وٽ به ڪجهه هئو ئي ڪونه. سو چيائين، ”سائين آءٌ ته پاڙي بنان ئي گهران آيو آهيان، پئسو ته اٿم ڪونه، باقي ڪڪڙ جا ٻه آنا اٿم.“ ان تي هن چيو ”ڇڱواهي ئي ڏي ڪجهه ته ڏي نا.“

زندگيءَ ۾ ڪئين اهڙا دلچسپ موقعا اچن ٿا، جيڪي وساري نه ٿا سگهجن. اهڙو ئي هڪ موقعو تڏهن آيو جڏهن مون کي بنا ڪنهن ڪوشش جي، بي اي آنرز ڪرڻ شرط پنهنجي دوست مقبول ڀٽيءَ سچل سائنس ڪاليج به ڀارت تائين ليڪچرار مقرر ڪرائي ڇڏيو.

مقرر ٿيندي ئي جڏهن مون کي وائيس پرنسپال محمد حيات ڪاڪا سان ملايو ويو ته هن مون کي شايد انٽر سائنس جو شاگرد سمجهي ليبارٽري هلي ڏيکاري ۽ هڪ استاد مئٽر زبده قاضيءَ سان ملائيندي چيائين ته هي هتي جي سينيئر پروفيسر آهي، اتي ان وقت موجود الانا صاحب کلي چيس، ”ڪاڪا صاحب، خادم ليڪچرار ٿي آيو آهي. داخلا وٺڻ ڪونه آيو آهي.“ اهو ٻڌي ڪاڪا صاحب جو رويو به تبديل ٿي ويو.

ڊاڪٽر قاضي خادم ۽ ڊاڪٽر محمود مغل
علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی چیئر جي آفیس ۾

يونيورسٽيءَ ۾ ته حيثيت شاگرد واري هئم جو ايمر اي فائنل پئي ڪيم. ۾ هتي استاد وارو ماڻ پئي مليو جيڪو مون کي انوکو ۽ اوڀرو ٿي لڳو. خاص ڪري جڏهن شاگردن کي پڪنڪ تي وٺي پئي وياسين ته مون پنهنجي شاگرديءَ واري دور وانگر چاهيو. ٿي ته ڊوڙي وڃي بس ۾ دريءَ واري سیت تي ويهان، ۾ هتي ته اڳ ئي اسان لاءِ سیتون مخصوص هيون.

ڊوڙو ٿي ڪونه پيو. فضيلت سان وڃي ويٺاسين. وري جو منجهند جو مڪليءَ تي مانيءَ جو وقت آيو ۽ شاگردن وٺي ڊڪ پاتي ته آءٌ به ذري گهٽ هٿن سان گڏ ٿي ڊوڙيس. ۾ ڏٺم ته استادن لاءِ جدا بندوبست هو جتي ماني به گهڻي هئي ته ويهڻ، پاڻي ۽ چانهه جو بندوبست به هئو. اهو منهنجي لاءِ هڪ نئون تجربو هو جنهن جو ذائقو اڃا به ياد ايندو اٿم ته مزو ايندو آهي.

اسان جو هڪ دوست عبدالغفار جيڪو سچل سائنس ڪاليج ۾ فزڪس جو استاد هو ۽ ٽيوشن به پڙهائيندو هو. انهن جو شاهي بازار ۾ ڪپڙي جو دڪان هئو. هڪ دفعي سندس والد چيو ته ”اهو اڏائي سؤرويه مهيني تي پيو وقت ضايع ڪرين، ڇو نه ٿو اچي ڪپڙي جو دڪان سنڀالين؟“
 ته چيائين، ”هتي مون کي ڏهه هزار مهيني جي ٽيوشن ٿي ملي، ڪپڙي جي دڪان جي ڪمائي پنج هزار مهينو به ڪانهي، سو گهاتي جو سودو ڪيئن ڪريان؟“

ٽيوشن ته هوندي هئي پر حقيقت ۾ ڪاليج جي پڙهائي به اهڙي هوندي هئي جو شاگرد گهڻو ڪجهه پرائي ويندا هئا. نه هونديون هيون اسٽرائيڪون نه ڦڏا، شاگردن جا مسئلا هوندا هئا، واٽر ڪولر، ليپ جو سامان، سٺا استاد وغيره. استادن جون انجمنون به اڃا ڪونه هيون، تنهنڪري پڙهائيءَ تي ڌيان هوندو هون. وڏي ڳالهه ته سفارش اڃا ڪلچر ڪانه بني هئي، تنهنڪري چوڪرا به ان يقين سان محنت ڪندا هئا ته کين ان جو ڦل ملندو تنهنڪري هر ڀيرو ڪاپي ڇو ڪن؟ ۽ پنهنجي جڳهه تي ٻين کي ڇو ويهارين؟

خانگي ڪاليجن ۾ هڪ طرف سچل سرمست سائنس ڪاليج ۽ مسلم سائنس ڪاليج ۾ مقابلو هوندو هو جتي منهنجو دوست عالم چند (عالينو) باٽيءَ جو ليڪچرار هو ته ٻئي طرف سچل آرٽس ۽ مسلم آرٽس ڪاليج ۾ به مقابلو هو. بهتر کان بهتر استاد، لائبريرين ۽ ليباريٽرين، ساليانه مخزن ۽ ساليانه فنڪشن، پنهي پاسي هئا ته آءٌ وري سچل سائنس ۽ مسلم آرٽس ڪاليج ۾ هڪ ئي وقت ليڪچرار هوس، تنهنڪري ان وقت جي علمي چٽاڀيٽيءَ کي ڏسڻ جو ڀرپور موقعو مليو. ليڪن گورنمينٽ ڪاليج (اصل ۾ ڏيارام گدو مل نئشنل ڪاليج هئي) ۾ به استاد عبدالعليم قلياڻي، ياسين خان، قسيم بيگ چغتائي، اديس صاحب ۽ ڪئين اهڙا ته لائق استاد موجود هوندا هئا، جو هر ڪاليج جو شاگرد چاهيندو هو ته جتي به ڪو استاد وڌيڪ دلچسپيءَ سان پڙهائي ٿو اتي ويڃي، جي ڪاليج ۾ نه ويڃي سگهجي ته هن کان ٽيوشن ضرور وٺجي. اهو دور هو جو ڪي ڪي استاد مهيني ۾ ڏهن کان ويهن هزارن تائين ٽيوشن مان ڪمائي وٺندا هئا، جڏهن ته ان وقت ڪرونا ڪار جي قيمت سترن هزار هئي.

1966ع ۾ سچل سائنس ڪاليج ۾ نوڪريءَ وارا ڏينهن به يادگار ڏينهن هئا. خاص طور ڪاليجن ۾ پڙهائي، شاگردن ۾ تعليم لاءِ شوق، استادن جون محنتون ۽ نظم و ضبط ته مثالي هوندا هئا. مجال آهي جو ڪو استاد ڪاليج ۾ دير سان پهچي، پرنسپل حڪيم شيخ، جيڪو ڏسڻ ۾ ئي تمام سخت گير ۽ سخت مزاج لڳندو هو اهڙي ته آڏي پڇا ڪندو هوس، جو ڏندين آڱريون اچي ويندا هئا.

ڪاليج جي وقت ۾ مجال جو ڪو استاد پنهنجي آفيس يا ٽيچرس ڪامن روم مان غائب رهي. هوڏانهن ليب اسسٽنٽ جن ۾ منهنجو دوست مشتاق قريشي به شامل هو توڙي آفيس سپرنٽينڊنٽ عظيم اسپورٽس جي استاد، استاد فدا پهلوان سميت حاضر رهندا هئا.

پڙهائي سان گڏ ڪاليج طرفان پڪنڪ، پاڪستان ٽوئر ۽ ساليانه فنڪشن ڪرايا ويندا هئا، جن ۾ ميوزڪ، ڊراما، راڳ رنگ ۽ ڪئين دلچسپ پروگرام ڪيا ويندا هئا، جن ۾ شهر جا معززين، وزير، آفيسر، شاگردن جا مٿ مائٽ به شرڪت ڪندا هئا. ڪڏهن نواب آف محمودآباد کي آڻيو هو ته ڪڏهن الهيجائي آخوند جهڙي قابل وڪيل کي، جيڪو ان وقت مغربي پاڪستان جو وزير قانون هو. مشاعرن ۾ وري جوش مليح آبادي ۽ شيخ اياز جهڙا شاعر شرڪت ڪندا هئا ۽ اهڙن موقعن تي حيدرآباد جو هڪ مشهور ڪردار هميرائي صاحب به خاڪي قميص، چڙي سولو هيٺ ۽ ڪيترائي ٻلا سيني تي ۽ انڊيپنڊنٽ ڪيسي ۾ کنيو پيو محفل کي محظوظ ڪندو هو. اسان جي ڪاليج ۾ اهڙين محفلن جو انتظام شفيق پراچا ڪندو هو جيڪو ان وقت اتي انگريزيءَ جو ليڪچرار هو. هن ڪئين اردو لوڪ گيت ۽ امير خسرو جا گيت شاگردن کان ٿيلو جي صورت ۾ پيش ڪرايا.

هيءُ اهو وقت هو جڏهن حيدرآباد جي ٻين ڪاليجن جا شاگرد به خاص اجازت وٺي محمد حيات ڪاڪا، غفار صاحب، مٿم زبيده قاضي، نورجهان هميرائي ۽ قديمه شهنواز جا سائنس جا ڪلاس اٿيندڙ ڪندا هئا ۽ رياض مهيسر (مرحوم)، الهرڪيو پگهيو غلام نبي مغل، طفيل ميمڻ، قاضي سليم اڪبر (جيڪو هڪ روڊ حادثي ۾ گذاري ويو)، امتياز بارڪڙي ۽ ٻيا ڪئين شاگرد اڃا وسريا نه آهن، جيڪي مون وٽ سنڌي ڪمپلري پڙهيا. هونديءَ ۾ تمام سٺا ڊاڪٽر، انجنيئر ۽ آفيسر بنيا.

سچل سائنس ڪاليج جي ڪاميابيءَ جو راز پرنسپل حڪيم شيخ جي سخت غير طبيعت ۽ محمد حيات ڪاڪا جي سڌا مرڪنڊڙ جهري ۾ سمايل هئو. اهو راز ٿورن کي معلوم آهي ته بظاهر خوفناڪ نظر ايندڙ پروفيسر حڪيم شيخ هڪ نرم دل ۽ پيار ڪرڻ وارو شخص هو. جڏهن ته ڪاڪا صاحب به هڪ اصول پرست ۽ محنت ڪندڙ استاد هو، جن جي گڏيل ڪوششن سان اڄ به سچل سائنس ڪاليج جونالودل تان نٿو لهي.

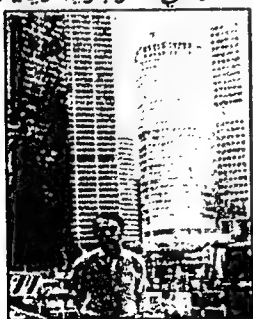
1960ع ۾ مون ستي آرٽس ڪاليج ۾ فرسٽ ايئر ۾ داخلا ورتي. هن ڪاليج ۾ داخلا وٺڻ جو نسب صرف اهو هئو ته اها اسان جي گهر کي ويجهي هئي. ڪاليج ۾ ڊسپلين ايترو هو جو سڀ شاگرد وقت تي پنهنجي ڪلاسن ۾ ايندا هئا. استاد پنهنجي وقت تي ايندا هئا ۽ ڪلاس وٺڻ کان پوءِ به ڪامن روم ۾ موجود هوندا هئا ۽ شاگردن جا مسئلا حل ڪندا هئا. مون کي پروفيسر عبدالرحيم ڏيٿو ڏاڍو ياد ٿو اچي جنهن جهڙا سادا، ايماندار ۽ محنتي استاد وري گهٽ نظر آيا. جهڙو هو پڙهائڻ

پر هوشيار تهڙو هو انتظامي ڪمن ۾ ماهر. اهو ئي سبب هو جو هڪ بهترين استاد هو جيڪو پڙهائڻ سان گڏ ڪاليج ۾ لطيف ڏي جا فنڪشن به ڪرائيندو هو تنهن کي ڪاليج جي بلڊنگ جي ٻاهران ٺهندڙ دڪانن جو سمورو ڪم به ڏنو ويو جيڪو هن ڪمال ايمانداريءَ سان پورو ڪري ڏيکاريو. هن ئي ڪاليج ۾ هڪ لطيف ڏي جي موقعي تي پروفيسر محرم خان سان ملاقات ٿي، جيڪو ان وقت سينٽ ميريز اسڪول ۾ ٽيچر هو ۽ پينٽ بش شرت تي سولو هيت به پائيندو هو. ٿيو ڇا جو هو اسان جي اڳيان هڪ سٺي ٽي ويٺو هو فنڪشن ۾ حفيظ قريشي تقرير ڪري رهيو هئو. جنهن مهل هن اهو چيو ته ”اسان جو ڪم رڳو ڊهل ڪڍي لطيف، لطيف لطيف ڪرڻ ڪونهي، پر لطيف جي ڪلام کي ڌيان سان پڙهي ان ۾ پوشيده اخلاقي ۽ روحاني سبقن تي عمل ڪرڻ به آهي.“ ته هن جي لهجي تي هال ۾ کلن جا ڪوڪرا شروع ٿي ويا ۽ مون به زور سان ٽهڪ پئي ڏنا، جنهن تي محرم خان مون ڏانهن منهن ڪري ڪو ڏکيو لفظ چيو جنهن تي آءٌ چپ ٿي ويس. منهنجي دل ۾ هن جي لاءِ تمام گهڻي ڪاوڙ جا جذبا اڀريا، پر هو ڏيئي صاحب جو دوست هو تنهنڪري آءٌ چپ رهيس. مونکي اها خبر ڪانه ٿي ته اڳتي هلي اهو شخص منهنجي لاءِ ڪيڏي ڏي حشيت ۽ عزت جي لائق ثابت ٿيندو!

سٽي ڪاليج جا سنڌي فنڪشن اڄ صرف ڪن چند ماڻهن کي ياد آهن، ليڪن منهنجي خيال ۾ لطيف ڏي جو بنياد هن ڪاليج ۾ پيو.

آءٌ ڪڏهن پيرين اگهاڙي ڪونه هليس. ليڪن جيڪڏهن ننڍپڻ ۾ پنا ڇميل يا سينبل جي گرم پٽ تي پير پئجي ويو ته فوراً ڦلها پئجي ويندا هئا. ليڪن ڪي اهڙا مزدار موقعا ياد اٿن جڏهن مجبوراً پير اگهاڙا ڪري انتهائي گرم ٽائيل جي فرش تي هلڻو پيو. اصل ائين لڳي ڄڻ ٽي تي پير پئجي ويو هجي. هڪ دفعي آءٌ ۽ مراد علي مرزا ملتان ۾ شاهه رڪن عالم جي مزار ڏسڻ وياسين. بوت ته در تي لاهڻا پيا پر جو پير پٽ تي رکيو سين ته اصل هرڻ جيان چالون پريندا وڃي گنبد ۾ پهتاسين. اتي پهچڻ کان پوءِ ڇا حالت هئي، ٻڌائي نٿو سگهان. مراد علي مرزا چوي ”قاضي صاحب واپس ڪيئن ويو؟“ مون چيو ڇانگ پريندا ويندا يا ترسي پئو ته شام ٿئي.“ هو چوي اڙي يار

قاضي خادم سنگا پوري

ائين ڪيئن ٿيندو؟“ بهرحال وري ساڳي رفتار سان واپس ورتو پيو. ساڳيو حال بهاءُ الدين ڏڪريا جي مقبري تي به ٿيو پر ان جو اڱڻ شاهه رڪن عالم کان ننڍو هو ته به پير پٽون ٿي ويا.

هڪ دفعي اسان کي هالا پراڻا جي هڪ پٽي بزرگ پروفيسر امين پٽيءَ وٽ ٽنڊي ڄام زرعي ڪاليج ۾ وڃڻو پيو. دادا مشتاق کي ڪلاس وٺڻ آفيسر کان پاسپورٽ تي گارنٽي وٺي هئي، ان لاءِ رات جو ئي پروفيسر کان ٽائيم ورتو هئوسين. سائين

جو آواز زنانو هو تنهنڪري دادا بار بار پئي چيس ته ”ادي امين پتي صاحب سان ڳالهائڻو آهي.“ بهر حال پوءِ خبر پوڻ تي معذرت ڪيائين ۽ ٻئي ڏينهن وٽس تندي جام ايگريڪلچر ڪاليج واري آفيس ۾ اچڻ جو چيائين. هتان ته بس ۾ وڃي ڪاليج وٽ لٿاسين ليڪن اتان وڌو پنڌ هڪ وارياسي ميدان مان پار ڪرڻو پيو. مون کي اسپنج جي فٽنسي چمپل پيل هئي، جيڪا اڌ پير کان ٻاهر هئي ته مٿان واري اهڙي تتل جو جيڪڏهن ڪڪڙ رکجيس ته تڪو ٿي وڃي. بس مون ٽپ کائيندي اهو سفر ڪاٽيو پر اهڙو سبق مليو جو ان ڏينهن کان پوءِ گهر کان ٻاهر چمپل پائي وڃڻ بند ڪيم.

قاضي خادم ڏينلداس ڪلب لائبريري ۾ سنڌ جي گورنر معين الدين حيدر سان ڳالهائيندي سید احد يوسف بہ گڏ آهي

جنرل معين الدين حيدر سنڌ جي گورنر جي حيثيت ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ هڪ ڪانفرنس جي صدارت ڪري رهيو هو. نيلوفر علير (عباسي) پنهنجي آجياڻي تقرير ۾ هن جي تعريف ۾ آسمان ۽ زمين کي ملائي هڪ

ڪري ڇڏيو هو. جوابي تقرير ۾ جنرل چيو ته هو اهي سڀ ڳالهيون، جيڪي سندس تعريف ۾ چيون ويون آهن مڃڻ لاءِ تيار

آهي ليڪن ان لاءِ شرط اهو آهي ته جڏهن هو گورنر شپ تان لهي ته پوءِ به اهي اکر هن لاءِ چيا وڃن. هن جي ان جملي منهنجي دل ۾ هن لاءِ عزت جو احساس پيدا ڪري ڇڏيو ليڪن هن جي باري ۾ منهنجي راءِ ان وقت به اها ئي پيدا ٿي هئي جڏهن هو ڏينلداس ڪلب ۾ آيو ۽ مون هن کي ڪلب جي لائبريري ڏيکاري هئي. سيد احد يوسف ڪلب جو صدر ۽ وڃي شيخ سيڪريٽري ان وقت موجود هئا. هن لائبريريءَ جي تعريف به ڪئي ۽ چيائين، ”قاضي، يونيورسٽيءَ جو پروفيسر آهي، تنهنڪري اهڙي لائبريري قائم ڪرڻ هن لاءِ ڏکيو ڪم ڪونهي.“ پوءِ جڏهن مون هن کي گذارش ڪئي ته حيدرآباد شهر ۾ هڪ سرڪاري لائبريري ۽ فري ريڊنگ روم قائم ڪئي وڃي، جنهن تي پهرين ته هو چپ ٿي ويو پر پوءِ پنهنجي ڀر ۾ بيٺل حيدرآباد جي ڪمشنر قاضي امتياز ڏانهن نهارِي چيائين، ته ها، هي نوجوان ڪم جو آهي، هي اهو ڪم ڪري سگهي ٿو.“ اها ٻي ڳالهه آهي ته اهو ڪم ڪونه ٿيو.

ان کان سواءِ ڪمال اظفر به گورنر جي حيثيت ۾ ڏينلداس ڪلب ۾ آيو هو لائبريري به گهمي هئائين. مون هن کي به اها ئي ڳالهه چئي ۽ هن جو جواب دلچسپ به هو ته عجيب به چيائين، ”مون وٽ لائبريري لاءِ ڪو فنڊ ڪونهي، البتہ جوڊو ڪراٽي لاءِ فنڊ آهن، جي جوڊو ڪراٽو شروع ڪريو ته آءٌ فنڊ ڏيڻ لاءِ حاضر آهيان.“

اسين ڏاڍو ڪڏهن ڪلندا هئاسين

● محمود مغل

يڪ جان تين قالب - 2

سڄو گهر ويران ٿي ويو هو. اڌا خليل جي جدائي، اسان جا جيءَ جهوري وئي هئي... پيريل پڪيل گهر جي هر ڪُنڊ خالي ٿي وئي هئي. ٽيبل ٽينس جي ٽيبل فولڊ ٿي وئي ۽ نيٺ ڪنهن جي به نه ڪيڏڻ جي ڪري اڌو گاهري انداز ۾ دڪاندار کي واپس وڪي وئي. راندين جا دؤر ختم ٿيڻ شروع ٿي ويا... ٻارڙا سراپجي ويا هئا ۽ امان چڻ هيسجي وئي هئي. جنهن ڳالهه تي جيءَ جهري پوندو هيو سو صبح ساڻ موڪلائڻ وارا لمحا هوندا هئا. پنهنجي گهر جي ريت موجب اسين سڀ امڙ جا پير ڇُهڻي، ڀاڪر پائي، پنهنجي پنهنجي ڪرت ساڻ نڪرندا هئاسين... پيرن تي هٿ رکڻ کان پوءِ، امان جي ڀاڪر ۾ عجيب گرمي هوندي هئي ۽ واپسيءَ ۾ هڪ ڇُميءَ ساڻ هُوَ اسان کي دنيا جي درياھ ۾ هڪ ڏينهن جي سفر جي ناڙ کي چڻ ڌڪو ڏئي ڇڏيندي هئي. اڌا خليل جي وفات، ان ڀاڪر مان چڻ گرمي ڪسي ورتي هئي. هاڻي هُوَ ماٺ ڪري موڪلائيندي هئي. ڪا به شڪايت سندس چپن تي نه هوندي هئي، پر هڪ ڏينهن مون بهر حال اهو ڪٿائڻي ٿي ورتو... جو هن رخصتيءَ جي ڇُمي نه ڏيندي اهو پڻ ڪيو هيو ”خليل به ته موڪلائي ويو هو...“ ان سڌيءَ طرح سان هن موڪلائڻ جي ان اعتماد تان هٿ ڪڍي ورتو هيو جنهن ۾ موٽي اچڻ جو يقين سمائيل هوندو آهي.

امڙ سانئڻ ته ماءُ هئي، پر اڌا خليل جي جدائيءَ جنهن جي اندر ۾ وڏو وجهي ڇڏيا، سو اڌا عبدالرحمان هيو. تڪليف جي شدتن ۾ ته مان به هئس، پر منهنجو جهان ڪجهه ٻيو هو. درد جي شدتن ۾، مون هڪ لمحي ۾ اهو فيصلو ڪري ورتو هيو ته جنهن سڪ ۽ عزت ساڻ، اڌا خليل مرحوم، منهنجي پرورش ڪئي هئي اهو ئي مان مرتبو سندس اولاد کي ڏيڻ لاءِ مان پنهنجي حتي الامكان ڪوشش ڪندس. شايد اهو ئي فيصلو هيو جنهن کي سامهون رکندي مون ننڍا ننڍا ڪم هٿ ۾ کڻي ورتا... ريڊيو ٿي، وي ٽيوشنز دوائن جي سيلاءِ... مطلب ته صبح جو ڇهين وڳي کان رات جي اٺين وڳي تائين، ڪم جا چوڏنهن ڪلاڪ چڻ مون

چونڊي ڪنيا ۽ لازم ڪري ورتا. شايد مصروفيت جو اهو وهڪرو ئي هيو جو منهنجي اندر جا درد، ٻاهر جهاتيون نه پائي سگهندا هئا. مان بظاهر نارمل، هڪ ڪري چال هلندڙ حياتيءَ جي سفر ۾ گهڙي پيس... ادا عبدالرحمان کي شايد اهو سڄو ڪار وهنوار نه پئي آيو... هُو ازل ابد کان سادو هو... بس سادو ئي رهيو.

سيوهڻ شريف 1957: نائين درجي جي
تياري ڪندڙ عبدالرحمان ۽ ساڻس گڏ
علم الدين دائودپوٽو

پنهنجي رخصت ٿيل ڀاءُ کان، ادا عبدالرحمان ٻه سال تُو مهينا وڏو هيو. عمر جي ان ننڍڙي تفاوت، هڪ غريب خاندان جي ٻن ڀائرن کي ڄڻ وڌيڪ ويجهو ڪري ڇڏيو هيو. ادا عبدالرحمان ڄاڻي ڄم کان بيحد حساس ۽ ذهين وجود هيو... هن پنهنجي اوائلي حياتيءَ ۾ ئي، پنهنجي والد جي مالي حيثيت ۽ سندس ايمان ۽ اصولن کي سمجهي ورتو هيو. مٿان وري پنهنجي مٿان ڄاڻي ڀاءُ حنيف الرحمان جي جدائيءَ جو تصور به کيس ساڻ ڪٿي هلندو هيو. جيتوڻيڪ اها عمر، جنهن ۾ هُو ڄڻ پنجن سالن جو هو، اهو سڀ

سوچڻ جي نه هئي. پر ته به جيئن جيئن عمر عزيز وڌندي وئي، تيئن تيئن سندس حساس پٽي ۽ ذهانتن ۾ اضافو ٿيندو ويو.

امر ٻڌائيندي هئي ته سندس معمولات ننڍپڻ کان ئي عجيب هوندا هئا. هُو ڪا به راند ڪونه ڪيڏيو هو. شروع کان ئي هُو پڙهائيءَ ۽ پنهنجي والد جي ڪرت ۾ هٿ وٺائڻ ۾ جڻبي ويو. کيس اها به ڄاڻ هئي ته سندس مالي حالت اهڙي ڪانه هئي جو تنهن ڀائرن يا ادڙين جي پڙهائي جاري رکي سگهجي، تنهن ڪري هُو ڏينهن رات هڪ ڪري ٽاپ ڪندو هو ۽ هر سال اسڪالرشپس حاصل ڪندو هو. سندس اهو عمل، خليل کي به همٿائي ويو ۽ ٻئي چڻا هائي ”پنهنجي مدد پاڻ“ جو رنگ روپ ڏسي چڪا هئا. ادا عبدالرحمان ميٽرڪ دادوءَ مان ڪئي ۽ اضافي پڙهائيءَ لاءِ حيدرآباد اچي ويو. ٻئي سال خليل به اتي اچي نڪتو ”ٽين ايڇرز“ جي انهيءَ جوڙيءَ پنهنجو پاڻ کي ”عابد خليل“ سڏڻ شروع ڪيو.

زندگي بذات خود ڪڏهن ڪڏهن هڪ وڏو ڊرامو بڻجي ويندي آهي. حيدرآباد ۾ محترم ڏاڏي سانئڻ پنهنجن ٽن فرزندن ۽ ٻه نياڻين ساڻ رهندي هئي. معاش مستحڪم هيو پر اندر جي رشتن جي ڏورين ۾ ڪروڙ ۽ ڪپٽ جو بليڊ لڳي چڪو هيو. پنهنجي ٻنهي پوٽن کي رهائڻ لاءِ ۽ کاڌ خوراڪ لاءِ هڪ رقم جو

ڪاٿو لڳائي طلب ڪئي وئي ۽ مٿان وري گهر جي ڪڏ تي ٺهيل واحد ڪمري ۾ جنهن جي ڇت به ڪانه هئي، رهائش جو ”الائيمينٽ آرڊر“ ڏنو ويو. حڪم اهو به جاري ٿيو ته ڇاڪاڻ ته نياڻين سياڻين وارو گهر آهي. تنهن ڪري رات جو هڪدم مٿي هليو ويو ۽ صبح جو اجازت ملڻ سان هيٺ اچيو... چيو اهو به وڃي ته تنهن زماني ۾ پارا به پاران جهڙا هئا... هاڻي ڪڏ تي ٺهيل ڪمري ۾ جيڪو خود به ڇت جي هجي، رهندڙن جي حالت سمجهي سگهجي ٿي. مٿان وري جي بارش ٿي وڃي ته رڳو ٽين جي پيتي ۾ رکيل ڪاغذ تي بچي سگهندا هئا، باقي ٻيو سڀ ته ”بيچ بيچ“ ٿي ويندو هيو.

انهيءَ سڄي فلمي انداز جي رهائش ۾ سڀ کان ڏکيو ڪم پڙهائي ڪرڻ هوندو هيو ڇاڪاڻ ته ڇت تي جوڳي روشنيءَ جو بندوبست نه هوندو هو. عبدالرحمان کي ته اڳتي وڌو هيو تنهن ڪري E/27 2449 اسلاميه چونڪ نانارا لائين واري انڊريس جي گهٽيءَ ۾ ڪنڊ تي لڳل بجليءَ جي ٽنپي هيٺان پڙهائي ڪرڻ شروع ڪئي... مغرب کان پوءِ، سومهڻيءَ تائين هو پنهنجو ”چڱو ڪاشو“ ڪم اڪلائي وٺندو هو... سومهڻي پڙهي گهر ۾ داخل ٿي، هڪدم مٿي وڃڻ جو حڪم اڳواٽ ئي سندن منتظر هوندو هو عبدالرحمان جي اندر ۾ ته بس تڪليفن جا ڍڳ ٺهندا ويا...

هڪڙو ڏينهن حياتيءَ ۾ اهڙو به آيو جو شلوڪن جي آزارن، نيٺ شدت جي چوٽي سر ڪري ورتي. اڌا عبدالرحمان جو فائنل امتحان هيو. پيپرن جا ڏينهن هيا. مٿان بارش جي شدت، نئيڙي چاچي سائينءَ کي موقعو مناسب لڳو ته هن ناراضگي ظاهر ڪندي ٻنهي ڀائرن کي گهران ڪڍي ڇڏيو... غريب غريبا... جن وٽ ڪل چار جوڙا ڪپڙن جا ٿي ته هئا، ٻيو وٽن ڇا هيو...؟ وڃن ته وڃن ڪيڏانهن؟ مينهن کي به شايد ان ئي ڏينهن پوڻو هيو... دڪانن جي ڇاپرن جي هيليان يعني ڀائر لڪندا رهيا، ڪڙاڪي جي سرديءَ شدت جي بارش ۾ پاڙي جي مسجد شريف جي امام مولانا عبدالمتين صاحب کين ڏسي ورتو. هڪدم پنهنجي حُجري ۾ پناهه ڏنائين... تيسرائين دير ٿي چُڪي هئي، عبدالرحمان ڊبل نمونيا جي ور چڙهي چڪو هو... امتحان جو لغڙ ڇڏائجي ويو هيو ۽ پاڻ سان رشتن جي ڌور به گهلي ويو هو.

حيدرآباد جي اولڊ وحدت ڪالونيءَ ۾ هڪ خوبصورت جامع مسجد آهي، جنهن جو پيش امام سائين استاد جميل صاحب، قبله مولوي عبدالمتين مرحوم جو وڏو فرزند آهي... ان رات کي ياد ڪندي پنهنجي والد صاحب پاران ٻڌايل قصو ڪٿي ٿو جنهن جو ترجمو ڪجهه هيئن ٿو ٿئي:

”ڪڙاڪي جي سردي هئي ۽ بارش... الامان والحفيظ... مون ٻنهي چوڪرن کي هيڏانهن هوڏانهن بيوسيءَ سان ڀڄندي ڏٺو. سڀ در بند هئا. مون سوچيو الله

جي گهر جو در ته هٽن تي بند نٿو ٿي سگهي... مون هڪدم کين مسجد جو در کولي
 حُجري ۾ اندر ڪري ورتو... هُو ڏاڍا غريب هئا... وٽن ته ڍنگ جا ڪپڙا به نه هئا.
 نساڙي پڪا هئا... پاڙي جا چوڪرا هئا... بس ٿورو ٿورو ته سڃاڻم پئي. منهنجي پاءُ
 چيو... الاءِ ڪهڙي ڳوٺ جا آهن... ڪٿي چور پور نه هجن... مون چيو... جي چور
 هجن ها ته اهڙا معصوم هجن ها، ۽ ائين خانداني لڳن ها...؟ ... وڏو ته بيهوش ٿي
 ويو هو... ننڍي جي حالت به ڪا چڱي ڪانه هئي... پر بس... رب کي کين بچائڻو
 هو... سو بچي ويا... مون به ان ڏينهن کان ئي کين اولاد وانگيان پالڻ شروع ڪيو...
 سيدو شريف جي ان پٺاڻ امام صاحب عزازت جي ”چچلش“ جو شڪار
 انهن مڇن جي ساوڪ وارن ۾ن نوجوانن کي پاڻ وٽ پناهه ڇا ڏني، هنن جن مٿن
 مائٽن جي ”هاجن“ کان پناهه وٺي ڇڏي

اهو ئي ڏينهن هيو جو خليل هڪڙو فيصلو ڪري ورتو. فڪرِ معاش جي سوچ
 ته شروع کان ئي هوندي هئي. اسڪالرشپس جو هڪ هڪ پئسو ڌيان سان خرچ ڪيو
 ويندو هو. هاڻي ته جن ۾ ڪدم ذميداري مٿان اچي پئي. ادا عبدالرحمان گورنمينٽ
 ڪاليج ڪاري موريءَ ۾ پڙهندو هيو ۽ خليل جي به داخلا ٿي چڪي هئي، پر هن
 پنهنجي ننڍڙي عمر ۾ ئي ”وڏو“ فيصلو ڪندي گورنمينٽ جي هڪ اداري
 ڊائريڪٽر آف ڪاليجز ۾ انٽر جي بنياد تي ڪلارڪي هٿ ڪري ورتي ۽ صبح
 جي شفت ۾ پڙهڻ کان هٿ ڪيو. هاڻي سڄل سرمست ڪاليج ۾، شام جي شفت
 ۾ ڪامرس جو مضمون چونڊي خليل، پاءُ لاءِ ”فائننس“ جو ذمو کنيو ۽ خيرن سان
 کيس پاس ڪرائي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي ملازمت تائين پهچايو. برسات جي رات،
 عابد جي تعليمي سال کي، پوئتي ڌڪيو ضرور هو ان رات جي ڊبل نمونيا جي
 ڪري هُو هڪ سال امتحان ڏيڻ کان رهجي ويو هيو پر ان بارش ٻنهي ڀائرن جي
 پاڻ ۾ ناتا کي جن ريج ڏئي ڇڏيو هو. عابد خليل، واقعي به ”عابد خليل“ بڻجي ويا
 هئا ۽ سڀني گمين ڪوتاهين جي باوجود ۽ پنهنجي ٻنهي ننڍڙن ڀائرن کلي ۽
 محمود سان، سندن الڳ الڳ چاهتن جي هوندي به، سندن ساٿ جي چار تي
 محبتن جو ڪوريٽرو سڏائين جهومندو رهيو.

ادا خليل جي وفات، جتي پيا سڀ عجيب رنگ ڏيکاري ڇڏيا هئا، اتي وري ادا
 عابد سان منهنجي ويجهڙائپ هڪ ڪمال رنگ هئي. حدِ ادب پنهنجي جاءِ تي
 هئي. پر هاڻي اسان پاڻ ۾ ڳالهائڻ لڳا هئاسين. مون هڪدم محسوس ڪري ورتو
 هيو ته ادا عابد ڏاڍو اڪيلو ٿي ويو آهي. ادا گلڻ دنيا دار ناهي ۽ يقيناً جسماني ۽
 معاشي ڌڪن کي سهيلائڻ لاءِ ادا عبدالرحمان کي هڪ ڀرپور ساٿ گهرجي. الاءِ
 ڪيترو پري ٺهاري ندي مان ان ۾ ٿي پيو هئس. لکن پڙهڻ وڌائي ڇڏيم. نوڪري ۽
 پوزهي جو ننڍڙي کان ننڍڙو سلسلو به هٿان وڃائڻ نه پئي گهريم. ادا عبدالرحمان
 کي گهر ۾ سڀ ”ادا وڏو“ سڏيندا هئا... منهنجي ايتري محنت بابت ادا وڏو ڪجهه
 ڪونه ڪيندو هيو. زندگي بس، پٽيءَ تي چڙهڻ جي ڪوششن ۾ لڳي پئي هئي.

مون سان، مون بابت نه ڳالهائڻ جي اها "ادا" شروع کان وٺي ئي هئي. ادا وڏو منهنجي سامهون، منهنجي تعريف ڪرڻ نه چاهيندو هو. پر پريٽ پنهنجي ننڍڙي پيءُ جا "ڳڻ" ٻين کي ٻڌائيندي ڄڻ سندس سينو ٽرنڊو هيو. بنگلي نمبر ڊي-5 ۾ سرونٽ ڪوارٽر کي اسان اوطاق ٺاهي ڇڏيو هو جتي سڀني جا سنگتي ساٿي اچي گڏ ٿيندا هئا. تنهن زماني ۾ لکڻ جو جنون شروع ٿي چڪو هو ۽ مون هڪ رومانٽڪ طويل ڪهاڻي "آرزو ۽ سڀنا" لکي هئي... هڪ آچر تي اوچتو احساس ٿيو ته منهنجي ڪاپي ٿيبل تي موجود ناهي، جنهن ۾ اها تحرير هئي. اڃان ڳولي نه ٿي پئي ته خبر پئي ته سرونٽ ڪوارٽر ۾ چانهن کڻي ويڃي آهي، ادا عابد جا ڪي دوست آيل آهن. اتي جو وڃان ته سائين نثار احمد نوراني صاحب ويٺل هئا ۽ غور سان ادا عابد کي منهنجي لکيل تحرير پڙهندي ٻڌي رهيا هئا... اها ڪهاڻي پوءِ سهڻيءَ جي "آخري ڪتاب" ۾ محترم طارق اشرف چاچي هئي ۽ منهنجي ادبي قد ڪاٺ جي پيڙهه جو پٿر رکيو هيو پر سچ ته اهو آهي ته وڙ وڙ ڏئي، نوراني صاحب سان هڪ هڪ جملو شيئر ڪري ادا وڏي ڄڻ بنياد جي رکڻ جي ابتدا ڪري ڇڏي هئي.

مون کي ذاتي طور تي ادا وڏو سمجهه ۾ نه ايندو هيو. هڪ ته هن کان ڊپ ڏاڍا ٿيندو هيو ٻيو وري هو اسان سان گڏ به گهٽ رهيو. 1973ع ۾ کيس فزڪس جهڙو مضمون ۾ پي. ايڇ. ڊي ڪرڻ لاءِ اسڪالرشپ ملي هئي ۽ هو انگلينڊ جي شه گلاسگو هليو ويو هيو. اتي ٽي سال گذارڻ کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ واپس موٽي. ڪونه ڪو سيمينار يا ورڪشاپ سندس منتظر هوندو هو.

ڇاڪاڻ ته علمي حيثيت سان هو هڪ اهم وجود هيو ان ڪري سندس سوڌ سندس يونيورسٽيءَ بابت وڌ کان وڌ هوندي هئي ۽ ان ڪري ئي، ادا خليل ۽ ادا گلڻ سان مسجد شريف کان پوءِ، سندس ٻيو محبوب ترين موضوع سنڌ يونيورسٽي هوندو هيو. تنهن زماني ۾ مان انهن ٻنهي ڪمن کان پري هوندو هئس... مطلب نما ته پڙهندو هئس پر مسجد سان منهنجو ڪو واسطو ڪونه هوندو هو. سڌا يونيورسٽيءَ سان تعلق جو ته مون ڪڏهن سوچيو ئي ڪونه هيو سچ ته اهو آهي ته سندن ڳالهين ۾ رڳو کڻ ڪلاڻ جي ڪم اينديون هيون.

هڪڙي مستقل ڏکاري زندگي ڏئي هئي ادا وڏي غربت، والد جي عزيزن جا سلوڪ... حياتيءَ ۾ مستقل جدوجهد... مٿان وري نوڪري ملڻ جي ٽن سالن بعد والد صاحب جي وفات ۽ سڄي گهر جو بار ڪلهن تي پوڻ... هوبو انتها سنجيدو ٿيندو ويو... جيتوڻيڪ دوستن سان سندس سلوڪ ڪل پوڳ ۽ ڪمال نرميءَ جو هيو پر پنهنجي اندر ۾ هو ڏکڻ جي ولين کي وجود جي دريءَ تي چاڙهيندو رهيو. سندس وجود ۾ هڪ اهم ترين ڳالهه "احسانمنديءَ جو احساس" هوندي هئي. هن پنهنجي حياتيءَ جي هڪ هڪ پل کي ياد رکيو هيو ۽ هر مهڙ جي مهڙ ڄڻ سندس وجود تي ڪٽل هئي.

پنهنجي گورنمينٽ ڪاليج جي دؤر ۾ نانارا لائين کان وٺي، ڪاري موريءَ تائين پنهنجي ڪاليج هُو پيدل ويندو هيو ۽ پيدل ئي موٽندو هيو. تقريباً ڏهه ڪلوميٽرن جا اهو اوت موٽ سفر، هُو مڪمل ضابطي ۽ نظام هيٺ ڪندو هو. سندس گهران نڪرڻ جو هڪ مخصوص وقت هوندو هيو ۽ پنهنجي طويل سفر جا سڀ چؤنڪ ۽ اسٽاپ هُو مقرر وقتن تي ڪراس ڪندو هو... واپسيءَ ۾ البته ڪانئس وقت جي نسبت هيٺ مٿي ٿي ويندي هئي، ڇاڪاڻ ته ڪڏهن ڪڏهن پريڪٽيڪلز ٿيندا هئا ته دير ٿي ٿي ويندي هئي. اهو پنجاهيءَ جي ڏهاڪي جو آخري عرصو هيو ۽ سٺ واري ڏهاڪي جي ابتدا سامهون هئي. تنهن زماني ۾ حيدرآباد شهر ۾ شيخ خاندان جو خاص اثر رسوخ هيو... خاص طور تي ٻه ڀائر ڏاڍا پري آيا هئا. سائين عبدالستار شيخ صاحب... جيڪي اڳتي هلي ملڪ جا مشهور قانوندان بڻيا ۽ هاءِ ڪورٽ جا وڪيل ٿيا ۽ سندن ننڍو ڀاءُ، سائين ڊاڪٽر عبدالرزاق شيخ صاحب... جنهن کي سڀني ”ڊاڪٽر ڪاڪا“ سڏيندا هئا. ڊاڪٽر صاحب جي ڪلينڪ، بيل خانو روڊ تي هوندي هئي ۽ تنهن زماني جي ڪجهه مشهور ترين ڊاڪٽرن ۾ سندن شمار ٿيندو هيو. ڊاڪٽر ڪاڪا جي خاص ڳالهه سندس وقت جي پابندي هوندي هئي. کيس ”منتظر مريضن“ جي عادت سخت ناپسند هئي ۽ اهو ئي سبب هوندو هيو جو بلڪل مخصوص وقت تي ڊاڪٽر صاحب جو ٽانگو يا سندس موٽر، هن جي مطب جي سامهون بيهندا هئا. ماڻهي قدرت خدا جي... جو بلڪل ان مهل ئي عبدالرحمان به ڪاليج ويڃڻ لاءِ اتان ننگهندو هيو. هڪ ٻه دفعو ته ڊاڪٽر صاحب ان کي محض اتفاق سمجهيو پر نيٺ کيس اهي معمولات گڻڪڻ لڳا. آخر ڪار هڪ ڏينهن هن ان نوجوان کان روڪي حال احوال ورتو ته روز جي ان معمول جو ڪهڙو ڪارڻ آهي؟... احوال جيڪو به معلوم ٿي سگهيس، پئي ڏينهن تي ڊاڪٽر صاحب، پاڻ وقت کان پهرين ڪلينڪ ڇڏي ويو ۽ عبدالرحمان لاءِ ٻاهر بيهي انتظار ڪرڻ لڳو. وقت مقرر ٿي جيئن ئي نوجوان لانگهائو ٿيو ته کيس روڪي، ڊاڪٽر عبدالرزاق شيخ صاحب هڪ BEKC سائيڪل ڏني ۽ چيائين ”اڄ کان هن سائيڪل تي ڪاليج ايندو ويندو ڪري مون سان رابطي ۾ ره...“

مان نٿو ڄاڻان ته ان کان پوءِ ڊاڪٽر شيخ صاحب، ادا عبدالرحمان جي ڪهڙي ڪهڙي مدد ڪئي، پر صرف ايتري خبر اٿم ته ان سائيڪل ۾ لڳل تالي جي چاٻي، لڳندي ته تالي ۾ هئي. ”ڪُل... بند“ ادا وڌي جي احساسن کي ڪندي هئي. پنهنجي حياتيءَ جي آخري ساهه تائين ادا وڏو سائين استاد عبدالمتين صاحب ۽ سائين ڊاڪٽر ڪاڪا صاحب جو سدائين ”ممنون احسان“ رهيو. ڪانئس نيڪا به خدمت پڇي سگهي، ان ۾ هن ڪڏهن به ڪونه ڪيڀايو. هُو رڳو زباني حسان مڃيندڙ شخص نه هو بلڪه عملي طور تي اداڻگيءَ ۾ بديقين رکندڙ هيو.

ادا وڏي کي پنهنجي
 فنڪلتيءَ ۽ يونيورسٽيءَ
 سان شديد ترين محبت
 هوندي هئي. هُو نظم و
 ضبط جو بيحد پابند هو.
 ننڍي کان ننڍڙي ڪوتاهي
 به کانئس درگذر نه ٿيندي
 هئي. مٿان وري طبيعت ۾

1995 حيدرآباد ”دين فنڪلتي آف

ايجوڪيشن“ يونيورسٽي آف سنڌ

هُو جذباتي به گهڻو هئو. ان
 ڪري پنهنجي دؤر ۾ هن
 دوستن کان وڌيڪ ”گهٽ

گهڻا“ گهڻا پيدا ڪيا. سندس ”گهڻ گهرن“ جو تعداد هن جي اصول پسنديءَ،
 مٿن تي ٽهڪائي ڏيڻ ۽ حد کان وڌيڪ ايمانداريءَ جي ڪري گهٽجڻ لڳو هئو.
 پر ان سڄي حقيقت جي ڄاڻ رکندي به پاڻ ڪڏهن به ان جي پرواهه نه ڪيائين.

ادا وڏي جا حياتيءَ ۾ به وڏا شوق رهيا. هڪ موسيقي ۽ ٻيو فوٽوگرافي...
 يونيورسٽيءَ جي شروعاتي دؤر کان ئي، سندس هڪ ٽياڪڙي ٺهي وئي هئي، جنهن
 ۾ جڳ مشهور مصور ادا ظفر کاظمي ۽ پنهنجي وقت جو اهم ترين چترڪار ۽
 استاد، ادا دارا عالم ابڙو سندس ساٿاري هوندا هئا. هاڻي اهي ٽئي ڄڻا، ٽن مصوريءَ
 سان گڏ راڳداريءَ جي جهان کي به ڏاڍو ويجهو آيا. مون کي ان دؤر ۾ خبر پڳو ادا
 وڏي جي هوندي هئي، جنهن وٽ فليپس جو ريڊيو ۽ ٽپ رڪارڊر هوندا هئا. فليپس
 جو ٽي ڪيسٽ رڪارڊر به هوندو هو... سونيءَ جو ساٿونڊ سسٽم هوندو هيو ۽ هڪ
 خوبصورت بريف ڪيس ۾ بند ڪرائون ڪارڊر ڪمپنيءَ جو اسپول سسٽم
 هوندو هيو. ادا وڏي وٽ شاندار ڪئسٽن ۽ اسپولز جي هڪ حسين ڪليڪشن
 هوندي هئي، جنهن ۾ بيحد اهم رڪارڊنگز وٽس هڪ ترتيب سان موجود هونديون
 هيون... هُو جڏهن به گهر ۾ موجود هوندو هيو ته سندس ڪونه ڪو دوست اچي
 ويندو هو جنهن سان هُو ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي ميوزڪ ٻڌندو هو. انهن ۾
 خاص طور تي ادا اظهار شيخ ۽ سائين شاهه محمد ڪولاچي، پنهنجي پنهنجي
 خاص جاءِ رکندا هئا. جيئن هڪ مٺي ”راڌائو“ خاتون، خوبصورت ترڪيب سان
 پنهنجو ٺاهيل کاڌو هڪ هڪ مهمان کي ڪارائي، داڌ جي نظر جي طلبگار هوندي
 آهي، ائين ئي ادا وڏو مرحوم به هڪ هڪ ائٽم پيش ڪندي مستقل مٿس بحث
 مباحثا ڪندي داڌ جي طلب سان رکندو هو. موسيقيءَ جون اهي نشستون بيحد
 طويل ٿينديون هيون ۽ خدمتن جي حوالي سان، چانهه يا شربت سڙو ڪندي سرن

جي رسي مان به جهتي وٺندو هئس ۽ پوءِ خالي وقت ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ، ان رسيءَ جو مانجهو ٺاهي، مان لاءِ ڪيترن سرن جا لغڙا ڏائيندو هوس.

ادا وڏي جو پيو اهم شوق هو فوٽوگرافي، هو نيڪون (Nikon) ڪئميرا جي رزلٽ تي ڏاڍو اعتبار ڪندو هو... تنهن کانسواءِ به وٽس ٽي چار ٻيون به ڪئمرا هون هيون، جن سان فوٽوگرافس ڪڍي هو عزيزن ۽ احبابن کي گفٽ ڪندو هو. انهن پنهنجي عملن ۾ هڪ قدر مشترڪ هيو اهو ته سندس ڪنهن به شئي کي هٿ لائڻ جي، ڪنهن کي به ڪا به اجازت ڪونه هوندي هئي. هو ڪمال صفائيءَ سان، پنهنجو سامان رکندو هو. ڪنهن به شئي تي ڪوبه داغ ڪڏهن مون ڪونه ڏٺو.

گلاسگو ۾ پي. ايڇ. ڊي ڪنڊي سندس حياتيءَ کي ڪورنگ لڳي ويو. هن سونهاري رڪارڊ ۽ ولايتي لباس ترڪ ڪري ڇڏيو. 1976ع ۾ وطن موٽڻ کان پوءِ هن ڪڏهن به ٽراٽورز استعمال نه ڪيو. اهم مسندن تي ويهنديءَ هو سڌائين شلوار قميص ۽ واسڪٽ استعمال ڪندو هو. سياري ۾ واسڪٽ جي جاءِ تي مڪمل ٻانهن وارو سوئيٽر، واسڪيٽ جي هيٺان اچي ويندو هو. سندس اهو لباس باقي سڄي حياتي ائين ئي رهيو.

وطن وٽ کان پوءِ سندس حياتيءَ ۾ ڪجهه ٻيون سرگرميون به وڌي ويون هيون. ادا وڏو خاص طور تي ادا گل محمد، سائين نجف علي شاهه صاحب، جنهن کي سڀ ”ڀيل شاهه“ سڏيندا هئا، ادا الياس مغل ۽ ڪجهه ساٿي ٻيا ڪٿي سوزوڪي پاڙي تي ڪرائي مهيني ۾ هڪ دفعو حيدرآباد جي ويجهو ”مڪان شريف“ ۾ حاضري ڀرڻ ضرور ويندو هيو. مٿان وري هر اسلامي مهيني جي پهرين جمعي رات تي مرشد قلندر رحمت الله عليه جي درگاه تي حاضري ڀرڻ هنن لاءِ لازم هوندو هو. سال ۾ هڪ اڌ ڀيرو خيرپور ميرس ۾ ”سائين منظور حسين صاحب“ جن وٽ حاضري به از حد ضروري هوندي هئي.

سيوهڻ شريف سان، سندن نسبت سڌائين خاص رهي ۽ ان معاملي ۾ ادا گل محمد ۽ ادا وڏو سڌائين گڏ رهيا. جتي ادا خليل قرآن خوانيون ڪرائڻ ۽ درود سلام ۾ اڳ اڳرو هوندو هيو اتي ادا عبدالرحمان ۽ ادا گلڻ وري مرشدن سان پنهنجيءَ خاص نسبت ۾ مشهور هئا. پنهنجي تعلق کي هنن سڌائين مخفي رکيو پر قبله والد صاحب مرحوم ۽ جناب مخدوم بصير الدين صديقي رحمت الله عليه وٽان مليل ”وڙ“ هنن کي سڌائين ڪم آيو.

دادوءَ جا، ڇاڇا قطب الدين ابڙو صاحب جن، قبله بابا سائين ۽ جي دوستن مان هئا. سندن فرزند محترم محمد امين ابڙو صاحب، تازو ملاقات ڪئي ۽ هڪ قصو ٻڌايو: ”هيءُ انهن ڏينهن جي ڳالهه آهي، جڏهن سائين عبدالرحمان مغل صاحب پي. ايڇ. ڊي ڪرڻ گلاسگو ويا هئا. اتي سندن گائيڊ هڪڙو يهودي استاد هيو جيڪو مسلمانن سان خاص وير رکندو هيو. ماڻهو بنهه هوشيار هيو. سو وقت سر ڏکيه هئڻ جو منتظر رهندو هيو. تقريباً ٻه سال هن مغل صاحب کي ڪم ڪرايو

تيسز تيار ٿي ۽ جڏهن فائنل مرحلي ۾ گائيد وٽ دستخط لاءِ پيش ٿي ته هن سمورو ڪم هڪ ڏک سان رد ڪري ڇڏيو ۽ چيائين ته سڀ ڪجهه ٻيهر ٿيندو. هاڻي عبدالرحمان منٽ ميٽر ڪئي. آريون نيزاريون ڪيون، پر ڊاڪٽر صاحب وٽ هڪڙو ئي جواب هيو، جنهن جو مطلب، گلاسگو ۾ وري ٽن سالن جو اضافي قيام هيو. سائين عبدالرحمان صاحب ائين ڪئي ڪري به ها، پر ڳالهه اها هئي ته ڪم بهترين ٿيل هيو. ڀلا جي وڌيڪ عرصو ڪٿي ترسي به ها ته ڇا ٿي پوي ها. گائيد صاحب ته هڪ ڏينهن حد ڪري ڇڏي عبدالرحمان صاحب کي دفتر مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيائين... ان ڏينهن عبدالرحمان صاحب، فائنل تيسز جي ڪاپي صحيح ڪرائڻ لاءِ وٽس ڪٿي ويو هو. جيڪي تبديليون گائيد چيون هيون، اهي سڀ هن ڪري ورتيون هيون، پر ڇاڪاڻ ته گائيد کي ڏلت جو سامان ڪرڻو ٿي هو. تنهن ڪري هن ڪاپي وٺي، کيس ٻاهر ڪڍي چيو ته ”ڪجهه ڪونه ٿيندي... يا خالي هٿين گهر وڃ... يا ٻن سالن جي اضافي ايڪسٽينشن گهراءُ.“

تنهن ڏينهن عبدالرحمان ڏاڍو رڻو، پرديس ۾ هن پنهنجي رب جي حضور ۾ مدد لاءِ انيڪ دعائون گهريون. شڪوه شڪايتون ڪندي هن پنهنجي مرشد سان ڪجهه اهو به چئي وڌو ته ”مرشد قلندر سائين.. مان تنهنجي مريد جو وڏو پٽ آهيان... هتي پرديس ۾ ڙلن پيو ٿو... ڪا واهه نٿي نڪري... ڌڻيءَ کي سفارش ڪيو ته ڪجهه ههڙ ٿئي...“ روئندي روئندي سندس اک لڳي وئي، هڪدم کيس هڪ خواب نظر آيو جنهن ۾ حضرت لال شهباز قلندر رحمة الله عليه، سندس گائيد سان بيٺل نظر آيس. عبدالرحمان کان پڇيائون، ”هي آهي اهو گائيد، جيڪو توکي ڪاغذ صحيح نٿو ڪري ڏئي؟...“ عبدالرحمان هائوڪار ڪئي ته مرشد قلندر رحمة الله عليه، پير ڪشي، گائيد جي ڪاپي ڳل تي چمات وهائي ڪڍي... ان سان ئي عبدالرحمان جي اک کلي وئي. ٻئي ڏينهن، عبدالرحمان اهو فيصلو ڪري ورتو ته سڀ... وطن واپس موٽي هلجي. گهڻو ٿي ويو... موڪلائڻ گائيد جي دفتر ۾ ويو ته ان مهل هو دريءَ ڏانهن منهن ڪيو ٿيل تي ڪجهه لکي رهيو هو. عبدالرحمان صاحب ڊڄندي ڊڄندي موڪلايو. گائيد رخ سامهون نه ڪيو... ڪروڙ وچان چيائين، ”هايس... سڀنيڪ آهي... تون ٿر...“

عبدالرحمان صاحب جيئن ئي مڙيو ته گائيد اشارو ڪندي چيس ”ترس... اها تيسز ڪڍ... من سحیح ڪري ڇڏي آهي...“ هاڻي ته عبدالرحمان جي حالت ٿي وئي، ڪجهه سمجهه ۾ نه پيو اچيس ته هي سڀ ڇا ٿي ويو... ڊوڙي وڃي تيسز ڪيائين. اتي ڪاغذ صحيح ٿيو پيو هو... هو تڪڙو تڪڙو مٽيو ۽ ٻاهر مڙيو... ٻاهر مڙندي کيس خيال آيو ته شڪريه ادا ٿي ته ڪيان، اهو سوچي واپس مڙيو ته هوڏانهن گائيد به اهو سوچي ڪنڌ ڦيريو هيو ته عبدالرحمان وڃي چڪو هوندو... ٻنهي هڪٻئي ڏانهن نهاريو. گائيد وري به رڙ ڪندي کيس وڃڻ لاءِ چيو پر ان وچ

۾ عبدالرحمان جي نگاهه سندس مڻهن تي پئجي وئي هئي، جنهن ۾ سندس ڪاٻي ڳل تي پنج آڱرين جا نشان واضح هئا...

ادا وڏي پنهنجي سڃيءَ ڄمار ۾ اهو پيرو نه ڀڳو. هن پنهنجي اصولن جيان، پنهنجا معمولات به سخت بڻائي ڇڏيا هئا. 1986ع ۾ دل جي پهرين دؤري پوڻ کان پوءِ هن پنهنجي ميڊيڪل چيڪ اپ واري فائل تي ”دل ناتوان“ لکي ڇڏيو هو. پنهنجي ڪمزور دل جي پليءَ ڀت ڄاڻ رکندي هو ريگيولر چيڪ اپ ڪرائيندو رهندو هيو. ڪراچيءَ جو ماهر امراض قلب اظهر فاروقي سندس معالج هيو. ادا سخت پرهيز ڪندو هيو ۽ پنهنجن دوائن جو خاص خيال رکندو هو. هر مهيني جي آخري ٻن تاريخن تي، هو ايندڙ مهيني لاءِ دوائن جي خوراڪ جا وزن ٺاهي پٿيون تيار ڪري رکندو هيو. کيس سفر جو موقعو گهڻو ملندو هيو تنهن ڪري اها تياري اوچتن وقتن ۾ کيس خاص طور تي ڪم ايندي هئي. 1986ع کان 1990ع تائين ادا گل محمد پاڇي جيان هن سان گڏ رهندو هيو ۽ دوائن جا اضافي وزن ٺاهي گهمندو هو ته جيئن هر ايمرجنسيءَ کي مڻهن ڏئي سگهجي. 90ع کان پوءِ ادا جي طبيعت به سنڀلجي وئي هئي ۽ نيٺ گل محمد به انهن پٿرين ٺاهڻ کي ڇڏيو پر بهرحال سندن چاهت ته ڏينهن ڏينهن ڇوٽ ڇڙهندي وئي.

ادا خليل جي وفات، ادا وڏي جي حياتيءَ ۾ اهو اهم موڙ آندو جو هو هاڻي مون سان ڳالهائڻ لڳو هيو. گهرو معاملات تي ٿورو گهڻو اظهارِ خيال، اسان جي وچ ۾ هاڻي ”ديدار“ ڪرائڻ لڳو هيو. ڪڏهن ڪڏهن، جڏهن هن وٽ به ٽائيم هوندو هيو يا وري سندس اداسي هاڻي سڀ ايوان لتاڙي ٻاهر نڪري ايندي هئي ته مان پاڻ وٽان موسيقيءَ جي خاص چونڊ وٽس کڻي ايندو هوس. هو پلنگ تي اهلجي سرن کي چاهه سان ڪٽائيندو هو. اکين مان نڪرندڙ آب، سندس ريش کي ٿر به ٿر ڪندو رهندو هيو پر ته به هو ڪنهن به آئتم کي وچ ۾ ٽوڙڻ پسند نه ڪندو هو. وقت تيز ٿر ٿيندو ويو. امڙ جي بيماري وڌندي وئي. تان جو 1994ع جو سال ڪاٽي، امان صاحب 13 فيبروري 1995ع تي وفات ڪئي. ادا وڏو هاڻي ته ڇڻ ڄمجي پيو هو... پنهنجو پاڻ کي سڀاليندي هن عبادت ۽ تعليم ۾ پناهه ڳولي ورتي. دين هوندي به هو وڌيڪ ڪلاس وٺڻ لڳو ۽ مٿان وري مسجد شريف يعني جامع مسجد ٽب کي به وڌيڪ وقت ڏيڻ لڳو.

غالباً جولاءِ جو مهينو هو جو سائين صادق علي صاحب وفات ڪري ويا. سنڌي موسيقيءَ جو اهو ٻه ڳڻو ستارو ماڊل اسڪول ۾ استاد طور خدمتون سرانجام ڏيندو هو ۽ ادا عبدالرحمان سان بيحد ويجهو هوندو هيو. سندس وفات، ادا وڏي جي حالت عجيب ڪري ڇڏي. مون کي ذهني طور ان ردعمل تي حيرت ٿي هئي، جيڪو هن صادق علي صاحب جي وفات جي اطلاع ڏيندي ظاهر ڪيو هو. بلڪل ائين لڳو هيو ته ڇڻ ڪو گهر پاتي گذاري ويو هجي.

ادا وڏي کي فن ۽ فنڪارن سان ڏاڍي محبت هوندي هئي. پر هو فنڪارن جي ”طرز حيات“ کي سخت ناپسند ڪندو هو. اهو ئي سبب هيو جو منهنجو ”ليب سنگر“ ٿيڻ ۽ گذار وغيره وڃائڻ کيس تڪليف ڏيندا هئا. وقت گذرڻ سان اهي عمل ختم ٿي ويا هئا. شايد اسان جي ويجهو اچڻ جو اهو به هڪ سبب هئو.

ڊاڪٽر مغل 1993 ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي اسٽوڊيو D ۾ پروگرام دوران ڳالهائيندي.

هندي سينما تي کيس مڪمل دسترس هئي. تقريباً سڀني فلمن جي ڪاسٽ، ميوزڪ ۽ اسٽوري کيس ازهر هوندي هئي. سندس اندر ۾ دليپ ڪمار جو تمام وڏو مقام هيو ۽ کيس اشوڪ ڪمار جي حياتيءَ جو اهو ڏک به ڏڪارو ڪندو هو ته جنهن ڏينهن اشوڪ جو جنم ڏينهن هيو تنهن ڏينهن سندس ننڍڙي ڀاءُ ۽ مشهور اداڪار ۽ ڪلاڪار ڪشور ڪمار جو ”ديهانٽ“ ٿيو هيو. پنهنجي ”سائونڊ ڪليڪشن“ ۾ ادا وڏو نه صرف ميوزڪ رکندو هيو پر خاص خاص انٽرويو پڻ ڇنڊه ڇنڊو پيو آواز جو گهڻو مواد به وٺس محفوظ هوندو هو. پاڻ مستقل ريڊيو تي رڪارڊنگز لاءِ ايندو هو. پروگرامن ۾ شرڪت ڪندو هو ۽ انهن معاملن ۾ خاص طور تي مرحوم سائين محمد انور هڪڙو صاحب سان گهڻو ويجهو هوندو هو.

ادا وڏي کي ميوزڪ آئٽمز جي چونڊ جو ڪمال حاصل هوندو هو. ميد منظور نقوي صاحب جو جڳ مشهور روپڻه ابراهيم ڊوٽ ”جدائيءَ ۾ غم ۾ گذارين متان... وڃي ديس پنهنجي وسارين متان...“ ۽ انور وسٽري جو ڳايل ”نهارِي نيڻ ٿڪجي پيا، نه خط آيو نه تون آئين.“ سندس موڊ لاءِ چڻ پڙي هوندا هئا. ڪٿي رڳو انهن ٻن گيتن جو آلاپ هلي. ادا جون اڪيون چلڪيون ئي چلڪيون...

1995ع جي شايد مئي جي مهيني ۾ عالمي ايڊيوڪيشن ڪانفرنس هئي. آخري رات تي محفل موسيقي هئي. جنهن جي ميزباني منهنجي ڏمي هئي. ادا وڏو ان ڪانفرنس جو سيڪريٽري هو. فنڪارن ۾ انور وسٽرو به هيو. مون کيس خاص فرمائش ڪئي ته ”نهارِي نيڻ... ضرور ڳائجانءِ...“ انور ڳايو ۽ بيحد حسين ڳايو. اسٽيج پويان ويٺي مون کي سڌ ڪري چيائين، ”ادا... ٻيو سڀ ته ٺيڪ آهي. ڪم به مڙهي سگهڻو ٿي ويو. پر تُو وارو ڏسيل اهو ڪلام سامهون ويٺل حاجي صاحب کي واه جو لڳو... سر جي سمجهه ٿس پائو... متان وري روئي جو روئي... چڻ ڳايو ئي هن لاءِ ٿر... آهي ڪو وڏو صاحب...“ انور وسٽري سان جيڪي ويجهو آهن، اهي

ڄاڻن ٿا ته انور گهڻو ناھي ڳالھائيندو... حياتيءَ ۾ تمام گهٽ موقعن تي اسان ايترو ڳالھايو هوندو... پر ياد اچيم ته حاجي صاحب جي حالت کيس ڏکارو ڪري وئي هئي. ڇاڪاڻ ته پيريل پنڊال ۾ هو هڏڪين سان روئي پيو هو... مون کي به ڄڻ درد ورائي ويو... امڙ کي جهان ڇڏي اڃان اڍائي مهينا کن مس ٿيا هئا. ادا وڌو اڃان ان تڪليف مان ئي ڪونه نڪتو هو. مٿان وري مون هي ويل وهايو. انور وري به پنهنجي ڌيان ۾ پنهنجي سر ۾ هو ۽ ڳالهه ڪي ورجائي رهيو هيو. ”آهي الاه ڪير؟“ ۽ اتي مون چئي ڏنو هومانس. ”ڪير پير چا يار...؟ منهنجو وڏو پاءُ آهي... ائين سمجه پيءُ آهي...“

۽ ان ۾ ڪو وڌاءُ هئو به ڪونه. هن اسان سڀني پيئرن پائرن کي پنهنجي باجهه جي ڇانو هيٺ لڪائي ورتو هيو... ڪنهن کي ڪا به تڪليف ٿيڻ نه ڏيندو هو... منهنجي بيحد ماڊرن روش تي به هن ڪڏهن مون سان اڇا ترو ٿي نه ڳالھايو ۽ نه ئي ڪڏهن مون تي ڪو هٿ ڪيائين. مون پنهنجيءَ حياتيءَ ۾ رڳو ادا خليل جي هٿان ٻه ڄماڻون کاڌيون هيون، نه ته ڪنهن به پيءُ مون تي هٿ نه ڪيو... الاه ڇو اسان ٻنهي جي وچ ۾ يعني ادا وڏي ۽ منهنجي وچ ۾ اهو گمان ڪر ڪئي. ويو ته اسين ٻئي هڪٻئي کي پسند نٿا ڪيون. مون کي ان ڳالهه جو اڌ حد يٿين ان ڪري به هو جو جيڪا طرز حيات ادا گذاريندو هو ان ۾ منهنجي حياتيءَ جا طور طريقا سخت ناپسند ٿي ٿي سگهيا پئي. هو نماز روزي جو بيحد پابند هيو جيڪو ان مهل مون کان نه ٿيندو هو. منهنجو سڄو سڄو ڏينهن ڪرڪيٽ راند جي پويان خوار ٿيڻ کيس نه ٿيندو هو. پر مان بهرحال سنڌ يونيورسٽيءَ ڪالونيءَ جي سڀ کان وڏي ٽيم جو ٻارنهن سال ڪپتان رهيم. مٿان وري منهنجي جديد تراش خراش جي لباس جو کيس بيحد فڪر رهندو هو. مان عجيب عجيب ڊزائنن جا ڪپڙا پهريندو هئس، جيڪي بهرحال هڪ عالم دين وجود کان ڪٿان برداشت ٿي سگهن ٿا... هن وقت سوچيان ٿو ته احساس ٿئي ٿو ته گهڻي نالاڻي منهنجي هئي، ۽ هن جو ظرف ڪيترو نه وڏو هيو جو هن مون سان ڪڏهن به ڪا بدتميزي نه ڪئي.

ادا خليل ۽ امان جي وفات کان پوءِ سندس ماڻ وڏي وئي... مان ڪوشش ڪري وقت ڪڍي هن سان ويهڻ لڳو هوس. ڪچهري ڪرڻ جي همت نه هوندي هئي، پر بهرحال ميوزيڪل آٽمس اسان گڏ ٻڌڻ لڳا هئاسين. چون کان وٺي آڪٽوبر ائين ئي گذري ويو تان جو نومبر اچي ويو. حياتيءَ جي بيمگ پوڻ کان پوءِ مون ٻه شيون سڏائين شعوري ڪيون آهن... هڪ ته مان سڏائين پنهنجي حياتيءَ جي سال جو آخري ڏينهن ملهائيندو آهيان. يعني چويهين نومبر تي، مان پنهنجي گذريل سال جي ڪٽ ڪندو آهيان ۽ ستاويهه نومبر تي، پنهنجي جنم ڏينهن تي، رات جو ماني گهر وارن سان ڪاٺل گهرندو آهيان.

نومبر 1995ع جي ستاويهين تاريخ تي، مون پنهنجن کان ئي پنهنجي لاءِ خاص وقت ڳولي ڪڍيو. ڪجهه آڊيو جا واليومز وڊيو مان تيار ڪرڻا هئا. ٻه وي سي آر لڳائي ۽ سائونڊ مسٽر سيٽ ڪري مون تي. وي لائونج ۾ ڪم وٺي ڪيو. تقريباً پوئين چئن ورڱي ادا وڏو آفيس مان آيو ۽ منهنجي پاسي مان لنگهي، امان جي ڪمري ڏانهن ويو. اتي اديءَ جن سان ملڻو هئس. هڪ ڳالهه جيڪا حيرت جهڙي هئي ته هن در کولي، پٺي ورائي مون کي ڏٺو هو. ائين هو ڪڏهن ڪندو ڪونه هو. سندس گفتگو تڪڙي هوندي هئي، چال تيز هوندي هئي ۽ هو مڙي ڏسڻ پسند ڪونه ڪندو هو... مون سمجهيو شايد کيس ائين لائونج ۾ پٿاريل منهنجا ”ٽين ٽپر“ ناهن وڻيا... چئيءَ طرح ياد اٿم ته ان مهل اسڪرين تي آشا پاريڪ ۽ ڌرميندر تي فلمايل ”آئي دن بهار ڪي“ جو گيت ”منو سڄنا، پيهي ني، گها سب سي پڪار ڪي، چلي آڻو چمن والو ڪي آئي دن بهار ڪي“ هلي رهيو هو. ڪلاسيڪل انگ ۾ لٽا جي آواز جي جوت غضبناڪ هئي. هو تڪڙو تڪڙو آيو هن سو مون کي آواز گھٽائڻ جو موقعو نه ملي سگهيو هو. جيستائين هو اديءَ جي ڪمري مان واپس نڪتو تيستائين مان سامان پاسيرو ڪري چڪو هوس. ساڍي چئن عصر جي نماز هئي، ۽ ان کان پوءِ اسان جو گهر ۾ ڪرڪيٽ جو شيدول هيو. ان ڏينهن سڀ ڪجهه عجيب هو. ٻاهر اڱڻ ۾ اسان ڪرڪيٽ کيڏي رهيا هئاسين. اندر لائونج ۾ سڀ تي. ويءَ تي پرک ڏسي رهيا هئا ۽ وري ان ڏينهن ان پروگرام جي خاصيت اها هئي جو ”اسلم آزاد صاحب“ استاد محمد يوسف کي ٽرائيٽ ڏيڻ لاءِ هڪ مقابلو رکايو هو. جنهن ۾ پنجن مهمانن کي ”راحت ملي ٿي درد ۾“... واري واري سان ڳاڻڻو هيو ۽ انعام کٽڻو هيو... اسان ٻاهر راند به کيڏي پئي ۽ اهي آواز به ٻڌاسين پئي. ادا مرحوم جي بئڊروم سان اٽيچ باٿ روم جو در اڱڻ ڏانهن کُلهو آهي. هو مغرب لاءِ وضو ڪرڻ آيو. پر ان کان پهرين پاڻ به پرک ڏسي آيو هو ۽ اهي سٽون جهونگاري رهيو هو. سندس مود ڏاڍو سٺو هو. اسين سڀ چاچا، ڀائيٽا، اشارن اشارن ۾ ڏڪر ڪري رهيا هئاسين. ته اڄ مڙئي ڪو چڱو ڏينهن آهي.

راند هڪدم ختم ٿي ته مون ماٺ ميٺ ۾ گيت مان اسڪوٽر ڪڍيو. روز شام جو امان وٽ وڃڻ، مزار شريف تي ويهي ڪچهري ڪرڻ منهنجي عادت هوندي هئي. گهڻو ڪري اهو ڪم مان وڃينءَ جي نماز کان پوءِ ڪري ايندو هوس ۽ ادا جو به سختيءَ سان چيل هو ته مغرب مهل قبرستان نه ويندا ڪيو. ان ڏينهن ڪرڪيٽ کيڏي هئي، سو وڃڻ ۾ دير ٿي هئي. هاڻي سوچيم پئي ته ڇاڻ نماز لاءِ نڪتو اسڪوٽر ڪڍندي ڏسندو ته ناراض ٿيندو ان ڪري ”بي آواز“ وازنات ۾ مشغول هئم. پر الاءِ ڇا هو جو اسڪوٽر استارٽ نه پيو ٿئي... اوچتو ادا وڏو گيت کولي ٻاهر نڪري آيو. مان سڄو ڏکي ويو هئس، پر هن ڪجهه به نه ڪڇيو ۽

اوله طرف گهتيء پر وڌي ويو. اوچتو اسڪوٽر به استارت ٿي ويو ۽ ان مهل الاءِ چو هن وري مون کي ڪنڌ ورائي ڏنو. شلوار ڪُرتو واسڪيت، مٿي تي آڙ جي ٽوپي... ۽ نظرون مون تي سختيءَ سان ڄميل. اها نگاهه ڄڻ پنڊ پهل ٿي وئي هئي. مون هڪدم نگاهه چورائي ۽ اسڪوٽر ڪڍي هليو آيس. امڙ جي مزار تي پهچڻ ۾ ڪي تي چار منٽ مس لڳا. حسب دستور سندس ساڄي پاسي کان ويٺو هوس. طرف جي لحاظ کان ڏسجي ته اسان جا گهر قبرستان جي ساڄي طرف کان آهن... مطلب مزار کي سامهون رکي جي ڪجهه پڙهجي ته اسان جي گهرن ڏانهن اسان جي پٺ ٿئي ٿي. مان هتي، پنهنجي مڙي رب جل شانہ کي حاضر ناظر ڄاڻي، هڪ حقيقت لکڻ گهران ٿو... منهنجي اُتي ويهڻ کان تقريباً چار کن منٽ پوءِ هڪدم تيز گلاب جي خوشبوءِ جو واس مون کي ورائي ويو. ائين لڳو ڄڻ مٿين گلاب هاريا ويا هجن. مون کي الاءِ چو گلاب جي خوشبوءِ ۾ پنهنجو ساهه ٻڌندي محسوس ٿيندو آهي. حيرت ته ان ڳالهه تي به ٿي هئي ته ٻه ٽي منٽ پهرين، اتي ڪجهه به ڪونه هو. مون باقاعده اُتي چئني پاسي پڪ ڪئي ته ڪٿي ڪا نئين قبر ته ڪانهي. جتان خوشبوءِ جا اهي ”پيڪا“ ايندا هجن. پر سڀ ڪجهه پراڻو ۽ ساڳيو هو. اڃان حيرت جي ان حال ۾ ئي هيس ته خوشبوءِ جو اهو داب گهٽجي ويو... ۽ منهنجي سامهون قبله والد صاحب جن جي مزار طرف روانو ٿي ويو. ائين لڳو ڄڻ ڪا وڏي لهر گذري وئي هجي. مون هڪدم دعا گهري بائيڪ استارت ڪئي ۽ موت لاءِ نڪتس... قبرستان مان ٻاهر نڪري هاءِ وي تي چڙهيس ٿي مس ته پريان ماسٽ جوپٽ پيرل ڊوڙندو پئي آيو جنهن ٻڌايو ته ”چاچا سائين ڪري پيو آهي... کيس اسپتال ڪڍائي ويا آهن...“

وري به رب کي حاضر ناظر ڄاڻي لکان ٿو ته ڄڻ ڪنهن مون کي اطلاع ڪري ڇڏيو ته ”ادا وڏو رخصت ٿي چڪو آهي... هن جهان ۾ ڪونهي تڏهن ته خوشبوءِ جي روپ ۾ پهرين امڙ آبي وٽ حاضر ٿيو هو...“

جهنگ جي باهه وانگر اها خبر مشهور ٿي وئي هئي ته ”وڏو مغل“ راهه هلندي ڪري پيو آهي. ٿيو ائين هيو جو جيئن مان اسڪوٽر تي نڪتو هئس ته ادا وڏي گهٽي مڙي هئي. ٻيءَ گهٽيءَ ۾ سائين ٻڍل شاهه جو گهر آهي. ان سان سلام دعا ڪيائين ۽ نئين گهٽيءَ ۾ سائين سڪندر ميمڻ جي گهر وٽ پهتو ٿي مس هيو ته اتفاق سان سامهون کان سڪندر صاحب ۽ سائين محمد يار ڪهاوڙ صاحب اچي رهيا هئا. هنن ادا کي ڏسي پريان سلام ڪيو. ويا سڀئي نماز تي پئي، ادا عابد، کين ترسڻ لاءِ سڏيو ۽ بس ٻانهن مٿي ٿي ڪيائين ته ڪٽيل وڻ جيان سڌو اچي ڪريو. سائين ڪهاوڙ صاحب ۽ سڪندر صاحب ته وائڙا ٿي ويا هئا. هنن هڪدم سڪندر صاحب جي گهران سندس گاڏي ڪڍي هئي ۽ ادا وڏي کي پوئين سيٽ تي لٽائي حيدرآباد نڪري ويا هئا.

سڀني کي خبر هئي ته ان مهل مان قبرستان لاءِ نڪتل هوندو آهيان سو پيرل وٺي مون ڏانهن پڳو هو. جلدي جلدي گهر پهتاسين. ادا کي سرڪاري ”ڪيري“ مليل هئي، جنهن کي سائين ٻڌل شاهه ڊرائيو ڪيو. ادا جو فرزند عبيد، مان ۽ ماسٽ نڪري پياسين... حيدرآباد جي ديوان مشتاق جي گيت تي ئي، مون کي چوڪيدار روڪي چيو ”حاجي صاحب کي ته اسان گاڏيءَ مان ئي ڪونه لاهو هيو سائين... هو ته اُتي ئي آرامي ٿي ويو هو...“ انا الله وانا اليه راجعون. ڪهاڙو صاحب ٻڌايو ته پاڻ باءِ پاس تي، برج ڪراس ڪندي ئي دم ڏئي، حوالي ڪيو هو... وري ورجايان ٿو... ۽ پڪ ڪيان ٿو ته بلڪل ساڳيو وقت هو گلاب جي خوشبو اڃائي نه آئي هئي.

سڀ ڪجهه عجيب ٿي ويو هو. موٽي آياسين ته ميت اچي چڪي هئي. رات گهري ٿي وئي هئي ۽ هڪڙي ”فلمي حقيقت“ اها به ٿئي پئي ته سڄو جڳ جهان، مون کي جنم ڏينهن جون مبارڪون ڏئي رهيو هو. الاءِ ڪٿان ڪٿان ٽيليفون ڪالز آيون پئي، جيڪي رسبو ڪندي مون ٿورا پئي ادا ڪيا... تنهن زماني ۾ موبائل فون جو ڪو گمان به ڪونه هو. بس لينڊ لائين ئي سڀ ڪجهه هوندي هئي. مون ڪنهن کي به پريشان نه پئي ڪرڻ گهريو. ادا گلڻ جي حالت کان مان واقف هئس، سڄو يار هڪدم مٿان اچي ويو هو پر ان جو مطلب، دل آڙاري ته نه هو. مون ماٺ ميٺ ۾ مبارڪون قبول پئي ڪيون ۽ گهر وارن کي سنڀالڻ جي ڪوشش به ڪيم پئي.

ادا گلڻ جي حالت ڏاڍي خراب هئي. خاص طور تي جڏهن هن اهو ڄاتو هيو ته ادا وڏو دل جي دڙي پوڻ سان وفات ڪري ويو هيو. اهو گلڻ جيڪو چرين وانگر دوائن جا وزن ٺاهي، ادا وڏي جي پويان ڦرندو هو... جيڪو ڪيس اڪيلو ڇڏڻ نه گهرندو هو تنهن کي پنهنجي وفات کان پندرهن منٽ پهرين ادا وڏو منتون پيو ڪري ته ”هل ته گڏجي مسجد شريف هلون...“ ان مهل ادا گلڻ شام جي چانهه پئي پيئي. سندس وري اها عادت هوندي هئي جو هو ”پرچ ۾“ چانهه پيئندو هو جنهن کي ”بسي“ سڏيو ويندو آهي. هاڻي ادا وڏو چئي، ”گلا ڇڏ چانهه کي... هل ته نماز تي گڏجي هلون...“ گلڻ چئي، ”نه سائين بس هي به ٿي بيسون پي وٺان... توهان چاڀيون کڻو ۽ هلو مان وضو تازو ڪري اچان ٿو...“ ان ڏينهن ادا وڏي ڪو به تي دفعا اها ڳالهه چئي ۽ گلڻ هن سان هر دفعي انڪار ڪيو. نتيجي طور ادا وڏو مسجد شريف جون چاڀيون کڻي روانو ٿي ويو هيو. هن عصر جي نماز جي امامت ڪئي هئي ۽ هاڻي مغرب پڙهائڻ وڃي رهيو هيو. سڄي ڄمار هن الله جي گهرن سان بي انتها محبت ڪئي هئي. سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ جي بلال مسجد ۽ هاڻي هتي جامع مسجد قبو، سندس محبتن جو محور رهيو هيو ۽ اها به ڪيڏي نه عجيب ڳالهه هئي جو سندس شعور جو آخري ساهه به مسجد تي نگاهه وجهي نڪتو.

هو. پروردگار جا فيصلا ته ڏسو... جيڪو گل محمد چرين وانگر سندس ڪٽي هوندو هيو. اهو اجل جي پاڪر ۾ ويڃڻ کان پندرهن منٽ پهرين، انڪار تي انڪار ڪري گڏ نٿو هلي، ادا گل محمد کي اهو پڇتاءُ پنهنجي آخري دم تائين رهيو.

ان کان اڳ چويهين تاريخ جي شام به عجيب هئي. مغرب جي نماز کان پوءِ ادا وڏي مون کي گاڏي ڪڍڻ لاءِ چيو هو. سائين عبدالحسين شاه صاحب جي والده وفات ڪري وئي هئي ۽ ان جي تعزيت ڪرڻ لاءِ ويڻو هو. اتي، ڊرائنگ روم ۾ ڪجهه ٻيا معززين به ويٺل هئا. گفتگوءَ دوران ادا وڏي والده جي مان مرتبي جو ذڪر ڪيو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي طور سينا تي پروردگار سان ان ملاقات جي ڳالهه ڪئي، جيڪا والده جي وفات کان پوءِ ٿي ۽ جنهن ۾ رب ذوالمنن کيس حڪم ڪيو ته اڄ کان طور تي جتي لاهي ايندو ڪر، ڇاڪاڻ ته هاڻي تنهنجي امڙ، هن جهان ۾ ناهي... اهي سڀ ڳالهيون ڪندي ادا وڏي بار بار فاني دنيا جو ذڪر پئي ڪيو ۽ هر هر سامه جي بيوفائيءَ جي ڳالهه ڪندي اهو پئي چيو ته ”ڪهڙو ڀروسو آهي، اڄ آهيون... سيالڻي ناهيون...“ اهو ذڪر ويٺلن کي به ڪجهه عجيب لڳو هو. حالانڪ موت جي تڏي تي هئاسين، پر جدت پسند ماحول ۾ اهو ذڪر، مڪن تي عجيب و غريب نقش و نگار ٺاهي ٿو جيڪي ادا به محسوس ڪري ورتا هئا... گهر آياسين، هو گاڏيءَ مان لٿو پئي پاسي کان مان لٿس ته هن هڪدم چيو ”مون ڪجهه غلط ڳالهايو هو ڇا محمود...؟“ مان حيران ٿي ويو هئس ته هڪدم هن هي ڪهڙو سوال ڪري وڌو پر مون پاڻ سنڀالي ورتو ”جي نه بابا سائين... توهان غلط ته ڪونه ڳالهايو.“

”ته پوءِ هو سڀ چو پئي ڪليا...؟“ سندس سوال تيز هو... هاڻي ڇا وراثيان ها... هو سڀ هڪ جيڏا هئا، برابر مان مرتبي جا هئا... اڃا ڪجهه ڪڇان، ڪڇان ته ادا عبدالرحمان هڪ عجيب حرڪت ڪئي. منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي هڪ ڀرپور نگاهه وجهي چيائين، ”خليل جي وفات کان پوءِ تو جيڪو منهنجو ساٿ ڏنو آهي... ان لاءِ پاڙا توکي رب ٿي ڏيندو...“

اسان بنان ڪنهن ربط جي ڳالهايو پئي. ڳالهه جي ڪا ڳنڍ جڙي نه پئي... مون وٽ چوڻ لاءِ ڇا هيو... بس ڪنڌ ڪجهه وڌيڪ ججهڪي ويو هو ۽ هو وري حسب دستور تيزيءَ سان پنهنجي پورشن ڏانهن هليو ويو هيو. دماغ جهڙي ٿو ته اهو هن جو مون سان ڳالهايل آخري جملو هو.

سندس وفات تي نسب نامي ۾ گل محمد مغل هيٺين لکي ٿو ”بروز سومر، تاريخ 27 نومبر 1995ع مطابق 4 رجب المرجب 1416هـ بوقت شام جو 5 لڳي 40 منٽن تي، آنجناب پروفيسر ڊاڪٽر حاجي عبدالرحمان ولد مرحوم فقير ميان نور محمد مغل سيوهاڻي قلندريءَ دل جي دؤري ڀوڻ ڪري اوچتو ڏهن منٽن اندر وفات ڪري ويو. انا لله وانا اليه راجعون.“ ادا عبدالرحمان جن حيدرآباد مان پنهنجو شام

جو MEd جو ڪلاس وٺي، اٽڪل 3.40 تي گهر واپس آيا ۽ اچي ماني کاڌي راقم الحروف جڏهن چئڻ بجي آفيس مان گهر پهتو ته پاڻ سندس انتظار ڪري رهيا هئا. جنهن بعد گڏجي عصر جي نماز تي هليا. نماز جي امامت به خود ڪيائون. سوا پنجين بجي کين مسجد شريف جون مون چاٻيون ڏنيون ته پاڻ هلي آڏان وغيره جو انتظام ڪن. پاڻ گهران مسجد لاءِ 5.25 تي نڪتا. رستي تي اڏي مريد ميمڻ سان ۽ سائين پڊل شاه سان خير و عافيت ڪندا، جڏهن برادر مر سکندر غلي ميمڻ، پروفيسر ڪيمسٽريءَ جي گهر جي در وٽ پهتا، ته سڌو منهن ڀر ڪري پيا. کين ڪرندو ڏسي، برادر مر سکندر ميمڻ ۽ ڊاڪٽر محمد يار ڪهاوڙ سهارو ڏئي سکندر ميمڻ جي ڪار ۾ ويهاريو ۽ فورن علاج لاءِ حيدرآباد روانه ٿي ويا. ان دوران، پاڻ جڏهن مسجد قبا واري ڪُنڊ هتي ته هن دنيا مان روانه ٿي ويا. مان جڏهن برادر مر اسلم پنهور سان گڏجي، ٽڪڙو ٽڪڙو نماز ڏي وڃي رهيو هوس ته مون کي برادر مر سکندر ميمڻ جي پٽ محسن ۽ نوڪر ضمير دانهون ڪري سڄو معاملو ٻڌايو. مان ۽ اسلم پريشانيءَ جي حالت ۾ گهر پهتاسين، ته گهر ۾ نه محمود، نه حنيف ۽ وري وسير موجود هئا. ڪجهه دير بعد محمود، اسڪوٽر تي مقام مان واپس آيو ته ان سان گڏجي مان، اڏا عيسو سائين پڊل شاه، ايل ايم سي ڄامشوري به وياسين ته خبر پئي ته اڏا جن کي حيدرآباد ”ديوان مشتاق“ ۾ کڻي ويا آهن. مان ايل ايم سيءَ جي واپسيءَ تي گهر رهجي پيس ۽ محمود وارا حيدرآباد ويا. پريشانيءَ ۽ صدمي جي حالت ۾ 6.35 تي گهٽي وڃي ۽ برادر مر سکندر ميمڻ ۽ ڊاڪٽر ڪهاوڙ روئندا، اڏا جن جو وفاتي جسم کڻي آيا. پاڻ سوزوڪيءَ ڪار ۾ پوئينءَ سيٽ تي، ننڍ ڪرڻ واري انداز ۾ ويٺا هئا. کين بنگلي جو نيرو گيت کولي ڪٽ تي گاڏيءَ مان ڪڍي رکيو ويو. اناالله وانا اليه راجعون.

مرحوم کي رات جو يارنهن بجي غسل ڏنو ويو. غسل ڏيارڻ جو ڪم محترم فقير محمد مهر ۽ قريشي غسل ڏنو جڏهن ته انهن جي مدد، اڏي عبيدالله عباسيءَ، حنيف، اڏي حسن ٽلٽيءَ واري ۽ رضوءَ ڪئي. فاني جسم کي غسل ڏئي، اڏا خليل کي جنهن جاءِ تي رکيو ويو هو اتي رکيو ويو. سندن جنازي جي نمازي بروز اڱاري 28 نومبر 1995ع تي صبح جو 10 لڳي 10 منٽن تي اڏا ڪئي وئي، جيڪا مون پڙهائي ۽ جنازو پيادل هڪ ڪلاڪ کان بعد پهتو. جتي کين مرحوم مغفوره امڙ جي ڪهي پاسي سپرد خاک ڪيو ويو. جنازو لحد ۾ پڻ مون ٻين جي مدد سان لاٿو ۽ هڪ تاريخي شخصيت کي ابدی آرام گاه ۾ پهچايو ويو. بقلم خود گل محمد مغل، سنڌالاجي آفيس 11.12.95، ڏينهن 11 بجي.

پاڻ کان ننڍي ڀاءُ جي وفات جي ٻي ورسيءَ کان پهرين، ۽ قبله والده جي جدائيءَ جي 9 مهينن ۽ ٻارنهن ڏينهن جي قليل عرصي ۾ اڏا وڏي هيءَ جهان ڇڏيو. سندس حساس ”ڏن ناتوان“ شايد جدائيءَ جو درد وڌيڪ سهي نه سگهي. عرض

ڪري چڪو آهيان ته حساس ته هُواز اُبد کان هو بس رڳو پاڻ سنڀاليندو پيو هو جيڪو ستاويهن نومبر 1995ع تي ڪائنس سنڀالجي نه سگهيو.

منهنجي ذاتي حياتيءَ ۾ پنهنجي خاندان جي حوالي سان انيڪ فخرمند گهڙيون آيون آهن. پر ٻن لمحن کي مان ڪڏهن به وساري نٿو سگهان. هڪ ڀيري ڄامشوري ۾ ئي ايجوڪيشن آفيس ۾ هڪ آفيس سپرنٽينڊنٽ منهنجو هٿ جهلي چيو ”اوهان بلاشڪ مشهور ماڻهو آهيو. لکين ماڻهو اوهان جي عزت ڪن ٿا. پر مان اوهان جي خاص طور تي ان لاءِ عزت ڪيان ٿو جو توهان جي امڙ صاحب اسان جي ڪاتي ۾ 1930ع واري ڏهاڪي ۾ خدمت ڪئي ۽ باقائدي ماستري ڪئي... جنهن جو شاگرد منهنجو والد صاحب به هو...“ هاڻي هڪ اجنبِي، اوڀري ماڻهوءَ پاران اهي اوچتا چيل جملا، سچ پچ به منهنجو قد وڌائي ويا... ۽ ٻيو لمحو اهو جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جي اڪائونٽس سيڪشن جي هڪ سرڪرده شخصيت چئي ڏنو ”اوهان جو پيءُ... سائين وڏو مغل... ٽنهن کان وٺي چوٽيءَ تائين بس ايماندار ٿي هو... هو سنڌ يونيورسٽيءَ جو واحد پروفيسر هو جيڪو پڪنڪ لاءِ ملنڊر ٽيسن جي انڊجسٽمنٽ (Adjustment) ڪرائيندو هو. هڪ دفعي رڳو ٽي چوڪرا ڪونه ويا. هڪ سئو اسي روپين جي انڊجسٽمنٽ منهنجو متوڙ لائي وئي. چيو مانس، ڪنهن به هيڊ ۾ هن... پر هن آخرڪار مون کان ڪاغذ ٺيڪ ڪرائي ٿي ورتا...“

ڊائريڪٽر جنرل اسپيٽ:
ڊاڪٽر عبدالرحمان مغل

هتي مقصد اهو ناهي ته ڪو يونيورسٽيءَ ۾ بي ايمان وجود ڪم ڪن ٿا، پر مون لاءِ اهو سڀ اهم آهي ته کيس سندس وفات کان پوءِ ڪيئن ياد ڪيو وڃي ٿو.

ادا وڏو نصاب ۽ علم و هُنر ۾ سدائين اڳيان رهيو. 1954ع ۾ گورنمينٽ هاءِ اسڪول دادوءَ مان فرسٽ ڊويزن ۾ مئٽرڪ ڪئي هئائين ۽ ان کان پوءِ ته هن مڙي به ڪونه ڏنو. 1964ع ۽ 1965ع هن نيويڪليئر فزڪس ۾ ايم. ايس. سي ڪئي هئي ۽ خالي اهو امتحان هُيو جنهن ۾ سندس سيڪنڊ ڊويزن آئي هئي.

لاءِ چوڌل چوي ٿي ته لکجي ته جي چاچا سائين گهران ڪيڏ واري هٿ نه ڪن ها. ته ان ۾ به هو فرسٽ ڊويزن ٿي ڪٿي ها. 1968ع ۾ هن فرسٽ ڊويزن ۾ ايم. ايڊ ڪئي هئي ۽ 1977ع ۾ گلاسگو يونيورسٽيءَ مان، سائنس ايڊيوڪيشن ۾ فزڪس ٽيچنگ ۾ پي. ايڇ. ڊي ڪئي. پنهنجي محنت سببان 1965ع کان ترقي ڪندو 1984ع ۾ پنهنجي فيڪلٽيءَ جو ڊين بڻيو هيو ۽ پنج سال ان عهدي تي فائز رهيو.

1989ع ۾ ٽي هوسجي ايشيا جي اسڪالرز جي مقابلي ۾ اڀرپيٽ جي ڊائريڪٽر جنرل طور منتخب ٿيو هو ۽ وفاقي وزارت ۾ 1992ع تائين ان عهدي تي فائز رهيو. ايران، انگلينڊ، جاپان، سئزولينڊ، فلپائن، ڏکڻ ڪوريا، سنگاپور، ملائيشيا، ٿائيلينڊ ۽ چين ۾ هن سرڪاري وفد جي ميمبر جي حيثيت سان دؤرا ڪيا هئا ۽ هڪ مستند ماهر تعليم جي حيثيت سان، فزڪس جهڙي ڏکڻي مضمون ۾ پاڻ مڃايو هو. هڪ فقير جي فقير طبع پٽ کي مولا ڪيترن ڪرم نوازيءَ هيٺ رکيو.

ڪارجهان تي جيڪڏهن نگاهه وجهجي ته مان، محمود مغل، هڪڙو دنيا دار ماڻهو آهيان. پنهنجي مالڪ جي مهر ۽ پنهنجن وڏن ۽ استادن جي دعائن سبب مان پنهنجي فني ۽ علمي ڪريئر ۾ اهم جايون تي ويٺو آهيان. سنڌ يونيورسٽيءَ جي سڀ کان سپريم باڊي سينڊيڪيٽ جو مان به دفعا ميمبر رهيو آهيان ۽ هڪ دفعو مون کي سينيٽ جي ميمبريءَ جو شرف به مليو آهي. هاڻي انهن جايون تي ويٺي، وڏن وڏن عهدن وارن سان منهنجي ملاقات ٿيندي رهي ٿي. حجت جي دائري کي ٿورو اڳتي وڌايان ته هر ڪنهن کي پنهنجي ننڍي کان ننڍي ”ڪارنامي“ تي فخر پيو ٿيندو آهي ۽ سڀ سڀني پيا هلندا آهن. پر ادا وڏي پنهنجي سڄي حياتيءَ ۾ گهڻو ڪجهه ڪرڻ کان پوءِ به پاڻ کي سڏائين ”لو پروفائيل“ (low Profile) ۾ رکيو... اڄ تحرير جي هن گوشي ۾ هي سڀ اندراج، تاريخ ۾ رڪارڊ جي درستگيءَ لاءِ ڪيا اٿم. مطلب، ادا وڏي کي پڌرائڻ ڪونهي، بلڪه پروفيسر ڊاڪٽر عبدالرحمان مغل جي ”جاء“ کي ظاهر ڪرڻو آهي.

سندس رخصتيءَ کي اڪ ڇنڀ ۾ چوڏنهن سال ٿيڻ وارا آهن. وقت جي لغام رڳو ڏسڻ جي هوندي آهي. ان کي جهلڻ ڪنهن جي به وس ۾ ناهي، ها ڪنڌ ورائي پوئتي نھاري سگهجي ٿو ۽ جي منورب جل شانہ هوش و خرد سلامت رکي، ته الاءِ ڪيترا ٽڪنڊا، چوڪنڊا ۽ دائره ٺهندا رهن ٿا... دل چوندي آهي... ڪو موقعو ملي پوي ۽ سندس پيرن ۾ ويهي، پنهنجي سڄي ارڏاڻپ، بيوقوفين ۽ نادانين جي معافي وٺجي... کيس ٻڌائجي ته اندر ۾ سندس ڪيترو

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالرحمان مغل

مقام آهي ۽ اشوڪ ۽ ڪشور جي مثال کي ورجائي، هڪ ڀاءُ جي جنم ڏينهن تي، پئي ڀاءُ جي رخصت ٿيڻ جا ڪهڙا نشان رهجي ويا آهن.

گورنمينٽ ڪاليج ڪاري موريءَ جي سؤ ساله جشن جي موقعي تي ڪاليج جي اهم شاگردن کي يادگاري شيلڊز ڏنيون ويون. ڪنڊڪٽ مون ڪيو پئي، ۽ تعليم واري وزير محترم پير مظهر الحق جڏهن، ادا عبدالرحمن

جي شيلڊ، سندس فرزند عبيد کي ڏني پيئي.

تہ سامهون حاضرين ۾ ادا جي ٽنهن امينن منهنجي ڌيءَ کشف ۽ ادا جو پوتو عزيز عبدالرحمان وينل هيا... پيريل اکين سان ياد جا سڀ در کلي پيا هئا... ۽ دل چيو هو ائين ئي وقت جي واڳ وريه انور وسطڙو بيڪ اسٽيج اها ڳالهه وري وري ورجائي ته ”آهي ڪير...؟“ ۽ مان بصد نياز مندين ۽ اٿاهه عقيدتن کيس چوان... ”اهو ڀڄ ته مان ڪير آهيان ادا... مان هن جو ننڍو ڀاءُ آهيان ۽ هو ڀاءُ کان وڌيڪ پيءُ جو درجو رکي ٿو... اسان سڀني جي هن پالنا ڪئي آهي ۽ اسين سڀ بابا جي وفات کان پوءِ هن کي ئي بابا سمجهندا آهيون...“

مئڙو ڏکي سندس مرقد کي آسودو رکي سندس پورهيو قبول ڪري ۽ مٿس بخشش جي عنايت ڪري بلڪل ائين جيئن هو اسان سڀني گهر وارن جي غلطين کي معاف ڪري محبتن ۽ بخشش جي عنايت ڪندو هو. آمين.

1958: ڪوٽ تان سيوهڻ شريف جا ورتل ٻه منظر

1958ع ۾ هن سيوهڻ ڇڏيو هيو ۽ 1995ع ۾ جهان ڇڏڻ تائين سندس اندر ۾ سيوهڻ ئي هُرندي هيو. جيتوڻيڪ هن پنهنجي هوش حواس جي عمر جو گهڻو حصو حيدرآباد ۽ ڄامشوري ۾ گذاريو پر الاءِ چو ادا وڏي جي سڀني سان جڏهن به لڳيو هو ته ان مان سيوهڻ جي خوشبو ايندي هئي. اهو ئي سبب هو جو اسان جي گهرن جا نالا سيوهڻ جي مٿان ئي رکيا ويا.

سنڌ يونيورسٽي سوسائٽيءَ جو ’سيوستان هائوس‘ اڄ به پنهنجي ان مهربان ۽ محنتي مالڪ کي ياد ڪري ٿو جيڪو بي انتها سادي زندگي گذاريندي حياتيءَ جي هر ڌڪ ۽ غم کي پاڪر ۾ پريندي اسان سڀنيءَ لاءِ چير چانءُ هيو. اڄ به جڏهن ڪو ڪسو واءِ لڳندو آهي، يا ڪمھريءَ جي ڪا نظر اسان جو رستو روڪيندي آهي ته سيوهڻ جي مٽيءَ مان ڪنيل اسان جو ادا وڏو جيڪو هارڻ ڄامشوري ۾ آسودو خاڪ آهي، لڳندو آهي ته اسان لاءِ هميشه دعاڳو آهي.

برڪت علي آزاد جون سياسي، سماجي، ۽ ادبي خدمتون

تہذيب الاسلام رضوي/
انجنيئر عبدالوہاب سہتو

برڪت علي آزاد صاحب، سنڌ جي نامور صحافين ۾ شمار ٿئي ٿو. هن 1937ع کان صحافتي زندگيءَ جو آغاز ڪيو. پنهنجي سڄي زندگي صحافتي مشن کي جاري رکڻ ۾ گذاري ڇڏيائين. آخر تائين سندس ارادو هو ته هڪ اهڙي اخبار يا رسالو جاري ڪجي، جنهن ذريعي هر طبقي جي فڪرمند ماڻهن جي رهنمائي ڪري سگهجي. مون هن مقالي لکڻ ۾ کيس وقتاً فوقتاً زحمت ڏني ۽ کانئس مفيد مشورا پڻ ورتا، جن لاءِ مان دل ۽ جان سان سندس ٿورائتو آهيان، ان کان سواءِ پراڻين اخبارن ۽ ڪيترن ڪتابن مان، گنجائش آهر استفادو پڻ حاصل ڪيو اٿم. هيٺ آزاد صاحب جي زندگيءَ کي ننڍڙن موضوعن ۾ ورڇيندي پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ پيش ڪجي ٿو ته جيئن گھڻن لاءِ راءِ عمل پيدا ٿي سگهي.

آزاد صاحب جي زندگي:

برڪت علي آزاد جو شمار سنڌ جي نامور ۽ هاڪارن صحافين ۾ ٿئي ٿو. پاڻ صحافت جي ميدان ۾ اهڙي ڏکڻي دور ۾ قدم رکيائين، جيڪو تحريڪن جو دور هيو. خلافت تحريڪ ۽ آزاديءَ جي تحريڪ وغيره مڙهي ان دور جا معاملو آهن. آزاد کي برصغير جي جهڙن ۽ محنتي صحافين سان ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. انهيءَ ڪري سندس صحافت ويتر پختي ٿي وئي. پاڻ پنهنجي شروعاتي دور ۾ نه صرف صحافتي بلڪ ادبي، سياسي ۽ سماجي ميدان ۾ به وڏا ڪم ڪيائين. انهيءَ کان اڳي جو آزاد صاحب جي عملي صحافت جو تفصيلي جائزو پيش ڪجي، بهتر آهي ته، سندس شروعاتي زندگيءَ جو خاڪو پيش ڪجي، جيئن سندس مڪمل شخصيت جا خدوخال واضح ٿي سگهن.

آزاد جي پيدائش ۽ سال:

آزاد صاحب 1918ع ۾ ڄائو. جنهن کان پوءِ سندس خاندان لڏي اچي جيڪب آباد ۾ رهيو. پاڻ ديني تعليم مسجد ۾، پرائمري تعليم مين پرائمري اسڪول ۾ ۽ ثانوي تعليم، ميونسپل اسڪول جيڪب آباد مان پرايائين. جڏهن ته مئٽرڪ جو امتحان، بمبئي يونيورسٽيءَ مان پاس ڪيائين.

آزاد جون سياسي خدمتون:

آزاد صاحب پرورش اهڙي دور ۾ پاتي، جنهن ۾ ملڪ، آزاديءَ جي جدوجهد ۾ مصروف هو. نتيجتاً اهو فطري عمل هو ته پاڻ به انهيءَ جذبي کان متاثر ٿيو ۽ سياست ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيائين. پهريون جلسو سکر ۾ خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ منعقد ٿيو، جنهن ۾ شرڪت ڪيائين. جيئن ته انهيءَ جلسي کي چوٽيءَ جي اڳواڻن خطاب ڪيو هو ان ڪري مٿس به ان جو ڪافي اثر ٿيو. ان کان پوءِ خلافت ڪانفرنس منعقد ٿي، جنهن جي صدارت ضلعي سکر جي ممتاز شخصيت مولانا تاج محمود امروٽي ڪئي. انهيءَ ڪانفرنس ۾ مولانا ابوالڪلام آزاد، پير غلام مجدد سرهندي مولانا عبدالڪريم چشتي ۽ سيد محبوب شاهه سکر واري شرڪت ڪئي. مولانا ابوالڪلام آزاد جي تقرير ۽ انداز مٿس وڏو اثر ڇڏيو ۽ هيءُ باقاعدي آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ ڪم ڪرڻ لڳو. ان کان پوءِ نوجوانن جي هڪ انقلابي تحريڪ ”نوجوان پارت سيا“ شروع ٿي، جنهن ۾ زور شور سان حصو ورتائين. انهيءَ تحريڪ جو مقصد نوجوانن ۾ سجاڳي آڻڻ ۽ کين انهيءَ ڳالهه تي متحيد ڪرڻ هو ته انگريزن کي هندستان مان نڪري وڃڻ (Quit India Movement) گهرجي. 1930ع ڌاري خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ جيڪب آباد کان ڪراچيءَ تائين ”لانگ مارچ“ جو پروگرام تشڪيل ڏنو ويو جنهن جو ليڊر مسٽر چوٿرام ڊيملا هو. جڏهن ته ان ۾ آزاد صاحب جون خدمتون پڻ نمايان هيون.

”تحريڪ ع.م. تعاون“ جي سلسلي ۾ سندن ذمي سکر ضلعي جو هڪڙو ڳوٺ ”بيچانجي“ هو. پاڻ انهيءَ تحريڪ کي حد درجي تائين ڪامياب بڻايائين. آزاد صاحب ”ستيه گره تحريڪ“ جي تربيت مسٽر گوڊ کان حاصل ڪئي، جڏهن ته سندس سياسي استاد مسٽر پلي (Mr. Play) هو.

عرض اهو آهي ته آزاد صاحب، آزاديءَ جي تحريڪ ۽ جدوجهد ۾ ڀرپور حصو ورتو ۽ ان جي پاداش ۾ ڪيترائي دفعا جيل ياتراون به ڪيائين، پوءِ به سندس جدوجهد جاري رهي. آزاد صاحب جو نظريو هو ته مقصد جي حاصلات لاءِ رت جي آخري ڦڙي تائين جدوجهد ڪرڻ گهرجي ۽ انهن قومن کي زنده رهڻ جو حق آهي، جيڪي پنهنجي مقصد کي حاصل ڪرڻ تائين جدوجهد جاري رکن ٿيون.

آزاد جون سماجي خدمتون:

آزاد صاحب سماجي خدمتون پڻ سرانجام ڏنيون. 1935ع ۾ ”انجمن مجاهدين اسلام“ جو قيام عمل ۾ آندو ويو جنهن جو صدر مرزا عبدالرحمان

وڪيل هو ۽ سيڪريٽري آزاد صاحب هو. انهيءَ انجمن جو مقصد غريبن جي مدد ڪرڻ هيو. انهيءَ دور ۾ هڪ ويا ٿلهي هئي. جنهن ۾ ڪافي جاني نقصان ٿيو هو تنهنڪري انهيءَ انجمن تدفين وغيره جو ڪم به سرانجام ڏنو.

1936ع ۾ 'انجمن حمايت الاسلام' جو قيام عمل ۾ آندو ويو. انهيءَ انجمن جو صدر ليفٽيننٽ ڪرنل خان محمد بروهي ۽ سيڪريٽري آزاد صاحب هيا. ان جو خاص مقصد بي روزگاري ختم ڪرڻ ۽ تعليم ڳهلائڻ هو.

1937ع ۾ 'ديهي ترقياتي پروگرام' جي ڏس ۾ 'سنڌ ڳوٺاڻي جماعت' جو قيام عمل ۾ آيو جنهن جو صدر شهيد الله بخش سومرو هو ۽ سيڪريٽري اين آر ملڪاڻي هيو. آزاد صاحب انهيءَ جماعت جو سرگرم ڪارڪن رهيو ۽ ڳوٺاڻي خدمت ۾ پيش پيش رهيو هن جماعت جو مقصد سنڌ جي ننڍن ڳوٺن جي ترقيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ هو. ڳوٺن ۾ بالغن جي تعليم جا مرڪز قائم ڪرڻ، لائبريرين جو قيام ابتدائي طبي امداد جي تعليم ڏيڻ، راندين جي فروغ لاءِ ڪم ڪرڻ هيو ڳوٺاڻن جي حفاظت جي لاءِ پنهنجي مدد پاڻ هيٺ، انتظام ڪرڻ هو. سنڌ جي بهراڙيءَ جي علائقن ۾ انهيءَ جماعت وڏو ڪم ڪيو. جنهن سان ڳوٺاڻن علائقن ۾ ڪافي ترقي ٿي ۽ ماڻهن ۾ بمقصد ڪم ڪرڻ جو شعور پيدا ٿيو. مطلب ته آزاد صاحب سماجي ڪمن ۾ به ڀرپور حصو ورتو ۽ عوام جي خدمت ڪئي.

آزاد جون ادبي خدمتون:

معياري صحافت، انساني مسئلن جي حل جي راهه ٻڌائي ٿي. عوام ۽ حڪومت جي رهنمائي ڪري ٿي. چوڻيءَ جي ادب جو به ساڳيو ئي مقصد هوندو آهي. اديب ٿورو مختلف انداز ۾ معاشري ۽ حالتن کي تبديل ڪري پنهنجي تصور مطابق، بنائن جا خواهان هوندا آهن. معياري صحافت، ظلم، ناانصافيءَ ۽ استحصال جي خاتمي ۽ بلند انساني قدرن کي ترقي ڏيارڻ کي، پنهنجو مشن بنائيندي آهي. اهڙيءَ ريت معياري ادب ۾ به ٿورو مختلف انداز سان، انهن ئي مقصدن جي تڪميل لاءِ جدوجهد ڪئي ويندي آهي. جيڪڏهن صحافت کي معياري صحافت، مقبول عام صحافت ۽ زرد صحافت (Yellow Journalism) جهڙن قسمن ۾ ورهائجي ٿو ته ادب کي به صحتمند ۽ معياري ادب، مقبول عام ادب ۽ غير صحتمند، بازاری ۽ فحش ادب جهڙن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. صحافت جي پيشڪش جا ذريعا به ساڳيا آهن، جيڪي ادب جي پيشڪش جا آهن.

ادب ڪتابن جي صورت ۾ پيش ڪيو ويندو آهي. ادب ۾ به برا ۽ ڀلا يا دلچسپ ڪردار پيش ڪيا ويندا آهن ۽ صحافت ۾ پڻ سٺا ۽ خراب، هر طرح جا ماڻهو خبرن، تبصرن ۽ فيچرن جو سينگار بڻبا آهن. ادب ۽ صحافت جي انهن مشترڪ قدرن جي ڪري ڊگهي عرصي تائين ادب ۽ صحافت ۾ فرق محسوس نه ڪيو ويو ادبي ۽ علمي تخليقون، رسالن ۽ رسالن ۾ ڇپجنديون رهيون. ڏهاڙي آڏو

ايندڙ مسئلن تي وڏي پائي جا صحافي عالمانه انداز ۾ خيالن جو اظهار ڪندا رهيا. ايسٽائين جو رسالن جي صحافت کي، ادبي صحافت ڪوٺيو ويندو هو. ڪي ماڻهو انهيءَ ڳالهه کي يعني انداز ۾ بيان ڪندي انهيءَ کي صحافتي ادب ڪوٺين ٿا. ڪي ماڻهو صحافت کي ادب جو تعارف يا ادب جي تربيت گاهه ڪوٺين ٿا. انهيءَ جو سبب هيءُ آهي، ته گهڻا ئي ناميارا اهل قلم صحافت جي بنيءَ مان سون ٿي نڪتا ۽ علم ادب جي آسمان تي ستارن وانگر چمڪيا. صحافت سان وابسته فردن کي، نئين سچ نون ۽ مختلف معاملن ۽ مسئلن تي اظهارِ خيال ڪرڻو پوندو آهي. تنهن ڪري کين معاملن ۽ مسئلن جي فھر ۽ تجزيي کي مؤثر طور بيان ڪرڻ ۽ زبان تي عبور حاصل ڪرڻ جي تربيت ملي ٿي. لاڳيتو پڙهڻ ۽ لکندو رهڻ سان علم ۾ واڌارو اچي ٿو ۽ قلم زور پڪڙي ٿو.

آزاد صاحب ترقي پسند خيالن جو اديب هو. تنهن ڪري سندس تحرير ۾ ترقي پسنديءَ جو عنصر زياده هوندو هو. آزاد صاحب گهڻا ئي ڪتاب لکيا. ان کان سواءِ گهڻن انگريزي ناولن جا ترجما به ڪيا. ته جيئن اهو ادب سنڌي زبان ۾ آسانيءَ سان گهڻن ذهنن تائين پهچي سگهي ۽ گهڻا ماڻهو فائدو وٺي سگهن. پاڻ روس جي مشهور انقلابي رهڻا پرنس ڪروپاتڪن جي ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيائين جنهن جو نالو آهي، ”نوجوانن ڏانهن.“ اهو ترجمو پهريون دفعو 1941ع ۾ ڇپيو. جنهن جا هيٺائين ڇهه ايڊيشن شايع ٿي چڪا آهن. ان کان سواءِ آزاد صاحب گوپند مالهيءَ جي مشهور ڪتاب ”سرد آهون“ جو ڊيپاچوبه لکيو هو جيڪو جنوري 1942ع ۾ شايع ٿيو هو. (ص: 2 تي)

دراصل آزاد صاحب جي زندگيءَ جو مقصد ئي ادب جي خدمت ڪرڻ هو جنهن ڪري هو هر وقت انهيءَ جستجوءَ ۾ رهيو پاڻ ان ڏس ۾ ڪئين خط سائين جي ايم سيد کي لکيائين، جن جو تذڪرو سائين جي ايم سيد پنهنجي ڪتاب ”اڄ پڻ چڪيم چاڪ“ (ص: 411 تي) ۾ ڪيو آهي، اهڙيءَ طرح آزاد صاحب جا خط جناب علي نواز وفائي پنهنجي ڪتاب ”يادگار مولانا وفائي“ ۾ (ص: 236 تي) شايع ڪيا آهن. جيڪي سندن گرانقدر ادبي خدمتن جو اعتراف آهن.

آزاد صاحب جو خيال هو ته ترقي يافته ملڪن ۾ ادب لاءِ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ جيڪڏهن اسان جي ملڪ ۾ اهو پڙهيو وڃي، ته سٺا نتيجا نڪري سگهن ٿا. انهن ئي نظرين هيٺ هن انگريزي ڪتابن جو انتخاب ڪيو ته جيئن انهن جو ترجمو شايع ڪرائجي ۽ سنڌي زبان ۽ ادب کي فروغ ڏيارجي:

1. فلسطين جي آزاديءَ جي تحريڪ، 2. صدر جمال عبدالناصر، 3. تنگور، 4. ليوتالستان، 5. ڪارل مارڪس، 6. دنيا جي مختصر تاريخ، 7. چنگيز خان، 8. ڊاڪٽر سوئيڪارنو، 9. انقلاب ايران، 10. راسپوٽين، 11. ڳڀي جي تلاش (جن مان ڪي ڪتاب هن وقت سنڌيءَ ۾ ڇپجي چڪا آهن).

آزاد صاحب واندڪائيءَ واري وقت ۾ شعر ۽ شاعريءَ جو به سلسلو شروع ڪيو هن ”نيرنگ خيال“ ۾ علامه اقبال کي پڙهيو ۽ سندس فلسفيءَ خوديءَ کان ان حد تائين متاثر ٿيو جو باقاعدي شعر ۽ شاعري شروع ڪيائين ۽ انهيءَ مناسبت سان سندس تخلص ”آزاد“ آهي. هن سوين غزل لکيا، پاڪستان جي چئني صوبن ۾ مشاعرن ۾ شرڪت ڪري چڪو آهي، سندس ڪلام گهڻو سنڌي زبان ۾ آهي ۽ ملڪ جي اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندو رهيو آهي.

آزاد جون صحافتي خدمتون:

آزاد صاحب جي سياسي، سماجي ۽ ادبي خدمتن جو جائزو پيش ڪرڻ سان گڏوگڏ، سندس صحافتي زندگيءَ جو تفصيلي جائزو به وٺڻ گهرجي، ته جيئن آزاد صاحب جي مڪمل شخصيت سامهون اچي سگهي. ان کان اڳ جو آزاد جي صحافت کي بحث هيٺ آڻجي، اهو وڌيڪ بهتر ٿيندو ته هتي پهرين ”صحافيءَ“ جي مڪمل تعريف ڏجي. جيئن اهو معلوم ٿي سگهي، ته آخر اها آهي ڪهڙي شيءِ ۽ ان جو مقصد ڪهڙو آهي؟ انهن ٻنهي سوالن جي تشريح ڪجهه هن طرح سان ڪئي وئي آهي:

”معياري صحافت: انسانن جي معاملن ۽ مسئلن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ ۽ انهن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش جو نالو آهي. مطلب ته چوڻيءَ جي صحافت جو مقصد، انسانيت جي خدمت ڪرڻ آهي.“

صحافت جو لفظ ”صحيفي“ مان نڪتو آهي. ”صحيفي“ جي لغوي معنيٰ آهي، ڪتاب يا رسالو، بهرحال عملاً ڊگهي عرصي کان ”صحيفي“ مان مراد اهڙو ڇپيل مواد آهي، جيڪو مقرر وقت کان پوءِ شايع ٿيندو آهي. تنهن ڪري سموريون اخبارون ۽ رسالا، صحيفا آهن ۽ جيڪي ماڻهو انهن جي ترتيب، تحقيق ۽ تحرير سان لاڳاپيل آهن، تن کي صحافي ڪوٺبو آهي ۽ سندن پيشي کي صحافت جو نالو ڏنو ويو آهي. صحافت جو نعر البدل، انگريزي لفظ جرنلزم (Journalism) آهي، جيڪو جرنل مان ٺاهيو ويو آهي. جرنل (Journal) جي لغوي معنيٰ آهي: ”ڏهاڙي حساب ڪتاب جو وهي ڪاتو يا روزنامو.“ جڏهن صحافت جي شروعات ٿي، ته اهڙو اصطلاح، شايع ٿيندڙ اخبارن يا رسالن لاءِ استعمال آندو ويو. جرنل کي ترتيب ڏيڻ وارن جي لاءِ ”جرنلسٽ“ جو لفظ جڙيو ۽ انهيءَ پيشي کي جرنلزم جو نالو ڏنو ويو. صحافيءَ لاءِ لازمي آهي ته کيس عام معلومات جي ڄاڻ هجي. عام معلومات مان مراد آهي، عمراني علمن کان واقفيت، قومي ۽ بين الاقوامي مسئلن ۾ دلچسپي، پنهنجي ملڪ، پنهنجي علائقي ۽ پنهنجي شهر جي باري ۾ تاريخي، جاگرافيائي ۽ تهذيبي معلومات.

تحرير جو ملڪو ٻي وڏي وصف آهي، جيڪو شخص پنهنجي مافي الضمير کي سليس ۽ سادي زبان ۾ پيش ڪري سگهي ۽ جيڪو لکڻ لاءِ ”مود“ نهڻ جو انتظار نه

ڪري اهو صحافي بنجي سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪو شخص (اردو/سنڌي) صحافت ۾ اچڻ چاهي، ته ان لاءِ ضروري آهي ته انگريزيءَ مان اردو/سنڌيءَ ۾ بامحاوره ۽ روانيءَ سان ترجمو ڪري سگهي. جيڪي شخص انگريزي صحافت ۾ ڪم ڪن ٿا، تن لاءِ اردو/سنڌي زبان کان پوريءَ طرح واقف هئڻ ضروري آهي. ڇو ته معلومات جا وڌ کان وڌ ماخذ اردو/سنڌيءَ ۾ آهن.

تحرير تي هلڪي لاءِ ضروري آهي، ته واسطيدار زبان جي ادب جو گهرو مطالعو ڪيل هجي. جيتوڻيڪ صحافت کي صحتمند ادب ۾ ڳڻيو نٿو وڃي، پر صحافتي ڪم ۾ ادبي قابليت گهڻي مددگار ثابت ٿيندي آهي. مشاهدي جي قوت کان سواءِ ڪوبه شخص صحافت ۾ ڪاميابي نه ٿو ماڻي سگهي. صحافت ماحول جي تصوير چٽي ٿي ۽ ترجماني پڻ ڪري ٿي. ان لاءِ اهو به ضروري آهي، ته جيڪي ماڻهو صحافي ٿيڻ چاهين، تن جي مشاهدي جي قوت تيز هئڻ گهرجي.

هڪڙو صاف ۽ پرسڪون ذهن، صحافت جي پيشي ۾ مدد ڏيندو آهي. ڇو جو ذهن صاف هجي ته مسئلا واضح ٿيندا آهن ۽ انهن جو بيان تائين پهچائڻ آسان ٿي پوندو آهي. جيڪڏهن ذهن الجھيل هوندو ته مسئلا سمجهڻ ۾ مشڪل پيش ايندي ۽ تحرير ۾ به الجھن پيدا ٿيندي. ان لاءِ پرسڪون ذهن گهربل آهي. ڇو جو صحافيءَ جي زندگيءَ ۾ پريشانين به اينديون آهن. ڪڏهن ڪڏهن ته ڪم ڏاڍيءَ تيزيءَ سان ڪرڻو پوندو آهي. ائين اعصابن تي چڪتاڻ پڻ رهندي آهي. پر جنهن شخص جو ذهن پرسڪون هوندو سو سمورين حالتن سان مقابلو ڪري سگهندو.

صحافت جو بنيادي منصب اهو آهي، ته عوام تائين سموري معلومات هڪي تڪي پهچائي وڃي. انهيءَ لاءِ جيڪي شخص، انهيءَ پيشي کي اختيار ڪرڻ چاهين ٿا، تن ۾ هڪ ته تجسس جو جذبو هئڻ گهرجي، ته جيئن حالتن جي تهه تائين پهچي سگهن ۽ معلومات جي هر پاسي کي پيش ڪري سگهن، ٻيو کين احساس هئڻ گهرجي، ته معلومات صحيح هئڻ گهرجي. جيڪڏهن صحافي معلومات جي صحت جو خيال نه رکنندو سچ ۽ ڪوڙ جي پرک نه ڪري سگهندو ته اهو جلد ناڪام ٿي ويندو. ٽيون طرز عمل ۾ اڻ ڌريو هئڻ ضروري آهي. خبرن جي ادارت ۾ اڻ ڌريو رهڻ، صحافت جو بنيادي اصول آهي. اداريولڪن ۾ جيتوڻيڪ راءِ جو اظهار ڪيو آهي، ليڪن ان ۾ به ڪن وقتن تي معلومات مڪمل ڪرڻ لاءِ حوالن جي ڳولا جي ضرورت نه هوندي آهي. اهڙيءَ حالت ۾ سٺي يادگيري رکڻ وارو شخص ئي فائدي ۾ رهندو آهي.

سڀ کان آخري نقطو آهي، ڪم ڪرڻ جو جنون. زندگيءَ جو ڪٿي ڪهڙو به شعبو هجي، جيسيتائين ڪم ڪرڻ جو جنون نه هوندو انسان ڪامياب نه ٿي سگهندو. ڪي اهڙا شعبا به آهن، جن ۾ مست رويءَ سان به ڪم هلي ويندو آهي. پر صحافت جو پيشو اهڙو آهي، جو ان ۾ هر ڏينهن نه بلڪه هر لمحي آزمائش جو مرحلو

اڳيان ايندو آهي. تنهن ڪري هتي جنهن کان سواءِ ٻيو ڪو رستو ناهي. جن شخصن کي صحافت سان واقعي دلچسپي هجي، فقط تن کي ئي ان ۾ پير پائڻ گهرجي.

صحافت جي پيشي لاءِ انهن مڙني صفتن جو هڪ هنڌ گڏ هجڻ ضروري آهي. اهو چوڻ غلط آهي ته جيڪو سٺو اديب آهي، اهو ضرور سٺو صحافي ٿي سگهي ٿو. يا جيڪي شخص ليکڪ يا نقاد آهن، سي صحافت ۾ پڪ ٿي پڪ ڪامياب ٿي سگهن ٿا. اديب ۾ تخيليقي قوت موجود هوندي آهي، پر کيس ڪيفيت (Mood) ۽ تاثير (Inspiration) جو انتظار هوندو آهي. صحافت ۾ انتظار جي ڪا به گنجائش ڪانهي. وڏا وڏا ليکڪ، ٻلي کان پلا ڪتاب لکن ٿا ۽ سندن منصب جي اهميت جو انڪار به نٿو ڪري سگهجي، پر تصنيف ۽ تاليف لاءِ وقت جو قيد ناهي هوندو. صحافت ۾ وقت جو قيد، هر وقت چنڊ ٽيل هوندو آهي ۽ ان ۾ وڏي آزمائش آهي. مطلب ته جيڪي ماڻهو ادبي حس رکڻ جي بنياد تي صحافت ۾ پير پائڻ ٿا چاهين، تن کي پنهنجي ذات کي باقي وصفن جي ڪسوتيءَ تي به پرڪڻ گهرجي ۽ چڱيءَ طرح سوچي سمجهي انهيءَ ميدان ۾ لهڻ گهرجي.

صحافت ۽ صحافيءَ جي تشريح ٿيڻ کان پوءِ، اچو ته هاڻي اهو ڏسون ته جيڪي خصوصيتون هڪ صحافيءَ ۾ هئڻ گهرجن، سي جناب آزاد صاحب ۾ موجود آهن؟ جيئن ته اسان آزاد صاحب جي لکڻين جو غور سان جائزو ورتو آهي، جنهن مان چڱيءَ طرح اندازو ٿي سگهي ٿو ته آزاد صاحب جي عام معلومات انتهائي وسيع هئي. کيس قومي ۽ بين الاقوامي مسئلن ۾ دلچسپي، پنهنجي ملڪ جي تاريخي، جاگرافيائي ۽ تهذيبي معلومات جي پوريءَ طرح ڄاڻ هئي. هن هفتيوار اخبار ”اتحاد“ جيڪب آباد ۾ هڪ مضمون لکيو هو جيڪو ”ايراني صحافت“ تي هو. اها تحرير سندس عالمي معلومات جي ڄاڻ هئڻ جي آئيني دار آهي. اهڙيءَ طرح روزاني هلال پاڪستان سکر (پهرين جون 1973ع) ۾ وچ اوڀر بابت مضمون آهي، جنهن مان چڱيءَ طرح سندن علميت ۽ معلومات جو اندازو ٿي سگهي ٿو.

آزاد صاحب هيٺ ڄاڻايل اخبارن ۾ ڪم ڪيو آهي:

اخبار جون نالو	ڪٿان شايع ٿي	ڪڏهن شايع ٿي
1. هفتيوار نوجوان	جيڪب آباد	1934ع ۾
2. هفتيوار ڪمال هند	جيڪب آباد	1934ع ۾
3. هفتيوار ڪانگريس	جيڪب آباد	1937ع ۾
4. هفتيوار صبح زندگي	جيڪب آباد	1942ع ۾
5. هفتيوار الحنيف	جيڪب آباد	1939ع ۾
6. روزاني آزاد	ڪراچي	1941ع ۾
7. روزاني الوحيد	ڪراچي	1943ع ۾

8. هفتيوار تنظيم ڪوئيٽا 1947ع ۾
9. هفتيوار زمانه ڪوئيٽا 1947ع ۾
10. هفتيوار صبح سنڌ جيڪب آباد 1952ع ۾
11. هفتيوار اتحاد جيڪب آباد 1967ع ۾
12. هفتيوار سنڌ سکر 1972ع ۾
13. هفتيوار هلال پاڪستان سکر 1973ع ۾
14. روزاني اتحاد جيڪب آباد 1974ع ۾

زمانه صبح سنڌ ۽ سنڌ باتصوير سندن ذاتي اخبارون هيون جيڪب آباد ۾ پرنٽنگ پريس به قائم ڪئي هئائين.

1948ع ۾ ايراني صحافين جو ٽي رڪني وفد پاڪستان آيو هو جنهن ۾ آفائي احمد ملڪي روزاني ”ستاره“ تهران، آفائي مسعودي ايڊيٽر روزاني ”اطلاعات“ ۽ روزاني ”ڪيهان“ جو ايڊيٽر آفائي عبدالرحمن فرح پڻ شامل هئا. انهيءَ وفد پاڪستان جي صحافين سان ملاقاتون ڪيون ۽ پاڪستان ۾ صحافت جو جائزو ورتو. اهي آزاد صاحب سان به مليا ۽ ڏاڍا متاثر ٿيا. وفد ايران واپس موٽي وڃي، هڪڙو ڪتاب شايع ڪيو جنهن جو نالو هيو ”يڪ ماه در پاڪستان“. انهيءَ ڪتاب ۾ انهن پنهنجا تاثر لکيا آهن. انهيءَ ۾ آزاد صاحب جو تذڪرو آهي. هفتيوار سنڌ سکر آزاد صاحب جي ذاتي اخبار هئي، جنهن تي هن ڏاڍي محنت ڪئي، منجهس هر طبقهءَ فڪر جي لاءِ تفريح جو سامان هوندو هيو يعني ادبي صفحو عورتن جو صفحو ٻارن جو صفحو فلمي دنيا، عالمي واقعات، ڇا اوهان کي معلوم آهي؟ ڊيس درشن وغيره وغيره. انهيءَ اخبار جا عام طور 30 صفحا هوندا هئا ۽ اخبار جو دائرو پوريءَ سنڌ ۾ پکڙيل هو.

آزاد جي اداري نگاري:

ڪنهن زماني ۾ اداري نگاري صرف ايڊيٽر جو ڪم هو. اڄ به دنيا اندر ننڍين اخبارن ۾ ساڳي صورت آهي. ننڍي ڪنڊ، پاڪ ۽ هند جي اردو/ سنڌي اخبارن ۾ ايڊيٽر ئي اداري لکندا آهن. پر هاڻي صحافت جي ترقيءَ سان گڏوگڏ ايڊيٽر جا فرض به بدلجي ويا آهن. هاڻي اخبارن ۾ جيڪي اداري شامل هوندا آهن، تن مان ورلي ڪو ادارو ايڊيٽر جو لکيل هوندو آهي. هاڻي اداري نگاري جن ڪارڪنن کي سونپيل هوندي آهي، سي يا ته معاون مدير سڏائين ٿا، يا کين ”اداري نگار“ جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. جڏهن صحافت اڃا شروعاتي مرحلن ۾ هئي، ته اداري نگاريءَ جا موضوع سياست ۽ ڪن شهري مسئلن تائين محدود رهيا. جنهن ڪري اداري نگاري به ساڳئي ئي شخص کي سونپيل هوندي هئي. هاڻي ادارت جي موضوعن جو دائرو گهڻو وسيع ۽ گهڻو رڳو آهي. ڪن موضوعن تي قلم کڻڻ لاءِ ته مهارت درڪار آهي. انهيءَ ڪري هاڻي وڏين اخبارن ۾ اداري نگارن جو

تعداد وڌيڪ هوندو آهي. ترقي يافتہ ملڪن جي تمام وڏين اخبارن ۾ اداري نگارن جي پوري ٽيم شامل هوندي آهي. جنهن ۾ هر شخص پنهنجي موضوع ۾ ماهر جي حيثيت رکندو آهي. انهيءَ ڪري اتي اداري نگاريءَ جو معيار تمام گهڻو بلند هوندو آهي. اسان وٽ اهو ڪم ٻن ٽن صحافين جي ذمي ڪيل هوندو آهي ۽ جيئن ته انهن لاءِ اهو ممڪن ناهي. ته هر موضوع تي مهارت حاصل ڪري سگهن. تنهن ڪري اداري نگاريءَ جو معيار بلند ناهي. هڪ سٺي اداري نگار ۾ هيٺ ڄاڻايل وصفن جو هجڻ ضروري آهي:

1. اخبار جي پاليسيءَ جي پوريءَ طرح ڄاڻ هجيس، ڇو جو اداري ۾ ذاتي راءِ نه، بلڪ اخبار جي راءِ پيش ٿيڻي هوندي آهي. خيالن ۾ ايتري لچڪ هئڻ گهرجي، جو خلوص ۽ ديانت سان اخبار جي پاليسيءَ جي عڪاسي ڪري سگهي.
2. وسيع علم رکڻ واري قابليت ضرور هجيس. جهڙوڪ: تواريخ، جاگرافي، سياست، معاشيات ۽ ٻين عمرانياتي علمن ۾ دسترس حاصل هجيس.
3. مطالعو وسيع هجيس ۽ مطالعي جي عادت جنون جي حد تائين هجيس. اخبارون، رسالا ۽ حالات حاضرہ جا ڪتاب مطالعي هيٺ هجنس، ته جيئن علم جون شاخون وسيع ٿين ۽ گڏوگڏ سندس معلومات جو دائرو به وسيع کان وسيع تر ٿيندو وڃي.
4. محقق ذهن جو مالڪ هئڻ گهرجي ۽ محنت به هڪ محقق وانگر ڪري سگهي، ڇو جو اداري نگاريءَ کي ڪنهن واقعي جي ته تائين پهچڻ لاءِ حوالن لاءِ ڪتاب ۽ اعداد شمار لاءِ اخبارون اٽلاٽيون پونديون آهن.
5. پڙهندڙن جي نبض تي به هٿ هجيس. کيس خبر هجي، ته عام ماڻهو ۽ خاص ماڻهو موجوده مسئلن کي ڪهڙي رنگ ۾ ڏسن ٿا. انهيءَ ڪم جون ڏکيائون واضح آهن ۽ وڏين اخبارن ۾ ته پڙهندڙن جي راءِ معلوم ڪرڻ جي لاءِ تحقيقي ادارا قائم هوندا آهن. بهرحال انهن کان سواءِ به ڪم ڪري سگهجي ٿو بشرطيڪ اداري نگار کي انهيءَ ڏس ۾ ڪا رڪاوٽ نه هجي. ڇو جو هو ڪڏهن ڪڏهن دوستن يارن، سياسي ۽ معاشرتي ڪارڪنن، مختلف علمن جي ماهرن ۽ عام ماڻهن سان خيالن جي ڏي وٺ ڪندو رهندو آهي.
6. صلاحيت موجود هجيس ته مسئلن جي اهميت جو اندازو لڳائي سگهي. کيس معلوم هجي ته ڪهڙو موضوع اهڙو آهي، جيڪو ڪٿڻ ضروري آهي ۽ ڪهڙن واقعن تي ننڍڙا ادارا لکي سگهجن ٿا. ٿورن لفظن ۾ اهو چئجي ته خبرن جي اهميت کي پرکي سگهي.
7. جيئن ته کيس ڏيهه ڏينهن مختلف رخن وارن مسئلن تي توريل تڪيل راءِ پيش ڪرڻي هوندي آهي، تنهن ڪري سندس لاءِ خبردار هئڻ ضروري آهي. اها وصف هئڻ گهرجي ته ٿورڙي وقت ۾ گهڻي کان گهڻو ڪم ڪري سگهي.

8. جيئن ته اداري نگاريءَ جو هڪڙو وڏو مقصد اهو آهي ته پڙهندڙن ۾ مسلسل سوچڻ جي عادت وڌي وڃي. جنهن لاءِ اداري نگار ۾ هيءُ خصوصيت هئڻ ضروري آهي، ته هو مسئلن تي جهٽ سوچي سگهي ۽ گهٽ وقت ۾ سوچي سگهي.
  9. منطق ۾ دسترس حاصل هجيس. ڇو جو جيسيتائين دليل پيش نه ڪري سگهندو تيسيتائين پنهنجي پڙهندڙن جي راءِ تي اثر انداز نه ٿي سگهندو.
  10. سادو ۽ سليس، پر دليلن تي مبني نثر لکي سگهي. سندس تحرير ايڏي وڻندڙ هجي، جو تقرير جو گمان لڳي ۽ نه وري ايترو منجهيل هجي، جو پڙهڻ تي ارواح نه ٿئي. سندس بيان جو انداز جاندار ۽ وڻندڙ هئڻ گهرجي.
  11. مبالغه جذبي سان گڏوگڏ، ڪم جي قابليت رکندڙ هجي ۽ خبر هجيس ته معاشري جي خدمت ڪري رهيو آهيان.
  12. ملڪي قانون، صحافت سان لاڳو قانون، صحافت جي ضابطهءَ اخلاق ۽ قومي مصلحتن جي پوري پوري ڄاڻ هجيس.
  13. فڪر ۽ بيان جو انداز سائنسي هئڻ گهرجي. جيئن تصوير جي پنهي پاسن کي پيش ڪندي ان ڌري راءِ پيش ڪري سگهي.
- جيڪڏهن اهي سموريون خوبيون ڪنهن اداري نگار ۾ ڪليون هجن، ته اهو مثالي اداري نگار ٿي سگهي ٿو پر اها ڳالهه واضح آهي، ته انهن مڙني خوين جو هڪ جاءِ ڪٿو هئڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. بهرحال وقت گذرڻ سان گڏ اداري نگار جون خوبيون نڪرنديون وينديون آهن ۽ تجربي سان سندس شخصيت پختي ٿئي ٿي.
- آزاد صاحب جا اداري ظاهر ڪن ٿا ته سندس تحرير سليس، عام فهم ۽ سادي سودي هوندي هئي، جيڪا هڪ طرف پڙهندڙ کي سوچڻ جي عادت وجهندي هئي، ته ٻئي طرف ان جو حل به ٻڌائيندي هئي. هفتيوار سنڌ ۾ سندس اداري، گهڻو ڪري معلوماتي هوندا هئا. سندس انتخاب پوري هفتي جي انهن اهم خبرن ڏانهن هوندو هو جنهن ۾ عام ماڻهوءَ جي دلچسپي يا ان جي متاثر ٿيڻ جو تذڪرو هيو. عام طور سندس نظر مسئلن ۽ انهن جي حل ڏانهن هوندي هئي. کيس اندازو هيو ته اسان ترقي پذير ملڪ ۾ رهون ٿا، تنهن ڪري هر فرد ڪنهن نه ڪنهن پريشانيءَ جو شڪار آهي.
- هن پنهنجي صحافتي دور ۾ ”زمانه“، ”اتحاد“، ”صبح سنڌ“ ۽ ”سنڌ“ جي لاءِ ڏاڍي جاکوڙ ڪئي. انهيءَ مناسبت سان اداري به انهن اخبارن لاءِ جڳها لکيائين.
- روزاني ”اتحاد“ ۾ هڪ اداري هيو: ”اسان جو نئون نسل ڪڏهن سجاڳ ٿيندو؟“ يعني اداري جو عنوان هيو ”سجاڳ پاڪستان“، ٽئين اداري ۾ پاڻ لکيائين: ”جيڪب آباد ضلعي کي صنعتي ترقيءَ کان ڪيسيتائين محروم رکيو ويندو اسان جا اسيمبلي ميمبر ۽ نوجوان وزير جواب ڏين.“ ان مان توهان سندس اداري جي بيباڪيءَ جو اندازو ڪري سگهو ٿا. سندس اداري لکڻ جو مقصد ئي اهو هيو ته اهڙن مسئلن جي نشاندهي ڪئي وڃي، جن جي ڪري عام ماڻهو متاثر

ٿي رهيو آهي. تنهن ڪري حڪومت جو ڌيان ڇڪائي انهيءَ مسئلي کي حل ڪيو وڃي. آزاد صاحب جي اداري جي ٻي خصوصيت اها هئي ته هو تصوير جا ٻئي رخ پيش ڪندو هيو ۽ ان ڌري انداز ۾ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندو هيو.

ڪالم لکڻ:

هر اخبار ۾ ڪي مستقل عنوان هوندا آهن، جن مان ڪن تحت خبرون، اعلان يا معلومات پيش ڪئي ويندي آهي ۽ ڪن تحت مزاحيه، نيم مزاحيه، ديني، طبي ۽ صحافتي اصطلاح ۾ ڪلام چئبو آهي ۽ لکندڙ لاءِ ڪالم نويس يا ڪالم نگار جو اصطلاح رائج آهي. ڪالم نويس گهري ته پنهنجو اصلي نالو ڏئي ڇڏي يا چاهي ته قلمي نالو اختيار ڪري ڪالم نويس جي هڪ اهم شاخ تبصره نگاري سان تعلق رکي ٿي، جنهن جو ذڪر هڪ الڳ جاءِ تي ڪبو.

اڄ کان لڳ ڀڳ اڌ يا مٺي صدي اڳي، اردو/ سنڌي صحافت ۾ ڪالم جي صنف گهڻو تڙواڻ ٿي وئي. پهرين مزاحيه صحافت جي شروعات ٿي ۽ چند سالن جي اندر اندر اها اردو/ سنڌي صحافت جو لاڀنگ بڻجي وئي. پوءِ ”دلچسپ معلومات ۽ اقتباسات“ جا هفتيوار عنوان سان، سائنسي ۽ نيم سائنسي ۽ دلچسپ جاگرافيائي معلومات پيش ٿيڻ لڳي. ان کان پوءِ ”گرد و پيش“ ۽ ”پس منظر“ جي عنوانن تحت ڪي اخبارون، خبرن ۾ اچڻ وارن مقامات، شخصيتن ۽ اصطلاحن جي تشويح بيان ڪرڻ لڳيون. ان کان پوءِ ”ڊائري“ جو رواج پيو جنهن ۾ نيم مزاحيه ۽ ڪڏهن ڪڏهن سنجيده انداز ۾ سياسي ۽ تهذيبي واقعات ۽ رجحانات تي تبصره ٿيڻ لڳا. انهيءَ ”ڊائري“ مان اها تبصره نگاري اڀري نڪتي جنهن ۾ شهر جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تهذيبي مجلسن جو حال، منظر عام تي اچڻ لڳو ۽ جڏهن صحافت عوام جي آڏو آئي، ته اهڙا ڪالم به مستقل طور ڏنا ويا، جن ۾ ديني، طبي ۽ قانوني معلومات پيش ٿيندي آهي. اهڙيءَ طرح صحافتي موضوعن جو دائرو وسيع تر ٿيندو ويو.

ڪالم نويسيءَ جو پيوندائو هيءُ ٿيو جو شخصي صحافت هڪ نئين روپ ۾ اڳيان اچي وئي. اڄ کان پنجاهه سئو سال اڳي پوري صحافت، شخصي صحافت هئي. اخبار پنهنجي ايڊيٽر ۽ پنهنجي مالڪ جي نالي سان هلندي هئي. جنهن ڪري مٿس ايڊيٽر جي شخصيت جي گهري چاپ هوندي هئي. جڏهن صحافت پکڙي ۽ ان جي مختلف پاسن ترقي ڪئي ۽ اخبار جي ڪم جو دائرو وسيع تر ٿيو ته ايڊيٽر جي شخصيت اخبار ۾ گم ٿيڻ لڳي. هيڏانهن اهو عمل جاري هيو هوڏانهن ڪالم نويس جي روپ ۾ شخصي صحافت هڪڙي نئين انداز ۾ نمودار ٿي پئي. وري اهو اندزو اهڙو آهي، جو ڪڏهن نايب نه ٿيندو ڇو جو ماڻهو فقط خبرون، اداري ۽ فيچر نٿا چاهين. اهي به چاهين ٿا ته اخبار ۾ ڪي شخص ساڻن اڪيلي ۾ سڌو سنئون مخاطب ٿين.

ڪالم نويس جون ڪي صنفون اهڙيون آهن، جن ۾ تربيت حاصل ڪري هڪ صحافي پنهنجا فرض خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ڏيئي سگهي ٿو. مثال طور: ڊائريءَ کي ئي وٺو جنهن ۾ سياسي ۽ تهذيبي واقعات ۽ رجحانات تي تبصرو ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن اخبار نويس جو مشاهدو تيز هجي ۽ منجهس واقف ۽ رجحانن جي سمجهڻ ۽ سمجهاڻ جو ڌانءُ موجود هجي ۽ ٻوليءَ تي به عبور حاصل هجيست ته هو ڊائري لکي سگهي ٿو. اهڙيءَ طرح شهر جي علمي ۽ ادبي، تهذيبي ۽ ثقافتي مجلسن جو احوال مرتب ڪرڻ جي لاءِ ڪنهن مشڪل مرحلي اختيار ڪرڻ جي ضرورت نه ٿيندي آهي. جيڪڏهن صحافت جون بنيادي قابليتون موجود هجن، ته اهو ڪم به خوش اسلوبيءَ سان نباهي سگهجي ٿو. انهيءَ نظريي تحت جيڪڏهن اسان آزاد صاحب جو غور سان مطالعو ڪريون، ته اها ڳالهه اڳيان اچي ٿي. ته صحافت سان لاڳيتي وابستگيءَ سبب آزاد صاحب بحیثیت ڪالم نويس به مانائيتون خدمتون انجام ڏنيون آهن. هلال پاڪستان سکر ۾ هڪ مستقل ڪالم ”سچيون ڳالهيون“ گامون سچار جي فرضي نالي سان لکندو هيو جيڪو ڏيهاري شايع ٿيندو هيو. انهيءَ ۾ ٽوڪ به هوندي هئي، مزاح جو پهلو پڻ هوندو هيس. اهڙيءَ طرح آزاد صاحب پنهنجي هفتيوار ”سنڌ“ ۾ ”اسلامي تعليمات“ جو ڪالم مستقل لکندو هو، جيڪو مسلمانن جي تواريخ تي مبني هيو. انهيءَ کان علاوه ٻيو ڪالم ”هفتي جو ويچار“ جي عنوان سان ”سنڌ“ ۾ ڇپيو هيو. منجهس پوري هفتي جون چونڊ خبرن تي تبصرو لکندو هيو.

غرض آزاد صاحب صحافت جي هر شعبي ۾ مهارت رکندو هيو. انهيءَ جو اهم سبب اهو هيو ته سندس مطالعو وسيع هيو. ايڏو ذهين هيو جو وقت ۽ موقع جي نزاکت کي يڪدم سمجهي ويندو هيو ۽ هر انهيءَ ڳالهه کي قلمبند ڪندو هيو جنهن جي صحافت کي ضرورت هئي. ڪالم لکڻ جي لاءِ جنهن معيار جي ضرورت هوندي آهي، انهيءَ تي ڪنهن حد تائين آزاد صاحب پورو لٿو ۽ ان جو سبب محض هيءُ هيو ته لاڳيتو صحافت سان واڳيل رهيو.

فيچر نگاري:

فيچر (Feature) جو اصطلاح، گهڻن ئي مضمونن ۾ رائج آهي. مثال طور جيڪڏهن ڪنهن خبر جي هڪ پهلوءَ کي نمايان ڪرڻ مقصود هجي، ته ايڊيٽر پنهنجي ماتحت ڪارڪن کي چونڊو آهي، ته هن پهلوءَ تي فيچر ڪيو وڃي. جيڪڏهن ڪا اهڙي خبر اچي، جنهن ۾ انساني دلچسپيءَ جا خاص پهلو هجن ۽ ڊرامائي پيشڪش جا امڪان موجود هجن ته چيو ويندو آهي ته انهيءَ جو فيچر ٺاهيو. مستقل عنوانن تحت جيڪي خاص ڪالم ڏنا وڃن ٿا، تن کي مستقل فيچر سڏبو آهي. فيچر انهيءَ مضمون کي چئبو آهي، جنهن جي اسلوب تحرير ۾ نيم ڊرامائي، داستاني ۽ پڙهندڙن سان سڌو سنئون گفتگوءَ جو انداز نمايان هجي. اها

هڪ اهڙي بي تڪلفي ۽ بي ساختگيءَ سان آراسته هجي، جنهن کي پڙهڻ لاءِ هر شخص جي دل گهڙي مطلب ته فيچر ۾ ابلاغ کي آسان ۽ هم گير بڻايو ويندو آهي. شروع شروع ۾ اخبارن ۾ حالات حاضره تي جيڪي مقالا شايع ڪيا ويندا هئا، تن ۾ معلومات جو انبار ڪنو ڪيو ويندو هيو ته جيئن ان سان دلچسپيءَ ۾ اضافو ٿئي. جڏهن مقصد اهو ٿيو ته اخبارون عوام تائين پهچن ۽ انهن جي اشاعت وڌي ته اهو به محسوس ٿيو ته زبان سادي هجي، اسلوب تحرير ۾ ڪشش هجي، ته جيئن ماڻهو گهڻي کان گهڻي تعداد ۾ مضمونن جو مطالعو ڪن. اتان فيچر جي شروعات ٿي هئي. پر گهڻي عرصي کان پوءِ فيچر ۽ عام مضمونن ۾ فرق وڌيو ۽ پنهني کي الڳ الڳ صنفن ۾ تسليم ڪيو ويو. جيتوڻيڪ وڏي ۾ وڏا مضمون به ڇپجندا رهيا ۽ فيچر به. اهو تصور عام هو ته فيچر صرف هلڪن ڦلڪن موضوعن تي لکڻ گهرجي ۽ وڏن وڏن سنجيده مسئلن تي مقالا پراڻي انداز ۾ لکيا وڃن. اڳتي هلي صحافت محسوس ڪيو ته جيڪڏهن ڪين عوام جي دليلن تائين پهچڻو آهي، ته ضروري آهي ته اها ڳالهه ائين چئي وڃي، جيئن هر شخص جي سمجهه ۾ ويهي وڃي ۽ منجهانئس لطف اندوز به ٿئي. تنهن ڪري وڏن ضخيم ۽ ڳوڙهن نڪتن وارن مقالن جي اشاعت گهٽجي وئي. وڏي کان وڏي ۽ ڳوڙهي کان ڳوڙهي مسئلي تي به فيچر لکيا وڃڻ لڳا. اڄ ساري دنيا ۾ صحافت جو اهوئي انداز ٿي ويو آهي. اخبار 'عوام پسند' هجي يا 'خواص پسند' گهڻو اشاعتي فيچرنگاريءَ تي خاص زور ڏنو وڃي ٿو. سچ پچو ته هاڻي دنيا جي سمورن علمي حلقن، انهيءَ حقيقت کي مڃي ورتو آهي ته ڏکڻي کان ڏکڻ (Technical) مسئلن تي به عام فهم ٻوليءَ ۾ مضمون لکڻ گهرجن. چو جو علم جو مقصد به اهوئي آهي، ته گهڻي کان گهڻن ماڻهن تائين پهچي.

ڪنهن نئين / سيڪڙات صحافيءَ کي جيڪڏهن چئجي، ”ڪو فيچر لکڻ“ اهو فوراً پڇندو: ”ڪهڙي موضوع تي لکان؟“ ضرورت انهيءَ ڳالهه جي آهي، ته کيس انهيءَ سوال جي حاجت ٿي نه هجي ۽ هو پاڻ سوچي سگهي، ته ڪهڙا ڪهڙا اهي موضوع آهن، جن تي فيچر لکي سگهجن ٿا. اها صلاحيت پيدا ڪرڻ جو هڪڙو طريقو آهي. ان لاءِ اخبار جو مطالعو ڪري ۽ پنهنجي پاڻ کان هيٺيان سوال پڇي:

1. اڄ جا اهي ڪهڙا گرما گرم موضوع آهن، جن بابت ماڻهو وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ گهرن ٿا.

2. اهڙيون خبرون ڪهڙيون ڪهڙيون آهن، جيڪي بظاهر گهڻيون اهم ناهن، پر سندن ڪي اهڙا پهلو آهن، جن بابت ماڻهو گهڻو ڪجهه ڄاڻڻ چاهين ٿا.

3. خبرن ۾ ايندڙ واقعن ڏانهن جيڪي اشارا ڪيا ويا آهن، سي ان امر جا گهرجائو آهن ڇا، ته مٿن فيچر لکيو وڃي، ته جيئن جڏهن اهي واقعا وجود ۾ اچن، ته ماڻهو انهن جي اهميت سمجهي سگهن؟

آزاد صاحب روزاني ”اتحاد“ جيڪب آباد ۽ روزاني ”هلال پاڪستان“ سکر ۾ مستقل طور فيچر لکيا. وقت ۽ ضرورت جي مطابق مختلف موضوع قلم هيٺ آندائين جن جا تعميري پهلو هوندا هئا. ان کان سواءِ پنهنجي هفتيوار ”سند“ سکر ۾ فيچر لکڻ جو سلسلو جاري ڪيائين. عورتن جي صفحي تي، ”ايران جي جون آف آرڪ: طاهره قرة العين“ جي عنوان سان فيچر لکيائين. اهڙيءَ طرح روزاني ”اتحاد“ جيڪب آباد ۾ ”هي جيڪب آباد آهي يا غلاظت آباد“ جي عنوان سان انهن واقعن تي روشني وڌائين، جن کان انتظاميه يا بي خبر هئي، يا انهن کي ڄاڻي وائي نظر انداز ڪندي پئي آئي. بهر حال انهن ليکن جو مڙئي خاطر خواهه اثر ٿيندو هيو ۽ مسئلن جي حل ۾ مدد ملندي هئي.

قصو ڪوتاهه، آزاد صاحب جون خدمتون بحیثیت فيچر نگار، جي به قابل قدر آهن، جن کي نظر انداز ڪرڻ، صحافت سان ناانصافي ٿيندي

آخري ڳالهه:

جناب برکت علي آزاد جي زندگيءَ جو مطالعو ڪرڻ مان معلوم ٿيو ته آزاد صاحب پنهنجي ڪامياب زندگي گذاري آهي. سياست ۾ رهيو ته عزم سان، سماجي خدمتون انهيءَ انداز سان ڪيائين، جو ٻين جو درد پنهنجو درد سمجهيائين. ادب جي ميدان ۾ آيو ته ادب ڦهلائڻ جو جذبو جنهن جي حد تائين صحافت ۾ قدم رکيائين ته پنهنجو الهه تلهه مٿس قربان ڪري ڇڏيائين. منهنجو مشاهدو آهي، ته اهڙا ماڻهو گهٽ پيدا ٿيندا آهن، جيڪي هر شعبي ۾ ايڏا محو ٿي وڃن، جو کين پنهنجي وجود جو احساس به نه رهي.

مددي ڪتاب ۽ حوالا:

1. فن صحافت - ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد
2. داستان صحافت - ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد
3. صحافت پاڪ و هند - ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد
4. فن ادارت - پروفيسر مسڪين حجازي
5. صحافتي زبان - پروفيسر مسڪين حجازي
6. اڄ پڻ چڪير چاڪ - جي. ايم. سيد
7. يادگار مولانا وفائي - علي نواز وفائي
8. نوجوانن ڏانهن - پرنس ڪروياتڪن مترجم: برکت علي آزاد
9. سرد آهون - گوپند مالهي
10. اخبارون: روزاني هلال پاڪستان سکر ۽ اتحاد جيڪب آباد، هفتيوار سند سکر ۽ اتحاد جيڪب آباد
11. برکت علي صاحب سان روبرو ملاقات پڻ.

ڪيڏو ڏور ۽ ڪيترو ويجهو

گوبند پنجابي

لکيدر کان ٿانگي تي سوار ٿي آغا ثناء الله جي گهر ڪڙي عطا محمد پهتاسين. اُتي ڪيترائي دوست اچي گڏيا. جن ۾ اُتان جي اخبار 'شڪارپور ٽائيمس' جو ايڊيٽر مسٽر نعمت الله پڻو مکيه ماڻهو هو. جيڪو ڪجهه سال اڳ تائين اُتان جي ڪنهن اسڪول ۾ ماسٽر هو مگر نوڪري ڇڏي اها اخبار جاري ڪري صحافت ۾ شامل ٿيو. جنهن کي هر ڪوپاءِ چئي رهيو هو. اهڙي ريت هو هر ننڍي توڙي وڏي جو پاءُ هو. ٻيا به سڀ دوست ڏاڍي حب ۽ پيار سان پاڪر پاڻي گڏيا. ٿوري دير کان پوءِ سڀني گڏجي منجهند جي ماني کاڌي جيڪا نهايت ئي سواڊي ۽ لذت بخش هئي. ورهاڱي کان پوءِ پهريون ڀيرو شڪارپور ۾ ماني کائيندي مون کي پنهنجي ڏاڏي ياد اچي ويئي، جيڪا گهر ۾ نڪتل تازي ڏهي ولوڙيل مکڻ سان جوئر جو ڍونڍو ڪارائي اسڪول ڇڏي ايندي هئي. يا وري سندس ٺڪر جي ڪُنيءَ ۾ رڌل ساڳ ۽ دانگيءَ تي پڪل روٽيءَ کي اڃان تائين وساري ڪونه سگهيو آهيان.

شام جو چيئن بچي گهمڻ نڪتاسين. مان پنهنجي گهر ڏسڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. جلد ئي سويدر جي ويجهو پير اسماعيل شاهه جي پٽر تي وياسون. ورهين کان پوءِ به مون ٻاهران ئي پنهنجو گهر سڃاتو. دروازو ڪڙڪايوسون ته ان گهر جو هاڻوڪو رهاڪو جيڪو جتوئي صاحب هو ٻاهر نڪري آيو. هن صاحب رسمي خوش خیر عافيت کان پوءِ چيو ته ٿورو ترسو ته ڏانئن کي پئي حصي ۾ موڪليان. اتي اڃان تائين سخت پردي داري آهي. ٿوري دير ۾ گهر اندر وڃڻ جي اجازت ڏنائون. جوڌسي سچ ته اکين ۾ پاڻي تري آيو. جنهن گهر ۾ مان ڄاڻو هوس. جتي پيءُ جي گذاري وڃڻ کان پوءِ بجلي لڳائي هيم. پڪا ۽ بتيون ڦٽ ڪيا ويا هئا. اهي سڀ غائب هيا. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ڇڻ ورهاڱي کان پوءِ ڪڏهن گهر کي چُونو يا رنگ ڪونه لڳايو ويو آهي. گهر تمام گندي حالت ۾ هو جنهن ڏاڍو مايوس ڪيو ۽ جلد ئي ٻاهر نڪري آياسون.

انهيءَ پاڙي سويدر ۾ ئي منهنجو ساهرائو گهر هو. اهو ٻاهران ڏٺم جتي هڪ وڏي شاهي ديوار ڪنيل هئي ۽ ڀت جي وچ ۾ بلڪل سهڻو دروازو لڳل هو. شايد ان گهر ۾ ڪو وڏو ماڻهو رهندو هو. ان ڪري اندر وڃڻ جي مٿان موڪل نه ملي ها، سو ڪوشش ڪرڻ اجائي هئي. ٻئي طرف پاڙي ۾ تڪاڻو اڃان قائم هو پر تمام زيورن حالت ۾ جتي هڪ هندو رکوالي طور رهيو پيو هو. سيوي در مان سڀ هندو لڏي ويا هئا. جتي اسان جي سراءِ هئي، ان کي به وڏي ديوار ڏياري دروازو اولهه طرف لڳايو هيائون. اهو به اندر ڏسڻ لاءِ ڪونه مليو. پير اسماعيل شاهه جي پٽ ۾ جتي فصل جي موسم ۾ سارين ۽ ٻئي اناج جا ڍير لڳا پيا هئا، اهو به سڃو لڳو پيو هو.

اسان جي سراءِ ڇڻ پلڻ جي هڪ ڪلب هوندي هئي، جتي سڀ پاڙي توڙي ڀرپاسي وارا اچي ڪٺا ٿيندا هئا ۽ شهر توڙي دنيا جهان جون اوياريون لهاريون ڳالهيون ڪندا ۽ وڏي چلم مان بڙڪا به ڪيندا هئا. اتان پوءِ ساميءَ جو ڪوهر ڏسڻ وياسين، جتي هندو لال سائينءَ جي پوڄا ڪندا هئا. اُتي اڃان به ڪجهه هندو ڪٽنب رهيل هئا ۽ ميلو مٽو پيو هو. ان کان پوءِ ڪٽ واري ڌرمسالا ڏسڻ وياسين، جيڪا ظاهريءَ طرح ساڳي حالت ۾ هئي، مگر جتي سڄو وقت ماڻهن جا هشام هوندا هئا، اُتي هيٺ بلڪل سُج لڳي پيئي هئي. اتي ان پاڙي جو هڪ هندو گڏيو جنهن ٻڌايو ته هندو عورتون پڻ مسلمانن وانگر ڍڪ ڀري ۾ رهن. ڌرمسالا ۾ هڪ بڏي ماڻي رهيل هئي، جيڪا پوڄا پاٽ ڪرائڻ سان گڏوگڏ مندر جي رکوالي پڻ هئي. واپس ليڪراتي بازار مان ٿيندا ڍڪ بازار جي اڳيان اچي پهتاسين ته شام ٿيڻ تي آئي. ڍڪ بازار ۾ اها رونق ڪونه هئي، ماڻهو بنهه گهٽ نظر پئي آيا شايد دير ٿي ويئي هئي، البت دڪان گهڻي ڀاڱي کليل هئا.

ورهاڱي کان اڳ ڍڪ بازار توڙي چبوتڙي تي ته شام جو اصل چانڊاڻ لڳي پئي هوندي هئي ڍڪ بازار ۾ جيئن ئي گهڙيو هو ته پهريائين خوبو ڪتابن وارو هوندو هو. جيڪو پوءِ خوبچند ايندڙ سنڌ ٿي ويو. پوءِ ڪپڙي جا ٻڌا واپاري انهي کان اڳتي جڳ مشهور پوڪر داس ايندڙ سنڌ جو ڪتابن جو وڏو دڪان هوندو هو. ڍڪ بازار جي ڏکڻ واري چيڙي تي چبوتڙو هوندو هو. جتي شڪارپور جي مشهور سنائين جا دڪان هوندا هئا. جن جي منائي ملڪان ملڪ مشهور هئي. جن مان ڪن بمبئيءَ ۾ اهو ڪاروبار ڪري چڱو نالو توڙي نالو ڪمايو آهي، جن مان سيٺ نيوندل منائي وارو ڏاڍو مشهور ٿيو آهي. مطلب ته جيڪا بازار اڳ واپار ۾ وڏو مرڪز هئي، اُتي هاڻي اهو اوج نه رهيو آهي. جنهن کي ڏسي ڏاڍو ڏک ٿيو.

شام ڌاري لڪيدر تي وياسين، جتي مکيه چوڪ تي ٿاور ته قائم هو باقي شڪارپور جي سڃاڻپ رکندڙ مشهور موتي قلعي وارو ۽ راڌو چاپ ڪباب وارا خواب بڻيل هئا، انهن جي جاءِ اچي ٻين والاري هئي. شڪارپورين لڪيدر جي رونق برقرار رکي آهي. شاباس هجين! ٿاور جي سامهون مشهور بلڊنگ ”نارائڻ نواس“ ڪُڙ ڪٽي شانائتي نموني بيٺل هئي. اُتي ئي هڪ هوٽل جي مٿئين حصي تي علم ۽

ادب دوست اچي ڪٺا ٿيا هئا. چڱا ئي احوال ٿيا ۽ خيالن جي ڏي وٺ ٿي. شڪارپور جي روايتي ڪولڊ ڊرنڪ وائٽ روز جو دور به هلندو رهيو. اتي ٿوري دير ويهڻ کان پوءِ اسٽيشن روڊ تي قائم ٿيل هڪ پراڻي جگنناٺ نارائڻ لئبرري ڏانهن روانا ٿياسين، جتي خليل موريائيءَ طرفان اسان ٻنهي ڀارت کان آيل مهمانن جي مان ۾ آجياڻي جو بندوبست ٿيل هو. لئبرريءَ جي عمارت نئين سر اڏيل هئي. اتان جي وڏي شاهي هال ۾ اسان جي پهچڻ کان پهريائين چڱي خلق ويٺل هئي، جن ۾ ٻين معززين کان علاوه شڪارپور ميونسپل جو پريزيڊنٽ آغا لياقت پٺاڻ ۽ ڪجهه ناميارا وڪيل توڙي ڊاڪٽر پڻ موجود هئا. جن ۾ اڪثريت نوجوانن جي هئي، جيڪي علمي ادبي ۽ سياسي سوچهه ٻوجهه وارا هئا. اُتي ڪرشن راهي ۽ مون کي سنڌ جو زوليتي اجرڪ پهرايو ويو ۽ اسان جي واقفيت ڪرايائون اسان ٻنهي پڻ پنهنجي پنهنجي نموني شڪريا ادا ٿي ڪئي. ڪيترن ئي اديبن پنهنجا ويچار ونڊيا. ڪرشن راهيءَ پڻ شاعري پڙائي مجلس تي سحر طاري ڪري ڇڏيو. ان جي موت ۾ شڪارپور ۽ ڀرپاسي کان آيل شاعرن پڻ پنهنجي نڪور شاعري پڙائي داد حاصل ڪيو. نوجوانن جي خيالن کي ٻڌي دل بهار بهار ٿي ويئي ۽ اميد جو ڪرڻو اُڀرندي محسوس ڪيو. اتي به ديوان ٺاڪرداس جي جڳ مشهور مٺائي ۽ ٻين چيڙن سان خاطر تواضع ڪئي ويئي. رات جي چڱي پهر تائين اها يادگار محفل جاري رهي. ميونسپل جي پريزيڊنٽ طرفان ايندڙ رات جو ساڳيءَ جاءِ تي ماني ڪاٺڻ لاءِ ڏاڍو زور ڪيو ويو سندس خلوص کي ڏسي انڪار نه ڪري سگهياسين.

ٻئي ڏينهن صبح جو گهوڙي گاڏيءَ تي چڙهي شاهي باغ ڏسڻ وياسين، جيڪو ننڍي بيگاريءَ جي ڪپ تي آهي. باغ بلڪل سٺي حالت ۾ هو. گلن جي ٻارين ٿوري ميرور ڀريلين جي ڀرسان فوتو ڪڍاياسون. شاهي باغ هاڻي شهيد الله بخش جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. باغ جي ٻاهران هال جنهن ۾ هوليءَ جا هانڊا ۽ راڳ جا مقابلا ٿيندا هئا، اهو اُڇڙيل حالت ۾ نظر آيو. جتي سنگيت سڃاڻون ٿينديون هيون ۽ مهاراشٽر ۽ ٻين هنڌ کان گويا ڳائڻ ايندا هئا ۽ پڪي راڳ جا ساليانا مقابلا ٿيندا هئا، اُتي هاڻي ڪاريءَ وارا ڪڪ هئا.

اتان پوءِ شڪارپور تي مندر ڏيکارڻ هليا. اهو شهر کان چڱو پري هو. اُتي ڪجهه هندو رهيل هئا. اتان جي سنتن جو ڏيوريون يعني سماڏيون ڏسي ٻاهر آياسين. مان دوستن کي عرض ڪيو ته سنڌ واه به ڏسون جيڪو سنڌ پنڌ تي آهي. جواب مليو ته اتي هن مند ۾ ته سچ واکاڻ پئي ڪري ڇو ته پاڻي ڪونه آهي، ان ڪري نه ڪو ترڻ وارو آهي. نڪولال ساڻين جي پوڄا ڪرڻ وارو. جتان واپس ٿي پراڻي پريتم ڌرم سڀا اسڪول ڏسڻ آياسين، جيڪو لکيدر جي ويجهو ٿي آهي. انهيءَ اسڪول ۾ مان پنجين درجي انگريزي تائين پڙهيو هوس. جتي رواجي درسي وديا سان گڏوگڏ هنر ۽ وٽج واپار بابت به سکيا ڏني ويندي هئي. اهو ڏسي خوشي ٿي ته ان بلڊنگ ۾ هاڻي به اسڪول چالو آهي. جيڪو شاهه لطيف جي نالي سان هلي رهيو آهي.

منجهند جي مانيءَ جو انتظام خليل موريائي طرفان ٿيل هو. اُتي به ڪيترا
 ساهت پريمي شهر توڙي ڀرسان وارن ڳوٺن مان آيل هئا. نالا ياد ڪونه آهن
 ڇاڪاڻ ته لکي ڪونه سگهيو هوس. البت هڪ نوجوان اُستاد سان ملي بيحد
 خوشي ٿي، جيڪو شڪارپور جي علم-ادب جي تاريخ پي ايڇ. ڊي لاءِ لکي رهيو
 هو. انهن سڀني سان مجلس ڪندي ڏاڍو ومزو آيو ۽ ڄاڻ ۾ واڌارو ٿيو. ٿوري گهڙي
 آرام ڪرڻ کان پوءِ وري شام جو ساڳيءَ لئبريريءَ ڏي وياسين، جتي ميونسپل جي
 پريزيڊنٽ طرفان سمنان ڏيڻ جو شاندار بندوبست ٿيل هو. رات جي ماني کانئ
 دوران توڙي پوءِ ڪچهريون ۽ ڳالهه ٻولهه دير تائين جاري رهي. موڪلائڻ وقت
 سڀني جي دل ڀرجي آئي هئي ته وري شل مڪاميلو ٿئي. شڪارپور ۾ جيڪا عزت ۽
 مانُ مليو ان کي جيستائين جيئرو رهندس وساري ڪونه سگهندس. سڀني ملندڙ
 باشعور روشن خيال ۽ ڄاڻو هئا. اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي ته سنڌ جو نوجوان علم
 حاصل ڪرڻ لاءِ جاکوڙي رهيو آهي. جيڪا وڪ اڳتي وڌائي اٿائون. اها ضرور
 ڪين منزل تي پهچائيندي.

ان وچ ۾ هڪ ڏينهن خليل موريائي سکر گهمائڻ لاءِ ڪار ذريعي وٺي هليو.
 سکر جو بندر روڊ، سنڌو درياھ جو ٻنهي پاسن کان درشن ڪري ۽ سکر بئراج کان
 ٿيندا، خليل اتان جي هڪ مئجسٽريٽ جي آفيس ۾ وٺي هليو. (ان وقت ادب
 دوست بدر اڄڻ سکر جو ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ سکر هو) جتي اڳ ۾ ئي
 هڪ ڪيس هلي رهيو هو. هڪ بلوچ جوان چوڪريءَ جو ڪيس هو. جنهن بيان
 ڏنو ته نه هوءَ هاڻي مڙس وٽ رهڻ ٿي چاهي، نه ڪيس پڇائيندڙ ڌاڙيلن وٽ رهندي.
 ڪيس سرڪاري حفاظت گهر ۾ رکيو ويڃي. ماني اوچنگارون ڏيئي روئي رهي هئي
 ته ڪيس مڙس ماري ڇڏيندو ۽ ڌاڙيل ڪيس وڪڻڻ لاءِ تيار هئا. آخر جج صاحب
 فيصلو ڏنو ته مانيءَ کي سرڪاري حفاظت گهر ۾ رکيو ويڃي. اهو ٻڌي منهنجي
 پيٽ ۾ ڄڻ ساهه پيو. مان فيصلي ٻڌڻ لاءِ ڏاڍو منتظر هوس. اڃان ڪٿي ڪٿي
 انصاف جو راج آهي.

انهيءَ فيصلي کان پوءِ جج صاحب سان ڪچهري ٿي. هند ۽ سنڌ جي ادبي
 موضوعن تي به ساڻس ڳالهين جي ڏي وٺ ٿي. ڇانهه ڀاڱي پيش ڪرڻ کان پوءِ ساڻس
 موڪلائي سکر جي هڪ ڳتيل بازار (مهراڻ مرڪز) ۾ منهنجي خواهش مطابق
 پراڻي دوست برڪت علي آزاد جي فليت تي وٺي هليو. ڪامريڊ آزاد جي گهر
 پهچي خيرت ۾ پئجي ويس ته هن جي زال ۽ پٽ ساڳئي ئي فليت ۾ جدا ٿا رهن. هو
 اڪيلو ڪتابن جي ڄڻ ته ڏير مٿان سمهندو هو. سڄو ڪمر ۽ ورائڊو ڪتابن
 سان سٿيو پيو هو. ويهڻ جي جاءِ به مشڪل سان ملي. ماني به پاڻ پڇائيندو هو. چار
 آڻا ملائي ماني کائيندو هو. جنهن ۾ ڪٽڪ، جوئر، ٻاجهري ۽ بيسن يعني چئن جو
 اٽو شامل ڪندو هو. هومون کان عمر ۾ وڏو آهي. مان ان وقت 71 سالن جو هوس ته
 هو 75 سالن جو اڪيلو مڙس اڃان به ڪتابن جو شائق هتان جي اُتر وانگر. وٽس

انگريزي سنڌي اردو ۽ فارسي ۾ لکيل ڇپيل ڪتابن جو وڏو ذخيره هو جن ۾ ڪيترا قيمتي، ناياب ۽ اڻ لپ ڪتاب به آهن. هن جو سڀڻو آهي ته سکر ۾ درياه جي ڪناري شاھ سچل سامي مرڪز ٺاهجي. سچ ته سنڌ ۾ پڻ شاھ سچل کان سواءِ ساميءَ کي ڪير ڪونه سڃاڻي!

ڪامريڊ برڪت علي آزاد سندس پڄايل ماني کائڻ لاءِ ڏاڍو زور ڀريو مگر جيئن ته اسان اتان جي هڪ مشهور چار استار هوٽل ۾ ماني کائي آيا هئاسين. ان ڪري وٽس صرف ساڻي چانهه پيئيسين، جيڪا کيس ڪوتڻه جي روسي سفارتڪار سوکڙيءَ طور ڏني هئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو مان شڪارپور جي دوستن کان موڪلائي سنڌ ۾ هلندڙ بلولائين جي ڪشادي ۽ ايئر ڪنڊيشن بس ذريعي حيدرآباد روانو ٿيس. سچ ته موڪلائڻ وقت سڀني جي دل ڀرجي آئي هئي، مون سان گڏ برڪت علي پڻ حيدرآباد آيو ۽ منهنجي رواني ٿيڻ تائين گڏ رهيو. ان شام جو ماهتاب محبوب جي ننڍي ڌيءَ زمر جو جنم ڏن ملهائون. ان جي ڀارتي ٿي. ٻئي ڏينهن صبح جوئي محبوب صاحب ڪار ۾ شاھ لطيف جي مزار اڏيري لال جو مندر ۽ ٻيون ڪي ڏسڻ جون جايون ڏيکاري هڪ ڳوٺ ۾ ڪنهن هندو دوست جي گهر هلي ڪار بيهاري اُتي اڳواٽ نياپو موڪليو هيائين ته ماني اُتي ڪائينداسين. شاھ لطيف جي اوتاري تي وڏي محفل راڳ رنگ جي لڳل هئي. تمام وڏو خوبصورت آستان آهي.

ٻئي ڏينهن صبح جو ڪراچي ويندي ماهتاب ۽ ٻارن کان موڪلائيندي اکيون آليون ٿي ويون. ماهتاب چيو وري انهي ڪڏهن ملنداسين؟ ماهتاب سان اڄ تائين خط پت چالو آهي. هوءَ منهنجي ڌيءَ آهي، دل گهري ڌيءَ.

ڪراچي پهچڻ تي معلوم ٿيو ته ٻئي جو دوست عبدالحتي پليجو اُتي ڪار کڻي آيو آهي ۽ مون لاءِ ترسيل آهي. ان شام جو ٻئي لاءِ روانه ٿياسين. عبدالحتي پليجو ارباب نور محمد پليجي جو پٽ آهي. جنهن هڪ اليڪشن ۾ اسان جي ڪامريڊ جي خوب مدد ڪئي هئي. سوامي انگديو ۽ مان اُن وقت ارباب نور محمد جا مهمان ٿي رهياسين. هينئر به سندس پٽ مون کي ڏاڍي عزت ڏئي. رات جو دير سان ٻئي پهتاسين. ٻئي ڏينهن صبح جو 11 بجي منهنجي آجيان ميرپور بلوري ۾ رکي هيائون. اُتي جيئن ئي پهتاسين ته اسڪول جي سرڪري غلام حسين رنگريز اسٽيج تي وٺي هلي اجرڪ پهراڻي ۽ واقفيت ۾ به اکر چيا. مون پڻ سندن شڪر گذاري ڪندي پنهنجو حال احوال ٻڌايو. اتي ڪيترن دوستن پنهنجا ڪتاب ڏنا. جن ۾ مکيه هو اعجاز علي خواجہ. جنهن پڻ پنهنجو ڪتاب ”جبل جي ڀاڙي“ سوکڙي طور ڏنو جو سچ پچ ته اتي سنڌ جي سياسي هلچل ۾ ڪم ڪندڙن تي ڪهڙا ڪلور ڪيا وڃن ٿا، پڙهي ڏاڍو ڏک ٿيو. آجياڻي کان پوءِ ڇپو چورو ۽ چانهه چارتي ٿي. ٻنن ئي ضلعي ۾ هڪ وڏو ڳوٺ آهي. جنهن ۾ منهنجي جلاڻو واري دوست ڪندن ٽيڪواڻيءَ جون زمينون پڻ عبدالحتي پليجي ڏيکاريون.

رات جو سندس محلات جيڏي گهر ٻاهران پڌر تي وڏي مجلس ٿي، جتي پنج ڇهه راڳيندڙ سازن سميت آيا ۽ خوب رنگ رڇايائون. ان کان پوءِ اٽڪل پنجاهه جڻن جي ماني ڪئي وئي هئي، جا رات جو هڪ بجي تائين هلي.

ٻئي ڏينهن عبدالحئي پليجو ۽ ڊاڪٽر راجو ڪار ۾ گڏ ڪراچي ۽ ڇڏڻ لاءِ هليا، رستي تي مڪلي جا ٽڪر، تاريخي قبرستان ۽ ڪينجهر ڏيند جا پڻ نظارا ڪيا. ڪينجهر ڏيند جيڪا پاڻي سان ڀريل ۽ تمار هئي، اتي منجهند جي مانيءَ جو پڪنڪ طور شاهي بندوبست ٿيل هو. مطلب ته سنڌ جو سير تمام سٺو ٿيو. پراڻا، نوان يار مليا.

ڪراچي پهچڻ تي رات جون نورالدين سرڪي، جيڪو پراڻو ڪامريد آهي، هاليبي ان هوٽل ۾ هڪ جلسي ۾ وٺي هليو. جتي هڪ ڪهاڻين جي ڪتاب ”الن گهر“ جو مهورت هو. هوٽل جو هال سنڌي حاڪمن، ليکڪن ۽ سنڌي عوام سان ڀريو پيو هو. اتي اهو ڪتاب مون کي ڏيندي منهنجي واقفيت به ڪرايائون. مان اتي ٻيهي سڀني جا شڪرانا مڃيا. جلسي کان پوءِ ڊنر پارٽي ٿي. ڏسڻ ۾ آيو ته اتي به سنڌين ۾ تمام شاهوڪار سٺن ڪپڙن ۾ ملبوس ماڻهو موجود هئا. انهن ۾ سنڌي زالون پڻ موجود هيون.

نورالدين سرڪي منهنجو پراڻو دوست آهي. بمبئيءَ ۾ پڻ مون وٽ گهمڻ آيو آهي. سندس شمار ڪراچيءَ جي ناميارن وڪيلن ۾ ٿئي ٿو. سرڪي صاحب به پنهنجي گهر ڊفينس ڪالونيءَ ۾ منهنجي ماني ڪئي.

مان انهن سڀني سنڌ واسين جو بي حد ٿورائتو آهيان. جن سنڌي ليکڪ جي حيثيت ۾ منهنجي جتي ڪٿي اجرڪن سان آجيان ڪئي. ان ريت سڄي سنڌ ۾ ڪراچي، حيدرآباد، لاڙڪاڻو، شڪارپور، سکر، ٺٽو، هر هنڌ دعوتون ڪيون، مختلف هنڌن جا سير ڪرايا، اهو سڀ ڪجهه ڏسندي نظر آيو ته عام ماڻهن جي حالت به اڳي کان گهڻي سڌريل آهي.

اسين ٻئي ڪرشن راهي ۽ مان جڏهن واپس ايئرپورٽ تي پهتا سين، ته گابا صاحب ۽ هن جا اڌ ڏن ڪن دوست سڀ مون کي ڇڏڻ آيا. سڀني سان پاڪر پائي موڪلايوسون. جيڪي به رسمي طور فارم وغيره پڙها هئا، اهي گابا صاحب جي ناني ڊاڪٽر سریش پراڻي، سڀ ڪاغذ آڻي اسان کي ڏنا، مان گابا صاحب جي سڄي ڪٽنب جو ماهتاب ۽ سندس سچ پچ محبوبڙي گهوٽ محبوب صاحب جو ۽ ٻين دوستن ڪامريد سويي، خليل موريائي، آغا ثناء الله، ڪامريد برڪت علي آزاد، عبدالحئي پليجي ۽ ٻين جو بيحد شڪر گذار آهيان. جن مون کي ساٿ ڏنو ۽ عزت ڏني.

(نوٽ: هي سفرنامو آگسٽ 2008 کان ڇپيو ويو جنهن جون 4 قسطن ڇپيون ويون پر آخري قسط ڪن سببن جي ڪري پهچي نه سگهي ۽ هاڻ پهچڻ تي ڇپي پيشي وڃي.)

تاريخ سبق سيڪاري تي

روچي رام

امرتا جي 76هين شماري ۾ مهيني فيبروري مارچ 2008ع ۾ منهنجي جرمني جي سفر جي ڪٿا بعنوان ”مائيٽيائيءَ سان ملاقات“ جنهن ۾ جرمني ۾ سفر ڪندي پل وچان پهراڙيءَ جي ننڍڙي ريلوي اسٽيشن تي لهي وڃڻ بعد جرمن پروفيسر ايووا (Eva) سان ملاقات جو احوال لکيو هوم جتي منهنجو جرمني ۾ فرئنگ فرت شهر ۾ رهندڙ دوست ۽ مڙيان آيو هو ۽ مون کي سندس شهر ۽ منهنجي منزل هيڊل برگ وٺي ويو هو. مون اهو به لکيو هو ته پروفيسر ڊاڪٽر ايووا وليمز کان موڪلائيندي ائين لکيو هوم ته جرمني ۾ رهڻ دوران منهنجو هن سان ملڻ ٿيندو رهندو. جرمني واري دوست مون کي پوڳ ۾ چيو هو ”اها مائيٽيائي ڪيئن مليئي“ سو هاڻي منهنجي جرمنيءَ جي سفر جي ڪٿا انهن واقعي کان اڳتي ٿي هلي.

هيڊل برگ اتر جرمنيءَ جو تاريخي شهر آهي. جتي پراڻو پرنسپال قلعو به آهي جو مٿي جبل تي ٺهيل آهي. اهو قلعو اسان جي حيدرآباد سنڌ جي قلعي وانگر عدم توجهه جي ڪري پگڙ ۽ ڀريل ناهي پر ائين سنڌي آهي جڙڪ هاڻي ٺهيو آهي. هڪ پيري مون کان BBC چئنل فور جي نمائندي پڇيو هو ته پاڪستان ۾ سنڌ جي تاريخي ماڳن ۽ قديم آثارن جي سنڀال ۽ مرمت ڇو نٿي ڪئي وڃي. مون جيڪو جواب ڏنو سو ڏکيو هو ۽ اسان جي قومي نفسيات جو تجزيو هو. انهي ڪري ٻئي پيري لکندس. بي بي سي چئنل 4 ۾ انهي پروگرام ۾ شاه فرید الحق جمعيت العلماءِ پاڪستان جي اڳواڻ چيو هو ته جن قومن جو قدرت طرفان زوال ٿي ويل هجي تڏهن ان کي هاڻي ڪيئن بچائي سگهون ٿا. مولانا صاحب صحيح هو ته اسين ان کي بچائي نٿا سگهون پر ماڳ ته تاريخ کي جيئرو رکڻ لاءِ بچائڻ کپن.

انهي هيڊل برگ جي قلعي لڳ رهندڙ درياءَ جي پل پار ڪري ٻئي پاسي ٿو اچجي ته ان رستي جو نالو علامه اقبال هو ۽ جتي هڪ ننڍڙي جڳهه تي تختي لڳل هئي. جنهن تي لکيل هو ته هتي جرمني ۾ تعليم حاصل ڪندي علامه اقبال 1905ع ڌاري رهيو هو. هڪ ڏينهن منهنجو ميزبان نجم مون کي جرمني جي پهراڙي گهمائڻ وٺي هليو. جهر جهنگ گهمندا هلياسون. اتي چپسي نالي واري اسان جي

جتن جهڙي قوم به رهي ٿي گهڻو ڪري سڀني پراڻن تاريخي ملڪن ۾ مخلوق جو هڪجهڙو حال ۽ زميني حقيقتون هجن ٿيون. چپسي اتي به خانه بدوش هجن ٿا ۽ ٽوٽي ٿيڻي وارا آهن. مايون به همت واريون آهن. فرق صرف اهو آهي جو يورپ وارا سمورا ڪم سليقي ۽ صفائيءَ سان ڪندا آهن.

جڏهن بهراڙي کان موٽياسين ته نجم صاحب جي پيڙا (Piza) جي دڪان تي ڪم ڪندڙ ميڪ ٻڌايو ته پروفيسر ايوا وليز جو فون آيو هو ۽ واپس فون ڪرڻ لاءِ چيو اٿس. مون ڊاڪٽر ايوا کي فون ڪيو ۽ ائين هن سان هيلل برگ ۾ ترسڻ دوران ملڻ ٿيندو رهندو هو:

جرمني عظيم ملڪ آهي. عظيم قوم آهي جنهن انسان ذات جي تاريخ، علم سائنس ۽ فلسفي تي وڏو اثر ڇڏيو آهي. هٽلر جرمن هو. ڪارل مارڪس ۽ مشهور سائنسدان البرٽ آئن اسٽائن به جرمن هئا. محترم آءِ آءِ قاضيءَ جو پسنديدہ شاعر گوڙتي به جرمن هو. سندس گهر واري محترم ايلسا قاضي به جرمن هئي. هندو ويد رگ ويد جو ترجمو ڪندڙ سنسڪرت جو اسڪالر پروفيسر مئڪس ملر به جرمن هو. عربي فارسي ڪتابن جا يورپ ۾ سڀ کان اول ترجما به جرمني وارن ڪيا. مسلمانن ۽ هندن جي مذهبي ڪتابن ۽ تمدن تي گهڻي ۾ گهڻي تحقيق به جرمني وارن ڪئي آهي. محترم پروفيسر ايوا وليز سان جيڪا گفتگو ۽ بحث هندو فلاسافر شنڪر آچاريه جي فلسفي تي ٿي، تنهن جو ذڪر بهي پيري ڪندس. هن مضمون ۾ محترم پروفيسر جي حياتيءَ جي ڪهاڻيءَ جو هڪ حصو بيان ٿو ڪيان.

1930ع جي ڏهاڪي دوران پروفيسر صاحب هاءِ اسڪول جي شاگرد ۽ الهڙ چوڪري هئي. ان وقت جرمنيءَ ۾ نازي پارٽيءَ جي حڪومت هئي ۽ ملڪ جو فيوهر (حاکم) اڊولف هٽلر هو. جنهن پي مهاڀاري جنگ (1939-1945) ۾ اتحادين (انگلنڊ، فرانس، روس، آمريڪا ۽ چين) کي ٽوٽا ڇڏايا. هن روس ۽ انگلنڊ کان سواءِ ساري يورپ کي فتح ڪيو. لنڊن باقي انگلنڊ ٽوٽي روس تي حملا ڪري بمباري ڪري اهي تباهه ڪيا. مصر ۽ اتر آفريڪا به فتح ڪيا، پر آخر ۾ هارائي آپگهات ڪري انهي سڀني کي ڊراپ ڪيو. هٽلر مضبوط ۽ نظرياتي طرح برجستو ڀرو وڏو ظالم ۽ جابر حاڪم هو. هو يهودين کي غدار ۽ جرمني کي دشمن سمجهندو هو. پهرين مهاڀاري لڙائي First World War 1914-1919 ۾ به انگلنڊ ۽ اتحادين جي جرمن سان جنگ لڳي هئي. ان ۾ جرمن جي عبرت ناک شڪست جو ڪارڻ هٽلر موجب يهودين جي غداري هئي. انهي کان انڪار ناهي ته هٽلر تباهه ٿيل شڪست کاڌل دليل ٿيل ٽڪرا ٽڪرا ڪيل جرمني کي ٺاهيو ۽ طاقتور بڻايو. هن ڪميونسٽن کي پڻ گهڻو تنگ ڪيو. ايم اين راءِ ۽ ٻين جڳ مشهور ڪميونسٽن به جرمني مان ڀڄي جند ڇڏائي.

جرمني جي تاريخ جي ايتار کان ڪنارو ڪندي صرف ڊاڪٽر ايوا وليمز سان واسطو رکندڙ ۽ ان جي جرمنيءَ واري معاملي سان تعلق بابت لکنديس. هڪ پيري ايوا فون ڪيو ته اڄ قلمي جي اوچي ٽڪر تي هلي، لڳ وهندڙ درياءَ جي نظاري تي ڪافي پئجي، ڪچهري به ڪجي. آءٌ اڃا عمر جي 60 سالن واري پيٽي ۾ هوس. پر مائي صاحبہ 70 جي پيٽي ۾. نجم جي پيڙا هٿ اڳيان ٽرام جو پتو هو ۽ پڻ ٽرام بيهڻ جو اسٽاپ سو ٽرام ۾ چڙهي قلمي ويجهو لٿس. انهي قلمي ۾ جبل تي چڙهڻ لاءِ ڪا صديون پراڻي لٿ هئي. ان ۾ ويهي مٿي پهتس. جتي باغ ۾ هڪ بينچ تي پوڙهي پروفيسر ويٺي هئي. مائي صاحبہ سان ڳالهيون ڪندي محسوس ڪيم ته هو ڪنهن اونهي خيال ۾ پڌل هئي. ٿوري دير بعد چوڻ لڳي، ”ڪافي واپس ٿي پيئنداسون. هل ته توکي هڪ نظارو ڏيکاري اچان.“ اسين لٿ ۾ هيٺ لٿاسون. مائي صاحبہ جي ڪار هيٺ پارڪ ٿيل هئي ان ۾ ويٺاسون. انهي قلمي کان ٿيندا اسٽيشن وٽان لنگهندا نجم جي پاڙي ڏانهن ويندڙ رستي لڳ وچ ۾ هيٺل برگ جو فوجي هوائي اڏو هو. هن وقت انهيءَ هوائي اڏي جي چوڌاري آبادي ۽ ڪالونيون ٺهي ويل هيون. اسين ڪار انڊر ٿي ويٺا هئاسون. مثبم هوائي اڏي ۾ اڪيون وجهي خيالن ۾ گر هئي. آءٌ چپ هوس ۽ پڻ حيرت زده. مثبم جي اکين ۾ پاڻي وهندو ڏٺم. سندس اڪيون آليون هيون. آخري جرمن لهجي ۾ انگريزيءَ ۾ چيائين. سندس اکر ٽٽل هئا، ”جنگ بند ٿئي پنجاه سال ٿيندا. هي اڏو اڃان تائين امريڪا جي قبضي ۾ آهي. پهريائين جنگ ۾ فاتح هجڻ جي حيثيت ۾ قبضو ڪيائون. اڃا تائين اسان جي فادر لئنڊ تي ديرو چمايو ويٺا آهن. هاڻي چيائون امريڪي وڃن ٿا پر وري هاڻي ناتو جي فوج جو بهانو بڻائي وري به قابض ٿي ويهي رهيا آهن. اسان جي مقدس زمين تي فوجي ڏاڍا اڃا رکيو اچن“ هن وقت اهو هوائي اڏو هيٺل برگ شهر جي ٻن حصن ۾ وچ ۾ اچي ويو آهي. درياءَ ۾ هلندڙ آگيوٽن مان به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هتان جڏهن به جيڪو به جرمن لنگهندو آهي محسوس ڪندو آهي ته هنن کي شڪست کاڌل قوم آهن. مٿن پيو ڪو سوار آهي. هاڻي اهي جرمن جيڪي ائين سمجهندا آهن ته هو سڀ کان افضل ۽ مٿاهين قوم آهن تن کي هر ڀل شهر جي وچ ۾ ڏسڻ لاءِ ملي ۽ محسوس ڪرڻ تي مجبور ٿيڻ ته هو لاچار ۽ بي وس آهن. ايوا ٻڌائيندي هلي ته سندن ڀاءُ مارتن وليمز چونڊو هو. ”پهرين عالمي جنگ ۾ سالن جا سال جرمن هڪ طرف ۽ انگريز فرينچ ۽ ٻيا اتحادي ٻئي طرف (trenches) ڪاهين ۾ ويهي بندوقن ۽ توپن ذريعي فائر ڪندا جنگ جاري رکندا رهيا. يورپ ۾ سخت سيءُ برف ۽ گپ ڀريل ڪاهين ۾ سپاهي رهندا هئا. آخر ۾ جرمن اها پهرين عالمي جنگ هارائي. ڳوٺن مان سمورا مرد جنگ ۾ ڪارخانن ۾ لڳل هئا پويان زالون هيون. صرف زالون ۽ ٻار جنگ جي آخري ڏينهن ۾ جرمن هٿندا ويا. ڳوٺن تي اتحادين قبضا ڪيا.“ اتي پروفيسر ڳالهائيندي ماٺ پئجي وئي.

مون کي ياد آهي هڪ انگريز فوجي آفيسر رٽائر ٿيڻ بعد آمريڪا لڏي ويو هو. ان هڪ ناول لکيو آهي. تاريخي ناول، جو هن جوڌپور رياست جي مهاراجا جي فوج سندس پيءُ جي ڪمان هيٺ يورپ جي جنگ ۾ ميدانِ جنگ تي هئي. ان ۾ ناول نگار لکيو آهي ته اتحادي يورپي فوجي آفيسرن جرمنن جي پياڇ بعد انهن ڳوٺن ۾ جرمن عورتن کي ڪيڙيون ڪري چڪلو شروع ڪيو ۽ سالن جا شهوت جا بڪايل سپاهي جرمن عورتن سان زنا ڪندا هئا. اتي به انگريز ڪمانڊنٽ اهو حڪم جاري ڪيو ته ڪو به هندوستانی سپاهي انهي سفيد فام جرمن عورت وٽ نه وڃي، اها زنا ڪرڻ جي اجازت صرف يورپي ڳوٺن فوجين کي هئي.

اهڙي قسم جون وارداتون ڪيئن نه جرمن جهڙي بهادر ۽ باوقار قوم کي نفرت ۽ غيرت سان ڀريو هوندو. انهن ڳالهين محترم ايوڙا جي ياس ۽ نرم نازڪ جذبن کي ضربون رسايون هونديون. انهن ئي ڳالهين هٽلر ۽ سندس نازي پارٽيءَ جي نفرت ڀريل منشور کي جرمنيءَ ۾ مقبول بڻايو. اسين وري موٽي قلعي جي جبل تي آياسون. مون ڪافي جا ٻه ڪوپ ٺاهيا. مون ڏٺو ايوڙا پنهنجي خيالن ۾ گم هئي. ڪافي ٿڌي ٿيندي رهي. ايوڙا آخر تائين هڪ ڍڪ به نه ڀريو.

ٻئي ڏينهن اسين ايوڙا جي ڳوٺ هيڊل باخ وياسون. اتي ايوڙا طبيعت کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ وائين پيتو. آءُ ڪافي دير تائين رهيس. هن جي گفتگو ٻه طرفي هئي. هو جرمني بابت ۽ يهودين بابت ساڳئي وقت ٻنهي جي فائدي ۾ ۽ ٻنهي جي خلاف ڳالهائي رهي هئي.

ڊاڪٽر پروفيسر ايوڙا وليمز فلسفي جي پروفيسر هئي ۽ هن وقت پروفيسر ايميرٽس Emiritus هئي. هن پنهنجي آتم ڪهاڻي بيان ڪئي. سندس سفيد وار منهن جا گهنج، هلڪو قدآور ڪثرتي جسم چڱي هئي رهيا هئا. هن جا ڪنڊر ٻڏائي رهيا هئا ته سندس جسم جي عمارت ۽ حسن ٻئي عجيب ۽ لاشڪ لاجواب هئا. سندس پوڙهي سڊول جسم مان چٽڪ تاريخ جا ورق وڪري رهيا هئا. محترم پروفيسر جا اکر هوبهو ته سنڌي زبان ۾ بيان ڪرڻ مشڪل آهن پر انهن جو خلاصو هو ته 1930ع جي ڏهاڪي ۾ آخري سالن ۾ ايوڙا وليمز هاءِ اسڪول جي شاگرد هئي سندس پيءُ مارٽن وليمز هٽلر جي پوليس گيسٽاپو ۾ ننڍو آفيسر هو ٻين قانونن سان گڏ هٽلر اهو به قانون ٺاهيو ته جيئن ته جرمن خاص اعليٰ نسل جا ماڻهو آهن ۽ سندن قوم مٿيري آهي. تنهن ڪري ان کي نسلي ملاوت کان بچائڻو آهي. ائين نسلي پاڪائي کي قائم رکڻ لاءِ ملاوت کان جرمن قوم کي محفوظ رکڻو آهي. هٽلر جو نظريو هو ته يهودي لالچي، دغا باز ۽ ڪريل آهن. انهن سازشون ڪري جرمن قوم کي ذليل ڪيو هو. جنگ ۾ شڪست ڏياري هئي ٽڪر ٽڪر ڪيو هو وغيره وغيره انهي ڪري يهودي رت جرمن رت سان نه ملايو وڃي. هٽلر اهو به قانون نافذ ڪيو ته ڪو به جرمن مرد توڙي زال ڪنهن به غير جرمن سان نڪي هم بستر

ٿئي، نڪي شادي ڪري انهي دور ۾ ايوو مائي، جا اسڪول گرل هئي تنهن جو عشق هڪ يهودي نوجوان سان ٿيو ان مان کيس بنا شاديءَ جي حمل ٿيو. اها ايوو جي نابالغيءَ جي ڀارائي ڀل هئي، پر پيٽ ۾ حمل سماج اڳيان لڪي نٿو سگهي. پوءِ اهو ڪٿي يوروبي سماج ٿي هجي، ايوو جا ماءُ ۽ پيءُ حيات نه هئا. سندس ڪٽنب جو اڪيلو ڀاتي سندس ڀاءُ مارٽن وليمز ٿي هو جنهن کي جيئن ئي اها پروڙ پئي هن خطرو محسوس ڪيو ته هاڻي وڏو ڏوه سرزد ٿي ويو. هاڻي ايوو ۽ سندس يهودي عاشق ٻنهي کي وڏي سزا ملندي ٿي سگهي ٿو سندس (مارٽن جي) نوڪري هلي وڃي.

هٽلر ظالم حاڪم هو پر هو پنهنجي وطن جرمني سان پاڳلپڻي جي حد تائين محبت ڪندو هو. هن جرمن قوم کي جاڳائڻ، قوم جي دشمن کان وير وٺڻ ۽ جرمني کي عظيم قوم ثابت ڪرڻ لاءِ ڪيترا ئي قتل ڪيا. هن جي دور ۾ هڪ ڪروڙ ڏهه لک يهودي صدين کان آباد هئا، جيڪي جرمن زبان مان ورتل اکرن محاورن وغيره مان ٺهيل پراڻي عبراني زبان زيڊيش (Zedish) ڳالهائيندا هئا، تن مان هن 60 لک يهودي نئين ٻارن ۽ عورتن سميت مارائي ڇڏيا. بسون پري دروازا بند بسون خالي زمين تي ڪٿي وڃي ان ۾ گئس پري اجتماعي قتل ڪرائي ڇڏيا. هٽلر کي 1924ع ۾ قيد ڪيو ويو. هن کي سزائون ڏنائون سياسي احتجاج ڪرڻ ڪري لئنڊس برگ جي قلعي ۾ قيد رکيائون، جتي جيل ۾ نوڪلو ويهي هن ڪتاب لکيو. نالو رکيائين Mein Kampf معنيٰ منهنجي جدوجهد (My Struggle) جنهن ۾ هن پنهنجي سياسي نظريي جي چنڊچاڻ ڪئي آهي. انهي خيالن کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ هن سياست ڪئي، جدوجهد ڪئي اقتدار هٿ ڪيو جنگ لڙيو. انهي ڪري اهو ڪتاب گهڻو بدنام ٿيل آهي، پر اهو ڪتاب آهي پڙهڻ جهڙو، چوڻي آهي ته دوزخ به نيڪ ارادن سان ٺاهيو ويو آهي.

هتي اهو لکڻ مناسب ٿيندو ته ٻي عظيم جنگ (1939-1945) کان 25 سال اڳ پهرين عظيم جنگ (1914-1919) ۾ لڳي هئي جنهن ۾ جرمني سان ساٿ ڀرڻ ڪري هو ۽ ٻئي پاسي ساڳيا اتحادي انگلنڊ، فرانس، آمريڪا ۽ روس وارا هئا انهي جنگ هارائڻ کان پوءِ امن جو معاهدو ٿيو جنهن کي ورسيلز معاهدو (Versailles Treaty) سڏجي ٿو. پئرس لڳ ورسيلز جو محل آهي جنهن ۾ ايترا ته آئينا لڳل آهن، جوان کي (Palace of mirrors) به چئبو آهي. انهيءَ محل ۾ جيڪو جنگ بعد معاهدو ٿيو جنهن ۾ هارائيل جرمن هڪ طرف ۽ اتحادي فاتح ٻئي طرف صحيح ڪئي. انهيءَ معاهدي ۾ اهڙا ته شرط هئا، جو ڄڻ جرمن کي گهڻو ڏليل ڪيو ويو هو، جرمني کي مجبور ٿي صحيح ڪرڻي پئجي. جنهن جون خاص ڳالهيون هن ريت هيون.

1. جرمني جو صوبو لورين فرانس حوالي ٿيندو.
2. اولهه پرشيا صوبي جا حصا اتر سلسيا ۽ پومرن پولنڊ جي حوالي ڪيا ويا.
3. اتر سليلوگ صوبو ڊينمارڪ کي ڏنو ويو.
4. ڊنڪ جا 3 ضلعا بيلجيم کي ملندا.

5. جڳ مشهور ڊننگ آزاد شهر قرار ڏنو ويندو.
  6. اوڀر پرستييا باقي جرمن حڪومت کان الڳ ڪيو ويندو.
  7. ميمل جو علائقو لٿوانيا کي ملندو.
  8. آسٽريا جرمني جو حصو آهي ان کي جدا ملڪ ڪيو ويندو.
  9. سموريون جرمن ڪالونيون اتحادين جي قبضي ۾ اينديون.
  10. رائين ندي جو ساڄو ڪنارو 30 ميلن تائين غير فوجي علائقو بڻبو.
  11. آسودو شاهوڪار صنعتي علائقو سار 15 سال ليگ آف نيشن تحت رهندو ۽ ان ۾ پيدا ٿيندڙ ڪوئلو فرانس کي ملندو.
  12. انهي معاهدي تي عمل ممڪن بڻائڻ لاءِ رائين نديءَ جي کاٻي ڪناري تي اتحادين جو قبضو رهندو.
  13. جرمن فوج (بشمول آفيسر ۽ سپاهي) هڪ لک کان مٿي نر کي سگهندي.
  14. جنگ ۾ اتحادين جو ٿيل نقصان ڀرڻ جو فيصلو بعد ۾ ڪيو ويندو تيستائين عبوري عيوضو 20 ارب جرمن مارڪ سون جي صورت ۾ ادا ڪندو.
  15. جرمن جا جنگ کان اڳ جا ڪيل بين الاقوامي واپاري معاهدو رد سمجهيا ويندا.
  16. جرمن جو ٻاهرين ملڪن ۾ سرمايو ضبط ڪيو ويندو. سندس واپار وارا سمورا سامونڊي جهاز ضبط ڪيا ويا.
- فاتح فوجن جيڪي مفتوح جرمن عوام سان ظلم ۽ ڏاڍايون ڪيون سي جدا هيون. انهي معاهدي ۽ روش هر روش هر جيئري جرمن کي ايتري ته ڪاوڙ ڏياري جو هو هر سامهه کڻڻ سان گڏ وير وٺڻ لاءِ آتو هو.
- سو هٿلر جرمن قوم جي وير وٺڻ، بي عزتيءَ جو بدلو وٺڻ لاءِ يهودين جو قتلام ڪيو ۽ ٻي عالمي جنگ لڙي يورپ کي تباهيءَ طرف وٺي ويو ۽ خود به آپگهات ڪري پنهنجو انت آندو ۽ وري جرمني اها ٻي جنگ هارائي، بي انصافيون ڪيترو نه تاريخ ساز ٿيڻ تيون بغض ۽ وير وٺڻ جا جذبا پنهي ڌرين کي تباهه ڪن ٿا. يورپ وارا تاريخ کان سبق سکندي اڳتي لاءِ جنگين کان چڏائڻ لاءِ گڏجي يورپين يونين گڏيل اتحاد جوڙي ويٺا آهن. يهودين تي ڪيل ظلم جو ازالو ڪرڻ لاءِ هنن کين فلسطين، سندن مذهبي ۽ تاريخي خطي ۾ آباد ڪرايو. جيئن ته اتي هنن اشراف صلح پسند فلسطيني عربن کي اجاڙيو آهي. جنهن جي نتيجي ۾ اسرائيل ۽ فلسطينين ۾ اڃا مارا ماري جاري آهي. جنهن جي بدلي ۾ القائده ۽ طالبان آمريڪا ۾ 9/11 وارو واقعو ڪيو جنهن ۾ هڪ ڏک سان 5 هزار ماڻهو مري ويا ۽ اڃا دنيا ۾ دهشتگرديءَ جي جنگ جاري آهي. هزارين بي گناهه ماڻهو مري ويا آهن.
- الاجي جو ماڻهو تاريخ مان سبق چوڻا سگهن.
- مون محترم پروفيسر ڊاڪٽر ايوا وليمز جي لڙڪن ۾ تاريخ ڏني هن پوءِ هڪ ڌيءَ کي جنم ڏنو جا وري ان جي يهودي پيءُ وٽ آمريڪا موڪلي ڏني، جا وڃي اسرائيل ۾ Kutz ۾ پهتي اهو قصو وري ايندڙ مضمون ۾ لکندس.

سنڌي ادبي سنگت ۽ ڪي سٺيون يادگيريون

اياز گل

سنڌي ادبي سنگت، سنڌ جي سمورن روشن خيال ۽ ترقي پسند اديبن جي گڏيل تنظيم رهي آهي، جنهن سان سلهاڙيل رهي سڀني جي شعوري تربيت ٿيندي رهي آهي. مون سنگت سان پنهنجي لاڳاپي تي سڌائين فخر محسوس ڪيو آهي. 1973ع کان هڪ عام ميمبر جي حيثيت ۾ شروع ڪيل اهو تنظيمي سفر، سکر شاخ جي جوائنٽ سيڪريٽري، سيڪريٽري، ڪائونسلر کان ٿيندو ۽ پيرا مرڪزي جوائنٽ سيڪريٽري ۽ سيڪريٽري جنرل جي ذميداريءَ تائين پهتو. هيٺيان کان مٿي تائين جو اهو مسلسل سفر، ڪيترين ڪاميابين ۽ ناڪامين سان ممتاز آهي؟، تنهن جو درست جواب ته وقت ئي ڏئي سگهندو يا وري سنگت جي تاريخ! پر ريكارڊ تي آڻڻ لاءِ ڪجهه ڳالهين جو ذڪر ضروري ٿي پوي ٿو.

8 نومبر 1996ع تي، مسلم ڪاليج حيدرآباد ۾، نامياري شاعر ۽ سنگت جي اڳوڻي سيڪريٽري جنرل سائين ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي نگرانيءَ ۾ ٿيل، سنڌ-سنگت جي مرڪزي چونڊن ۾، آءِ. سيڪريٽري جنرل طور چونڊجي آيس، جڏهن ته مون سان گڏ پڻ عهدن تي وسيم سومرو (جوائنٽ سيڪريٽري)، غلام نبي ناشاد (خزانچي) ۽ معشوق ڌاريجو (آڊيٽر) طور چونڊيا ويا. هن چونڊيل سٺ، پنهنجي ٻن سالن واري دؤر ۾، تنظيمي ۽ ادبي حوالي سان جيڪي ڪاميابيون حاصل ڪيون، تن ۾ سڀ کان اهم سنگت جي مرڪزي آفيس لاءِ پلاٽ حاصل ڪرڻ آهي. سنگت جي 50 سالن جي تاريخ ۾ اهو پهريون ڀيرو هيو جو سلطان ترست (ترست- جي ايڊمنسٽريٽر، نامياري اديب سائين علي احمد بروهيءَ جي سهڪار سان) جي مالي مدد سان، حيدرآباد ۾ 124 چورس والڻ جو پلاٽ خريد ڪيو ويو جنهن لاءِ هڪ لک پنجويهه هزار ٻن قسطن ۾ سلطان ترست ۽ باقي چاليهه هزار کن، سنگت جي شخن ۽ سنگت جي ٻين گهڻگهرن کان حاصل ڪيا ويا هئا ۽ مان سمجهان ٿو هن اهم ڪاميابيءَ تي، مان ۽ منهنجا ساٿي، سڌائين فخر محسوس ڪرڻ جا حقدار آهن.

تنظيمي ڪارڪردگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ اسان جي دؤر جو هڪ ٻيو اهم قدم غير سرگرم ۽ رڳو مرڪزي چونڊن ۾ ووٽ ڏيڻ لاءِ استعمال ٿيندڙ شاخن جو خاتمو هيو. نوابشاھ ۾ 6 اپريل 1997ع تي ٿيل پهرين ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي اجلاس ۾ ان قسم جي 12 شاخن جو الحاق رد ڪيو ويو جڏهن ته ٻن سالن واري دؤر ۾ لڳ ڀڳ 50 شاخن جو (سموريون آئيني گهر جون پوريون ڪندي) الحاق ختم ڪيو ويو. ان قسم جي جرڻمنڊائي قدم جو مثال پڻ سخت ۾ نٿو ملي، جنهن ڪري يقيناً اسان جي سنڌ کي سخت اندروني مخالفت جو منهن ڏسڻو پيو. پر اسان قدم پوئتي نه هٽاياسين ۽ اها به حقيقت آهي ته اهڙين شاخن ۾ اسان جون همدرد دوست ۽ ووٽر شاخون به گهڻي تعداد ۾ شامل هيون، پر چڱي ڪم جي شروعات پنهنجي گهر کان شروع ڪرڻ گهرجي.“ جي اصول تي عمل ڪندي اسان ڪنهن به قسم جي مخالفت کان نه ڊڄندي بنان ڪنهن جانبداريءَ جي اهو بولد قدم ڪيو جنهن جي نتيجي ۾ باقي رهيل شاخن ۽ مندن نمائندن کي آئين جي اهميت ۽ طاقت جو اندازو به ٿيو ۽ احترام به انهيءَ سبب آئيندي سمورن مرڪزي اجلاس ۾ حاضري پريور رهي ۽ ڪڏهن به اجلاس ۾ ڪورم جو مسئلو نه رهيو اڳتي هلي اسان جا مخالف دوست به اسان جي هن سنگت جي پلائيءَ واري قدم کي ساراهڻ لاءِ مجبور ٿيا.

سال 1997ع کي سنگت جو گولڊن جوبلي سال ڪري ملهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو هيو جنهن تحت سنڌ جي سمورين شاخن، سڄو سال ننڍا وڏا ادبي پروگرام ڪرايا. آخري پروگرام مرڪز پاران حيدرآباد ۾ رٿيو ويو هيو ان تاريخ ساز ۽ شاندار پروگرام جون سموريون تياريون مڪمل ڪيون ويون هيون. گولڊن جوبلي سال جي حوالي سان سووينئر، فائيل، ليٽريچر، بال پينون، چاٻيءَ جا چلا، بيچ، ايوارڊ ۽ سرٽيفڪيٽ تيار ڪرايا هئا (جيڪي آيل مهمانن ۾ ورهايا ويا). 28 ڊسمبر جي صبح جو جڏهن سنڌ ميوزيم، حيدرآباد جو ممتاز مرزا آڊيٽوريئم سنڌ جي گنڊ گڙچ مان آيل سينئر ۽ جونيئر اديبن سان ممتاز پيريل هيو تڏهن ئي، سنڌ جي عظيم سرجهڙا شيخ اياز جي وفات جي خبر وڃ وانگر سمورن ويلن تي (۽ سڄي سنڌ تي) ڪري ۽ جشن جو ماحول، ڌڪ ۾ بدلجي ويو. گولڊن جوبليءَ جي تقريب کي شيخ اياز جي تعزتي ريفرنس ۾ تبديل ڪيو ويو ۽ اها ڳالهه به تاريخ ۾ سدائين زندهه رهندي ته عظيم شاعر سائين شيخ اياز جي تدفين کان اڳ ۾ ئي هڪ تمام وڏو تعزتي اجلاس 'سنگت' پاران ٿي گذريو. سڄي دنيا اندر ادب جي تاريخ ۾ اهڙو ڪوبه ٻيو مثال نٿو ملي.

28 جون 1998ع تي حيدرآباد ۾ ڪالاباغ ڊيم خلاف تمام وڏو مظاهرو ڪرايو ويو جنهن ۾ سنڌ جي لڳ ڀڳ 400 سؤ تمام ناليوارن ذات ڏٺين، اُستادن ۽ سياستدانن شرڪت ڪئي. اهو تاريخي مظاهرو سيشن ڪورٽ کان شروع ٿي گاڏي کاتي، گول بلڊنگ کان ٿيندو پريس ڪلب تي پريور نموني احتجاج

ريڪارڊ ڪرائڻ کان پوءِ ختم ٿيو. اخبارن ۽ ميڊيا جي ٻين ذريعن، ان مظاهري کي، ايڊيٽن جو تاريخي مظاهرو ڪري رپورٽ ڪيو.

ٻنهي سالن جي عرصي ۾ سنڌ جي ٻرندڙ قومي، سماجي ۽ ادبي مسئلن تي سنگت پنهنجو واضح موقف جاري ڪندي ۽ احتجاج ڪندي رهي. سنگت جي سمورين شاخن سان، مون سيڪريٽري جنرل جي حيثيت ۾ باقاعدي رابطو رکيو. اڪثر شاخن جي پروگرامن ۾ شرڪت ڪئي ۽ تنظيمي دؤر ڪيا. ٻن سالن ۾ شاخن ڏانهن ٻن هزارن کان مٿي خط ۽ رپورٽون وغيره امانتتون ويون ۽ سمورو ريڪارڊ محفوظ ڪيو. منهنجن ٻين ساٿين پڻ پنهنجن ذميدارين کي بهتر نموني نڀايو ۽ شاخن سان رابطي ۾ رهيا. ورثي ۾ مليل روايتن کي قائم رکڻ سان گڏ، ڪيترن ئي نين روايتن کي جنم ڏنو ويو. جنهن جي ڪري سنگت جي ساک ۾ اضافو ٿيو. سنگت کي مالي طور مضبوط ڪرڻ لاءِ آيا ۽ ٽنڊي سگهارا بنياد وڌا ويا. نامياري شاعر هدايت بلوچ کان مرڪزي آفيس لاءِ فيڪس مشين سوکڙي ۽ طور حاصل ڪئي وئي. سنگت گولڊن جوبلي ڪانفرنس جي سلسلي ۾ ڪيل تياري لاءِ، سنگت ۽ ادب جي گهڻگهري محترم حبيب الله ڀٽي کان مالي سهڪار حاصل ڪيو ويو. ڪوشش ڪئي وئي ته ايوارڊن توڙي پروگرامن جي سلسلي ۾ ٿيندڙ خرچ جو پاڙ سنگت تي نه پوي. بهتر ڪارڪردگي ۽ جي سلسلي ۾ ڪيل ڪمن جو وچور هيٺين ريت آهي:

تنظيمي ڪارڪردگي:

- سنگت جا سمورا ڪاروباري ۽ سنڌ ڪائونسل جا اجلاس وقت سر ڪوٺايا ويا.
- سنگت جي سمورن اجلاس ۾ مرڪز پاران شاخن جي نمائندن کي فائيل، ٻين ۽ ٻيا فراهم ڪيا ويا، جيئن اجلاس، هڪ فعال تنظيم جي ڊيڪورم واري اجلاس جوڙيڪ ڏين.
- لڳ ڀڳ 50 غير سرگرم شاخن جو الحاق رد ڪيو ويو.
- وڏي تعداد ۾ سنگت جي مونوگرام سان سجايل فائيل، ليٽرهيد ۽ لفافا ڇپائي، وڪري لاءِ موجود ڪيا ويا، جيئن سموريون شاخون يونيفارم اسٽيشنري استعمال ڪن ۽ تنظيم کي ٻين ادارن ۽ فردن پاران احترام جي نظر سان ڏٺو وڃي.

- سال 1999ع جي مختلف صنفن جي بهترين ڪتابن تي ايوارڊ ڏنا ويا.
- سنڌ - سنگت جي اڳوڻي باڊي کي نوابشاھ ۾ الوداعي پارٽي ڏني وئي.

پبليڪيشن:

- سنگت جو نئون ترميم ٿيل آئين ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.

• نامياري شاعر تاجل بيوس جو ٽن ڪتابن تي مشتمل ڪتاب ”ڏوريان ڏوريان مَ لهان“ سنگت مرڪز پاران شايع ڪيو ويو.

• نامياري شاعر فتاح ملڪ جي ڪالمن جو ڪتاب ”ٻري هن ڀنڀور ۾“ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.

• سنگت پبليڪيشن جو بنياد وجهي، هڪ پرچو ۽ هڪ سووينٽير شايع ڪيو ويو. پرچو مرڪزي جوائنٽ سيڪريٽري وسيم سومري جي ادارت هيٺ شايع ٿيو.

• سنگت پاران هر اجلاس جي رپورٽ، ايڄنڊا شاخن ڏانهن خط ۽ ٻي لکڻ ۾ ڇپيل صورت ۾ پڌري ڪرڻ جو رواج وڌو ويو جنهن تي پڻ ٻئي سال پابنديءَ سان عمل ٿيندو رهيو.

• سنگت پاران ميمبري ۽ نامزدگي فارم شناختي ڪارڊ، پيڇ، ووٽر لسٽون وغيره پڻ شايع ڪرايون ويون.

نيون روايتون:

• سنڌ جي سينيئر توڙي جونيئر اديبن ۽ شاعرن کي سنگت سان سلهاڙيل رکڻ لاءِ سندن جنم ڏينهن تي سنگت- سنڌ پازان واڌاين جو ڪارڊ موڪلڻ جو سلسلو شروع ڪيو ويو ۽ اهو سلسلو ٻئي سال پابنديءَ سان جاري رهيو ۽ سمورن ادبي حلقن ۾ ساراهيو ويو.

• سنڌ- سنگت پاران ٻئي سال، پاڪيت سائيز ڪيلينڊر ڇپائي پڌرا ڪيا ويا، جن مان هڪ تي سنگت جي سمورن چونڊيل ۽ قائم مقام سيڪريٽري جنرلن جون تصويرون ۽ ٻئي تي، عظيم شاعر شيخ اياز جي ياد ۾ سندس تصوير ڏني وئي. اهو سلسلو پڻ عام ماڻهن تائين سنڌي ادبي سنگت سان شناسائيءَ ۽ ناماچار جو سبب بڻيو.

نامياري ليکڪ ۽ ڪهاڻيڪار

رفيق سومري کي

سالگره مبارڪ

- امر تاسٽ

امداد حسيني

بيچ پاڳارا!

[سورهيه بادشاهه جي شهادت جي ڏهاڙي تي]

(1)

ڏس روان دوان آهي
هن سمنه جي ساگر تي
تيز تيز ڌارا
ٽڙ ڳيو پيا ٽڙ ڳن
سيج، چنڊ ۽ تارا!

اکڙيون پسن پيون
مٺ رنگ نظارا
ڪن ٻڌي رهيا آهن
”بيچ بيچ پاڳارا“
هيءَ جا صدا آهي
روشني اهاڻي آ
زندگي اهاڻي آ!

ٽيڙو

لڻجي ويا سڀ لنگهه
ڪڻجي ويا ڳاڻي جيان
حيدر اڌا ڄاڻنگها

چوري ٿيندي ڇو نه؟
ڪتن جي باهوڙ تي
پاڳيو جاڳيو ڪونه!

ماڻهو هو آهي،
وفا ڪندو ڪنهن سان ڇو
ڪٽو هو ناھي!

بيچ پاڳارا!

(2)

هيءَ شفق اُفق تي، يا
سون کي پگهاري ڳهه
ٿا گهڙين سونارا!

چنڊ رات آهي، يا
ڪپهه کي لٽن ڪارڻ
ٿا بيجين بيچارا!

ڏينهن شينهن آهي، يا
ڪا صدا پئي ڳونجي
”بيچ بيچ پاڳارا!“

غزل

هي خواب جهڙا سڪين جا رستا.
ستن - رنگن جا اکين جا رستا.
هو اسان گڏجي ڪئي سي ڳولا.
مليا نه ليڪن پڪين جا رستا.
پلي، اجهامن اسان جا ڏيڻا.
ملن اوهان کي بتين جا رستا.
هي خواهشن جو هجور آهي.
اُڃاڙ ٿي ويا دلين جا رستا.
سڄي حياتي سفر ۾ گذري
اسان لتاڙيا صدين جا رستا.
وڏن گهرن جي تمنا ورن
چڏيا وساري ڇهڪين جا رستا.
سمونڊ ڪيڏو لڄي پيو تو
سڪي ويا هن ندين جا رستا.

هڪ زخمي ٿيل سپنو

اهي ئي پير جن تي اسان
ڪڏهن نيٺ پنهنجا رکيا ها گلن جان
ڪتابن جيان هو انهن کي ڄميو
گيتن جي پيٽا ڪئي هئي ادب سان
سيئي خواب تن تان ها گهوري چڏيا.
مگر، وقت جا رنگ اهڙا به ٿيا
هيا جي مقدس آهي پير ساڳيا
اسان جي لتاڙي هليا دل ويا.

هڪ تمدني الميو

چاچا سائين!

اسان سيئي هاڻي
قاسم آباد ۾ آباد ٿي ويا آهيون.
فقير جي پڙ ۾
ڪونه فقير ناهي بچيو
پاڻي خان جي چاڙهيءَ تي،
هاڻي صرف پاڻي لوگ ئي رهن ٿا.
اسان جي هن نئين شهر ۾
تمام شهنشاهه ماڊرن بنگلا ٺهي ويا آهن
پر افسوس اهو آهي ته
انهن ۾ حيدرآباد وارا
روايتي منگهه ڪونه آهن.

واڻي

جيڪو توڙي وٺي وڃي
اهڙو درد ڪبي،
پيو ڪجهه ڪين ڪبي.
ڏنهن جونانءَ زبان تي
داڻا ڪير چبي،
پيو ڪجهه ڪين ڪبي.
دل، دروازو ڏنهنجو
چمي روز ٿبي،
پيو ڪجهه ڪين ڪبي.
پڙهيم رسالو پيار جو
رڪير پيا ته ٿبي،
پيو ڪجهه ڪين ڪبي.

محبوب سروري

غزل

هن محسن جي سرڪار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا
گفتار ۽ رفتار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا

هن عشق جي آزار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا
ڪنهن برهه جي بيمار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا

ظاهر ۾ اٿس شوخي، مگر دل ۾ آ راضي،
انڪار ۾ اقرار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا

هن پاڙي ۾ اڃ منهنجو پرين آيو آ شايد،
هر سمت کان هڪڪار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا

سهڻا ته سوين پيا به نظر ايندا اوهان کي،
پر منهنجي سڄي يار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا

اڃ ڪوبه ڪسر قرب ڪرڻ ۾ نه چڻي ٿو
پر پنهنجي پرين پيار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا

شاعر ته سٺا پيا به گهڻا ملڪ ۾ آهن،
'محبوب' جي اشعار جي بس ڳالهه چڻي ڏيا

عنایت بلوچ

غزل

چوڌل ۽ جگر، سينو اکيون، روح رڙي پيا،
شايد سي سڀئي تاب حسن جي کان سڙي پيا.

رخصت جي مهل پاڻ ته خاموش رهيو پر،
اکڙين مان سندس سُرمي رتل لڙڪ لڙي پيا.

هڪڪڙي کان جنائيءَ جي تصور کان پي توبه
اکڙين جي اشارن جا ڪيل قول پڙي پيا.

توريءَ حياتيءَ جو سفر سُج سَجهي ٿو
ڪنهن کي ڇا خبر ڪيئن گذارين ٿا گهڙي پيا.

هن ماجر جي هاڃي تي ڪير ضبط گهڙو پر،
نيٺن مان وهي نير، گلن تي سي ڳڙي پيا.

ڳوڙهن جو وهڻ ڪين رڪڻ راس نه آيو
چڙهن ۾ سندس چاهه جا الفاظ اڙي پيا.

غزل

سفر بنا ڳيو مگر منزل الڳ هئي،
هوءِ پاڳل ڇوڪري بلڪل الڳ هئي.

ڇڳون بادل، اڪيون آباد وستيون،
پهاڙي پيچري تي ڀل الڳ هئي.

وسي ساوڻ ڪري سيراب ٿر ٿر،
تهڪ هن جي ڀر سا جلتل الڳ هئي.

هئي پويست، يا ڪوئي مور جي ڪنڀ؟
مقدس باب ۾ سانڍيل الڳ هئي.

زهر سان هئي پريل ماڪيءَ کان منڙي
هر هڪ ڀل ۾ لنڊين ڪاڌل الڳ هئي.

لکن جي ۽ ڪروڙن جي جتن ۾،
اُپي تلوار جان قاتل الڳ هئي.

خدا جو منهن خدا جي منهن جو منهن
هو ظالم 'ڏوڪري' ٻاٻل الڳ هئي.

من تي چانيو مونجهارو
عشق چوي ٿو تنهارو.

موسر گُل کان اک ڦيري
پن چڻ ٿيو هر ڪو چارو.

هر کڙڪي تي دل ڌڙڪي،
آئيني تي جيئن پارو.

تون جي ناهين او سانئڻ،
چنڊ به لڳي ٿو ويچارو.

ڌرڌر وڇوڙي جي ماڪي،
دل ۾ جوڙيو مانارو.

اک ۾ خواب هيس روشن،
پاڻ اُجهائل هو سارو.

لهرن تي خالي پيڙيه
ڪينجهر، مان تنها تارو.

وستي وستي ستن هڻي،
سڄ ونبدي ٿو وڻجارو.

•

فوزيا بانو .

ٺٺري نظم

چون ٿا، خلا ۾ آواز محفوظ ٿي وڃن ٿا.
ته پوءِ، منهنجي مرڻ کان اڳي
هڪ پيرو - فقط هڪ پيرو
مون کي اتي وٺي هلي آهي آواز پڌرائڻ جو
جتي هومون سان گڏ ڪليو هيو
مون سان گڏ رڻو هيو.

چنڊ ته سرحد جي پنهي پاسي
هڪ جيترو چمڪندو آهي مٺا.

ان شراب جي تاثير ڪهڙي هوندي..
جيڪو منهنجن لڙڪن سان ملي
ٺهيو هوندو.

مان فقط ايترو ڄاڻان ٿي ته..
تون اهو آهين،
جنهن منهنجي اندر جا سمورا بند
دروازا
ايڏي ته زور سان کوليا آهن
جو ان جي گونج ۾
چوڏسا تون ئي تون رهجي ويو آهين.

ٽپي رهي آهيان
هن جي لفظن جي باريبل باهه ۾.
ڪوئي وڃي هن کي چوي ته:
پنهنجي برف جهڙي وجود جي
ٿوري سرد مهري
مون ڏي به امائي.

جڏهن رات جي سانت ۾ سڀ
نانگ ننڊ جي ٽپڻي ۾ ويڙهجي
سمهي پوندا آهن، انهيءَ مهل
منهنجا رولاڪ خيال:
چئن ڪٿن جيان منهنجو ماس
پٽڻ لڳندا آهن.

بالجتيءَ کان ٻڌو اٿم:
ته جڏهن ڪو مرنڊو آهي،
ته هڪ تارو آڪاس مان ڇڏائجي
خلائن ۾ گم ٿي ويندو آهي.
تڏهن کان روز آڪاس ۾
ڏسندي ۽ ڳوليندي رهندي آهيان،
اهو تارو
جنهن تي منهنجون نانءُ لکيل آهي.

اڳڪٿي

مان هوندس نه هوندس

سو پاڻا نه ڄاڻا.

سگر ساڻ سڏبا

۽ مظلوم گڏبا

نوان ڳوٺ اڏبا

چوڙي ڇانگ ڇڏبا

نه ظالم کي رهندا

نه مظلوم مرندا

سياري نه لڙندا

اونهاري نه پرندا

نه محڪوم حاڪم

نه ظالم نه بالمر

سڪيو سارو عالم

مان هوندس نه هوندس!

سو پاڻا نه ڄاڻا

نه ڪنهن گهر ۾ مائمر

نه وانگي ويڳاڻا

نه گهوڙن ۾ گهاڻا

مان هوندس نه هوندس

سو پاڻا نه ڄاڻا.

جڏهن ڏينهن ٽپندا

مٿان مينهن پوندا

گلن گاهه ڦٽندا

نوان ساز مرندا

نوان چنگ پرندا

ڪئين رنگ رچندا

نوان نينهن لڳندا

ڊوهيا ديس ڊهندا

ڏڪر ڏيهه لهندا

نوان ڄامر ڄمندا

نئين راهه رمندا

نئين ڪاڪ اڏبي

نوان ايندا راڻا

مان هوندس نه هوندس!

سو پاڻا نه ڄاڻا.

آڪاش عامر

نظم

ڇيهه نه آهي شمشانن جو

هر ارڻيءَ سان آءُ جلان ٿو

هر هڪ اک ۾ رڪ آ منهنجي

هر ڳوڙهي ۾ آءُ لڙهان ٿو

هر ڪا تار ٽٽي ٿي مون ۾

هر هڪ گيت ڇپي ٿو مون کي

هيءَ ماٺار ڪفن آ ڪوئي

هر منشا کي مان ويڙهيان ٿو

ڪهڙي آ پيچ ڊاهه پلا هيءَ

نيٺ اسان ۾ ڇا وڪري ٿو

اڃ تائين سوچان ٿو آخر

ڇو وڪري ٿو؟ ڇا ميڙيان ٿو؟

پيار کان ايئن ڪو منهن مٽبو آ

هر شيءِ تي ارواح نه هر کي

خالي ڍڳ ويڃن ٿا ڪاڏي

ڇو تن جي ويراي ڇڙهان ٿو

وقت ڪري چٽسالي پيو ٿو

هر ريڪا ۾ راز لڪائي

پلڪون ڪائي پيڙ لکن ٿيون

هر راتا کي روز پڙهان ٿو

زندگي ناهي سٽي!

هر ڪر نهان جي ڏسي هر لوڏ وارن جي ڏسي
پيرن ٻڌايورات کي تارن مٽايو تات کي
تهڪن گهڙ ناهي چٽيو پيرن رڙ ناهي چٽيو
سارنگ مٽايو مات کي وڻ وڻ چيو برسات کي
ڪارو ڪن اوي ڪٽي ڪا ليري ناهي سٽي
ناهي سٽي ناهي سٽي هيءَ زندگي ناهي سٽي!

توڙي ڪهاڙين آ ڪٿي توڙي پڇاڻن آ ڪٿي
ڪارين بندوٽن آ ڪٿي نانگن جيان نظرن ڪٿي
ڦس خوابنيرن کي ڪٿي ڦهي ڦهي ناهي سگهي
توڙي عناين آس کي سنگهرون هٿي آهي ونگي
ناهي ڪڏهن پر توڙي چلت ڪناري ڪا ڪٿي
ناهي سٽي ناهي سٽي هيءَ زندگي ناهي سٽي!

ڳاتا ڪٿي ڪٿن جيان ٿئي رهي آيوسي
ڳاتا ڪٿي لوڙهن مٿان ڏسي ڪاشعري آهي ميڪي
ڳاڙهيون اکيون رستن ڏسي ڪاشعري آهي ميڪي
اڪا ڪٿي هر مند پر ڪلندي رهي آعاشقي
ڪاڻ مٿان هلندي به چوڙين جيان ناهي سٽي
ناهي سٽي ناهي سٽي هيءَ زندگي ناهي سٽي!

ڪوئي ڪري پل خاطريون ناهن آجهانين آرسين
ديوار ڊاهڻ لڙ ڏڏل آهن هزارين آگريون
گهملين رهن ٿين نازن گس گس ڳلائي چلريون
توهر ڪبا ڪوئي ڇڏي ڪٿن رهن ٿين ڪٿن
آهي هٿن لڙاڻ ڪري تر تي منجهان ميندي ڦٽي
ناهي سٽي ناهي سٽي هيءَ زندگي ناهي سٽي!

غزل

مٽيو وڃن مٽيو وڃن جتان ڪٿان ڦٽيو وڃن
اڪين ته ڪي عقب هن جهڻ سڻ دل جهڻو وڃن!

اها نه ڳالهه ڪوڙ آ دغا جي منهن پر ڏوڙ آ
ڏسي گلاب صورتون هيٺين تان غم هٽيو وڃن!

ملڻ جا پل بهار جي مزاج جيئن حسين هن
پرين بنا ته موسمون سٽون ڏيو سٽيو وڃن!

ڪهن ٿيون بي حجاب ٿي اداس راتريون رتل
وراڪا ڏئي اتاولا وچوڙا ٿا لٽيو وڃن!

زمانو جو رواج آ ڪڇي ڪڇي ڪڇي به ڇاه
تڙ کان اڳ عداوتون گلن جا گل پٽيو وڃن!

گهڙي گهڙي جي هيءَ ڪڙي ننڍي نه ڳالهه آ وڙي
اميد جي خمار تي صدين جا پل پٽيو وڃن!

عجب ڪڇي ڇو دلبرو جفا به هڪڙي راند آ
وفا کي اڌ ڪٽو ڪري ڪي چاهتون گهٽيو وڃن!

حفيظ باغي غزل

حياتي جنگ هئي هڪڙي وڙهائين ۽ مري ويهين
اسان روڻ ۾ پڪين وانگر رڙهائين ۽ مري ويهين
نه موسم ئي هيو چاهيو ته خوشبوتي رهون جڳهه
اسان توڙن پلن جي لڙهائين ۽ مري ويهين
نه ئي منصور هئسین جو شريعت ڪئي وئي لاڳو
پرين بي ٿوه ٿاهي ۽ تي چڙهائين ۽ مري ويهين
اسان معصوميت جي دور جي هڪڙي صفا هئسین
اجايو عشق الهجن ۾ آڙهائين ۽ مري ويهين
اوهان ناهيو اسان جا مٽ 'باغي' ڪي پيا آهن
اوهان جا آخري جملا پڙهائين ۽ مري ويهين

مخمور بخاري

ڪٿائون

ڪٿائون - ڪٿائون
هي جيون ڪٿائون
ڪٿائون - ڪٿائون!
اسان لاءِ ته ناهي
ڪو چوڙين جو ڪٽڪو
نه ڪنهن هٿ جو لمس
نه پاڪر جي موسم
نه ساهن جي ستر ستر
نه ميندي جو خوشبوءِ
نه حجابن جي موسم
اسان لاءِ ته آهي
عذابن جي موسم!
جفائن جي موسم!
اسان جون ڪٿائون
خوابن بنا جيون ڪٿائون
ڪنهن ودوا جي آڇڙيل
سيند جيان بي رنگ ڪٿائون!

ڏيڍوڻا

هو يار مليو آهي،
ڄڻ خودڪش حملي سان بمبار مليو آهي
ڪيڏو نه ڏکيو آهي،
اي ديس ڏئي سڀ ڪجهه هوندي به بکيو آهي!
هاڻي ته مياڻي ۽ جو
ڄڻ درد ئي ساڳيو آ، هن سنڌ نمائي ۽ جو
ڏاهر جي ڪهاڻي ۽ جو
تو سچ نه ڄاتو آ، تهذيب پراڻي ۽ جو
ها پيار جو پابند ٿي،
مان يار ٿيان سرمه ڪو هاءِ اڀيچند ٿي
مون لاءِ وطن آهي،
درياه جي پاسي ۾ محبوب هو سن آهي
اڌرات جو ويلومان،
۽ دڪ هيو پر ۾ ڪمري ۾ اڪيلومان
چو هاڻ به ٿيو آهي،
تون ڪالهه جيان ساڳيو رت ڇان به ٿيو آهي
تو ياد ڪيو آهي
هس آءُ مٿل، ٻيهر، ڄڻ ساهه پيو آهي

بتن جي بندگان ڪندو ناهي
 زبان هو زندگي ڪندو ناهي
 آهي هر هر هو آرسی ڏسندو
 پنهنجي صورت چٽي ڪندو ناهي
 بي وفا سڀ کي آ سڏيندو پر
 خود وفا ڪنهن سان پي ڪندو ناهي
 رڳو ماڻهو ڇو خودڪشي ڪن ٿا.
 درد ڇو خودڪشي ڪندو ناهي؟
 خود حقيقت پسند نٿو بڻجي!
 وقت سچ پچ ٺڳي ڪندو ناهي

پڙهو اڪثرين جون پاڻ تحريرون
 ڪير سڀ ڪجهه سچي ڪندو ناهي!
 پرين پاڻهي آ پيار ٿي ويندو
 ڪير ڪنهن کان پڇي ڪندو ناهي!

نيٺ ايندو آس پر آهيون اسين
 ڪنهن وڏي وشواس پر آهيون اسين
 لوڇ سڌڪا درد پيڙا، نيٺ هي ڇا؟
 عشق جي اڀياس پر آهيون اسين
 پيار جي احساس ايئن اُڇو ڪيو
 ڇڻ اڏيا آڪاس پر آهيون اسين
 ڇا سندن من پر به موه آ ساڳيو
 ان ئي ٻڌتر قياس پر آهيون اسين
 نيٺ اوسيٽرا به ماڳ مائيندا
 بس انهيءَ احساس پر آهيون اسين
 ايترو اوتيسين پوءِ به ڇڻ اُڃيان
 'پریت' ڪهڙيءَ پياس پر آهيون اسين

ڊهي ٻيهر ٺهي ويا آهيون
 درد ڪيڏو سهي ويا آهيون
 وڏين اوچائين تي پهتاسين
 هن جي دل تان لهي ويا آهيون
 وڙهون ساهي بنا، نه چٽي ڪوئي
 حالتن سان لهي ويا آهيون
 معجون آ وه ڳڙي حياتي، پر
 جيئن لڏ سا گهي ويا آهيون
 ايئن لڳي زندگيءَ جي نيٺن مان
 لڙڪ بڻجي وهي ويا آهيون
 پریت دنيا ڪٿي رهڻ جهڙي
 پوءِ به ان پر رهي ويا آهيون

گل ڪوندر

غزل

ڏکڻ ڏوجهرن سان نپائي ٿا ڄاڻون
مٿن سانورن سان نپائي ٿا ڄاڻون
آميدن جو ڏيئو اڃان پيو پري ٿو
ڏٺن. آسرن سان، نپائي ٿا ڄاڻون
وفائن کي طلبيو اسان هو خدا کان
ڪنهن پهرن سان نپائي ٿا ڄاڻون
آهي هو؟ جي شاعر، ڀلي ئي هجي
اسان شاعرن سان، نپائي ٿا ڄاڻون
محبت جي ناتن اسان ۾ گل، ڀلي پت:
ڀلن ۽ ڀرن سان، نپائي ٿا ڄاڻون.

مختيار سهتو

غزل

اڳياڙيءَ تي ڏسو سوچي
پڇاڙيءَ تي ڏسو سوچي
لڳي هوندي ڪٿي پالهي
اماڙيءَ تي ڏسو سوچي
اڪيلايون حياتيءَ لاءِ؟
بي پاڙيءَ تي ڏسو سوچي
ڪي ٿي ڪنڌ پنهجن ڄا
ڪهاڙيءَ تي ڏسو سوچي
ٻڪين پيئن هئي ٺاهي
هن ماڙيءَ تي ڏسو سوچي
صديون اڳتي پيا سوچيو
ڏهاڙيءَ تي ڏسو سوچي
پڇاڙيءَ جو پتو پوندو؟
ههاڙيءَ جي ڏسو سوچي

امير ميرواهي

غزل

فنا جو سفر ٿئي انائون پيارا،
وري وقت جون ٻڌ صدائون پيارا.
جفائون ڪي جڙ کان اُکاڙي ته ڇڏتون
سدا پال دل ۾ وفائون پيارا.
ڪڙي رک نظرتون زماني تي هر دم
دل ۾ يار ڪن ٿا دغائون پيارا.
اندر ۾ رکن ٿا پيائي ڪي ماڻهو
لبن تي پيون هن اداون پيارا.
اڏامي ٽئين جي مٿان آسري تون
ڪٿي سات ڏيندءِ هوائون پيارا.
سدا سار اُن کي ڏنو ساهُ جنهن ٿئي
ڇڏي ڏي پين جون نٿائون پيارا.

عاجز امتياز نوحپو تو

گيت

ميرن پر آهيرو چڻ ڪا خونن پر آخود
سهڻي آڀر پور.

منهن موڪرو نيٺ نشيلا وار ڪلهن تي ڳلڙا پيلا
لال ڪلابي لڙا جنهن جا وسري ناهي مود
سهڻي آڀر پور.

شير محمد هاليپو تو

غزل

ڳلابن کي مروڙي تو
هرڻ جيئن هانءُ ٻوڙي تو.

ڏڪو ٿي رت رهيو ناهي
بدن ظالم ولوڙي تو.

ٻڌي ٻڪ کان رسو نينگر
سيئيءَ ۾ سامه ٺچوڙي تو.

ڏنم ڪڙمي هڻي ڪوڏر
پگهر ۾ پاڻ ٻوڙي تو.

اسان جي پيار جو ڪڻ ڪڻ
زمانو چو آڏوڙي تو.

سدائين مورڙا مانجهي
ڪلاچي ڪُن ٻوڙي تو.

انهي رهزن کي سمجهايو
ڪلاشنڪوف چوڙي تو.

ميٽن ۾ سچ لکي شاعر
غزل ڪو ”شير“ جوڙي تو.

ٻانهن ۾ چوڻين جو چمڪو پيون ۾ پاييل جو چمڪو
ڪپڙن تي ته ستارن ڪيڏو شور مچايو نور
سهڻي آڀر پور.

ٿي پيو آهي عاجز الڪو دل ٻراهو ٿي ٽهڪي ڪٽڪي
شايد نوحپو ٿي کان هوءِ ويندي اڃ وٺلور
سهڻي آڀر پور.

عاشق چاند ٻيو

غزل

اڳ ٿي يار جيئن آيو رقيب ڪي لڳي سِر جي
اسان جهومي ٺچي لڳايو رقيب ڪي لڳي سِر جي

ڏندين پس آڱريون تن جي اچي ويون رات محفل ۾
سجڻ مون کي جو سڌرايو رقيب ڪي لڳي سِر جي

گهڻن جا ويا لهي جهرا گهڻن کي ٿيا پگهر جاري
رهين کي پاڻ هيسايو رقيب ڪي لڳي سِر جي

ڪڏهن دوريون ڪڏهن ميلا مگر هر حال ۾ ”عاشق“
اسان هو ڪونه گهرايو رقيب ڪي لڳي سِر جي

امين اڏيرائي

غزل

دنيا جا ڪم ڪار وساري ڇا پيو سوچين؟
تنها ويٺو سمنڊ ڪناري ڇا پيو سوچين؟

اڃ به گهر جي چلھ نه جاڳي رات لڙي وئي،
بيت بکيا تون ٻار سمھاري ڇا پيو سوچين؟

خالي گهر ۾ ڪنھن جون يادون آرامي هن،
حسرت سٺن گهر ڏانھن ٺھاري ڇا پيو سوچين؟

اکثرين جي آکيرن مان سڀ خواب اڦائي،
پنٺين تي ڪجهه لڙڪو هڻي ڇا پيو سوچين؟

احساسن جا سڀ ڪيو تر ڪالھ مري ويا،
جذبن جا تون باز اڏاري ڇا پيو سوچين؟

ساهن جا آواز لڪائي پٿر بنجي،
پنھنجي هٿن سان پاڻ کي ماري ڇا پيو سوچين؟

ذهن تي آ اونداهيءَ جو راج 'امين'،
لفظن جا تون ڏيئا ٻاري ڇا پيو سوچين؟

عابد مظهر

لڙي نظم

پورين جي هوٽل ٻاهران
پُرسوز فضا جي رنگن ۾
مون توسان اظهار ڪيو هو
پنهنجي محبت جو.
هڪدم تو مون کي چيو،
ڪٺا، ڪوچها ماڻهو!

پيار ته ڪنڊيس،

پر تومن چو...

آئيني ۾ شڪل ڏئي ٿئي.

هٿ ٻڏي تون عرض ڪيو هو

مان جو توسان پيار ڪيان ٿو

اهو ته ڪنو ڪو جهو ٺاهي.....

مهر النساء لاڙڪ

غزل

جوڳي لٽاڪي بر ۾
ٽمڪيو ڏيئو ڏهر ۾

تنهنجي مجنن سان،
منجھوگ ٿيو سفر ۾

لاش ڏٺو ٿي بيٺي،
هڪ لاش هو گتر ۾

منهن ۾ ملوڪ ڪيڏا،
ڪارنهن ڀريل اندر ۾

ماڻهو وڙهيا، گريا پي،
بيٺا ڪٿا هئا ڀر ۾

ڪنهنجي ڪٿا نظر جيئن
ڪو تهڪ ڏي نثر ۾

ان جي قبر تي ڏيئا؟
اونده هئي جنهن جي گهر ۾

رحيم داد جو ڳي

نڌري نظم

ڄڻ هيءَ رات جي خاموشي
وڇوڙي جي عذاب جهڙي!
جڏهن دل اچي ٿي پر جي
تہ ڪجهہ لڪجي ٿو وڃي
حال هن دل جو!
ننڍپڻ گذري ويو

رانديءَ روند ۾
آيا ڏينهن جوانيءَ جا
آهي هزار معنائون زندگي!
ڪهڙو ڪهڙو حال لڪجي

تتل ڏينهن ۾ پڙجي ڇانءُ لڪجي
يا وري سياري جي ڏينهن جي شام لڪجي!
آهن لهندڙ سج ڏٺا

ڊگها ڊگها پاڇا ڪجين جا
ڳوٺ جي گهٽين کي
ماڻهن سان پريل اوطاقون
ويران ٿينديون پيون وڃن
وڻن جي خاموشي جهڙي
زندگي پنهنجي!
ڌرتيءَ جا وا صدين کان
هڪڙي جو وڇوڙو
برداشت ڪندا پيا اچن!

ملڻ جا ڏينهن
ڄڻ تہ هجن اکين جو خواب
اڃا ڪيستائين
يلا اسان کي برداشت ڪنديون
هي بي جان ڀتيون گهرن جون!!!

آصف اصغر پند

غزل

شور ڇا! دل ۾ ٿر ٿلو آهي
وقت جو بوز مرحلو آهي
تون رهي پئو اڃ شام جو مون سان
سڪ جو جانان مسئلو آهي
پيار ڏي پنهنجو پيار ڏي پنهنجو
پيار جيون جو حوصلو آهي
موه منظر ۾ تو سوا ناهي
هي نظر دل جو فيصلو آهي
غير جي سوچن کي ڌڪاري ڇڏي
غير جو ڪرتو فاصلو آهي
ڦس ڇڄڻ تنهنجي سان ڇڄي پوندو
ساه جو نرم سلسلو آهي

جمن احمدائي

تڏي نظم

وفا جو گهر

گمنام شهر ۾

وفائن جا گهر ڳولهي ٿي

هن پنهنجو روح ڦٽي وڌو.

چو ته -

گهر ته مليا پئي پر.

ڪرائي ٿي!!

سوديڙي

خوڙو عورت.

الله جي نالي خيرات گهري.

ورائيم -

منهنجيءَ ڳل تي رب

جي نالي هڪ چمي ڏي

هن پنهنجا ڇپ

منهنجي ڳل تي رکيا ۽ مون.

ڏهر روپيه سندس هٿ تريءَ تي.

فرشتا منجهي پيا.

خدا جي نانءَ تي ڏنل خيرات

ڪنهن جي کاتي ۾ لکون؟

نماڻو صديق مهيسر

غزل

ديس منهنجي جون هوائون او پرين.

پيون چمن تنهنجون نگاهون او پرين.

ڌرتيءَ جو تو ڪيون منهنجي مٿان.

پنهنجي وارن جون گهٽائون او پرين.

ناز سان مرڪي ملڻ تنهنجو وري.

تنهنجون موهن پيون اداون او پرين.

توهنئي سرخي چپن تي پئي جڏهن.

دل گهريون تو لاءِ صداون او پرين.

پيار مان آرس پيچي تو جو ڏٺو.

ويون ملي دل کي شفاون او پرين.

مون تڏهن مرڪي چيو وڃ عاشقي.

ڏٺي 'نماڻي' کي پناهون او پرين.

اطهر منگي

غزل

توسان جواکيون مليون چرڪي پيون!
زندگيءَ جون حسرتون جاڳي پيون!
تنهنجي پنهنجائپ ملي ايڏي پرين!
سڀ رُئل خوشيون وري ڀرجي پيون!
مون کي، توتي آه آڻ ڪُٽ، ڀرو سو
عظمتن جون عظمتون الجهي پيون!
چنڊ يادن جو جڏهن پي، چمڪيو
شعر، سهڻيون سئون، سِرَجي پيون!
نقرتن سان، گهاريو اَظَهرا مگر،
هاڻ يارو! محبتون، پهچي پيون!

نياز خالدي

نظم

اصول وارو جو انسان آهي،
سدائين گهڻو سو پریشان آهي،
امير رکي امير سان رستو
غريب ڏي ڪنهن جو ڌيان آهي،
چڱائي ڪري رکي چڱي اميد،
اڃ وڏو اهو نادان آهي،
اهڙا به آهن مرڪندڙ چهرا،
اندر جن جو ويران آهي،
دوستن ۾ لڪل آهن دشمن،
اخلاقي جرئت جو فقدان آهي،
رُت ٿيو سفيد خود غرضيءَ سبب،
هر گهر اڃ سُٺسان آهي،
ملن ٿا ماڻهو مفاد خاطر،
ڪير ڪنهن جو قدردان آهي،
اڪيون ٿيون ٻڌائن اصل حقيقت،
ظاهر ته هر ڪو مهربان آهي،
نياز دنيا جو دستور ڏسي،
هر وقت ڏاڍو حيران آهي

رابعه نثار تنيو

نثري نظم

زندگيءَ جا هي سڀئي ڀل،
تنهنجي يادن ۾ گذاري
تو کان ايڏو ڏور گهاري
جي سگهان ٿي
ها مگر، اوسانورا!
هن شرط تي،
تون منهنجو ٿين، يا نه ٿئين پر،
تنهنجي محبت منهنجي هوندي
هر هڪ حسرت منهنجي هوندي

ڏسان ٿو خواب ۾ آڻا!
 ٻٽيءَ جي وٽ ڪي سوريه
 امان ڪئي روشني هوندي
 سُڪن جي سڃ اڀارڻ لاءِ.
 ڏکڻ ۾ پاڻ ڪي توري
 امان ڪئي روشني هوندي
 اُٿي اڌ رات جو چرڪي.
 ستارن سان اندر اوري
 امان ڪئي روشني هوندي
 نچوئي نَور پوئيءَ تي،
 سڳا رنگين ڪي سوري
 امان ڪئي روشني هوندي
 ٻچن جي لاءِ ڪري پورهيو
 ڏهاڙن جو سفر ڏوري
 امان ڪئي روشني هوندي

امان صالحان جي وچواري تي

سڌي هئي سيٽڊ جيڄل جي،
 وڏا ها وار آيل جا.
 ٻنل چوڙن جيان آهيون،
 ڇهه ٿي اج ٻار آيل جا.
 ويڃون وڪري نه، ڊڄندي هئي،
 هٿاسين هار آيل جا.
 اکين آڏو ڪري ڳوڙها،
 پڇون ٿا پار آيل جا.
 ڏٺي ريڙهيون پيا ڳوليون،
 پڻن تي پيار آيل جا.

[ماءُ جي محبت بابت مان احساسن جي ڀلا
 ڪهڙي ورڪا ڪري سگهان ٿو هي شعر
 ڪڏهن به هن جي مامتا جي تصوير نٿا ڪڍي
 سگهن. هي شعر صرف منهنجا به ٿي لڙڪ
 آهن جيڪي 'امرتا' جي پنن جي سهڪار
 سان مان ماءُ کي پيٽا ڏئي سگهان
 - وسيم سومرو]

امان جي قبر تي

هيءُ مٽيءَ جي قبر تون نه چڱا!
 هيءُ ته جيڄل جو سو پيٽ آ،
 جنهن ۾ آءُ هئو ڏهه مهينا پليٽس.

منهنجي جيگل جيگل هئي.
سو پل سُرھو جو پل هئي.

هي مُکڙيون ۽ هي گل هن جا.
ساري ويڙهي جي ول هئي.

باهه نمين جيئن، ٻول ڪوئن جيئن،
ڪونج هئي، ڪي ڪوئل هئي.

ڪير اچي جيئن اُجري دل جي،
نرم ائين جيئن، ملل هئي.

ڏوهي يا بي ڏوهي مون تي،
ڪڪ به نه سهندي پاڳل هئي.

جيئن در ڪليو آڱڻ تي،

جيگل نظر نه آئي،

هر شيءَ جتي، اُتي هئي.

گهر، گل ڪري ڇڏيو جنهن،

سا، ول نظر نه آئي،

هر شيءَ جتي، اُتي هئي.

گهر ٿي وئي وٽن ۾،

ڪوئل نظر نه آئي،

هر شيءَ جتي، اُتي هئي.

سڌڪن جي پاڪرن ۾،

آيل نظر نه آئي،

هر شيءَ جتي، اُتي هئي.

ڪنهن پوئو ۾ اُتي هئي،

هُوءَ پل نظر نه آئي،

هر شيءَ جتي، اُتي هئي.

دعا جو در هئي ماتا،

خوشيءَ جو گهر هئي ماتا،

اڏامان! ڪيئن اڏامان مان،

پڪيءَ جو پر هئي ماتا،

مڇين جيئن ٻارها، هن لاءِ،

اکين جو جر هئي ماتا،

خدا کان سوال آڇا لاءِ،

نه پينمبر هئي ماتا.

هڪڙي تڙ جي مٿان،

هڪڙو ٻڙ ٿي هئي،

ها! امڙ ٿي هئي،

ڪو خدا جو ڏنل بي بها،

خاص وڙ ٿي هئي،

ها! امڙ ٿي هئي،

مينهن جي مند ۾ مور جي،

ڇو ته رڙ ٿي هئي،

ها! امڙ ٿي هئي،

منهنجي خالي هئي جهولي وسيرَ

هُوءَ سپڙ ٿي هئي،

ها! امڙ ٿي هئي.

جيئن آزاد آهن پڪي
تيئن آزاد آ مايڙي

درد جون تيز لهرون مگر
دل ۾ آباد آ مايڙي

مان اگاهڙو بکيو ٻارڙو
منهنجو فرياد آ مايڙي

ڏيهه هي، آ ڏکويل سڄو
ڪا ڪٿي شاد آ مايڙي

پياسيني ساڙ مڪڙي طرف
ٻي طرف داه آ مايڙي

ڇا ڇانه ڇڏي وئي آ،
هوءَ ماءُ مٺي منهنجي

رنگين رليون ٺاهي

هڪ مڏاڏي وئي آ،

ڇا ڇانه ڇڏي وئي آ،

هن پار ڇڏي مون کي،

هن پار لڏي وئي آ،

ڇا ڇانه ڇڏي وئي آ،

شورن جو ڇڏي سورج،

تارن جي تڏي وئي آ،

ڇا ڇانه ڇڏي وئي آ،

بي رنگ اکيون خالي،

لڙڪن ۾ گڏي وئي آ،

ڇا ڇانه ڇڏي وئي آ.

امڙ جي چڻ ته پوتيءَ ۾

اکين جي ننڊ هوندي هئي،

اکين تي جيئن پوتي ڏئي،

هيون جيئن پوريون پنڀيون،

پکين جو چڻ تصور ٿي،

سُئرا خواب لهندا هئا،

الائي ڪيتريون، راتيون،

نه اُٿي ننڊ آ مون کي

تڏهن چڻ پڪ ٿي وئي آ،

امڙ جي چڻ ته پوتيءَ ۾

اکين جي ننڊ هوندي هئي

جديد هندي شاعري

منگليش ڊيرال

سفيد ديوار

شهر جي سڀ کان ڊگهي سڀ کان سفيد
ديوار خالي آهي وقت
هن تي لکي سگهجي ٿو پنهنجو پورو
ڏس پتو
ٺاهي سگهجن ٿا اهي چهرا
جيڪي هاڻي ناهن رهيا
تازي حادثي ۾ مرڻ وارن جو تعداد
ختم ٿيندڙ هيءَ پوري صدي
لکي سگهجي ٿي انهيءَ ديوار تي
هڪ چوڪري هن تي
پنهنجي پاڙيسري چوڪريءَ جونانءَ
لکي سگهجي ٿي
هڪ چوڪري پنهنجي سڀ کان وڏي
خواهش جو
هن تي اظهار لکي سگهجي ٿي
هن تي بڪايل ٻارن جون تصويرون
لڳائي سگهجن ٿيون
گولين جا نشان ٺاهي سگهجن ٿا.
هن تي نقش ڪري سگهجن ٿيون
قاتلن جو اڪيون
۽ انهن جا خون ۾ ٻڌل هٿ
سڀ کان ڊگهي سفيد ديوار
خالي آهي وقت
هن تي لکي سگهجي ٿي ڪابه ڪويتا
ايندڙ صبح لاءِ ڪوئي پيغام
هن تي لکي سگهجي ٿو ايندڙ ڏينهن جو اعلان

ونود ڪمار شڪل

سڀ کان غريب شخص

سڀ کان غريب شخص جي
سڀ کان خطرناڪ بيماري لاءِ
سڀ کان وڏو ماهر ڊاڪٽر اچي
جنهن جي في سڀ کان وڌيڪ هجي
سڀ کان وڏو ماهر ڊاڪٽر
غريب شخص جي جهڳٽيءَ ۾ اچي
بھاري ڏي
جنهن سان ڪجهه گندگي ختم ٿي سگهي
سامهون وهندڙ بدبودار ناليءَ جي
صفائي ڪري
جنهن سان ڪجهه بدبو گهٽ ٿي سگهي
۽ انهيءَ بيمار جي دلي لاءِ
پري کان ميو ٺهائي ڏئي جي نلڪي مان
صاف پاڻي پري اچي
بیمار جي لڳن کي
پیرسان بيٺل بدبودار سائي پاڻيءَ سان نه ڌوئي
بیمار کي سرڪاري اسپتال ۾ وڃڻ جو
مشورو نه ڏي
ٿورا ٿوڻي
سڀ کان وڏو ڊاڪٽر سڀ کان غريب شخص جو
علاج ڪري
۽ في وٺڻ کان ڊڄي
سڀ کان غريب ۽ بيمار شخص لاءِ
سڀ کان مستو ڊاڪٽر نه
تمام گهڻو مهانگو ٿيندو آهي

ڪمار امڻج

دنيا دار ماڻهو

هن کي ايترو وقت هوندو آهي
 جو سڀني کي سلام ڪري پڇي سگهي ته
 ٻڌايو ڪيئن آهيو؟
 پاڙيسريءَ جي ڏکڻ کي
 هو مسڪرائي ٻڌندو آ
 هن وٽ خوبصورت لفظ هوندا آهن
 هڪ کاتو کليل آئينڪ ۾ هن جو
 ۽ هڪ پيم پاليسي
 هن جي ڊرائنگ روم ۾ گلدستي کان علاوه
 هڪ ٻئي کي چمندڙين ٻارن جي
 تصوير به لڳل هوندي آ
 ڪڏهن ڪڏهن هوسنگيت متعلق ٻڌاڻا ٿيندا
 رقص بابت پنهنجو ذوق به ڏيکاري ٿو
 رام ليلا جي لاءِ چنڊو به ڏيندو آ
 ۽ وڏي گرمجوشيءَ سان هٿ ملائي چوندو آ
 توهان سان ملي ڏاڍي خوشي ٿي
 هو ڪجهه زمين خريد ڪندو آ
 ۽ ڪجهه شين کي
 ڪجهه پئسو هو گهر جي الماريءَ ۾ به بچائي
 رکندو آ
 لاڪر جي لاءِ پينڪ ۾ درخواست به
 ڏيندو آ
 موٽر سائيڪل خريد ڪندي زال ڏي
 مسڪرائي ڏسندو آ
 ۽ سوچيندو آ
 ”زندگي ڏاڍي خوبصورت آهي“
 ان هوندي به دنيا دار ماڻهو
 هڪ ڏينهن آئينو ڏسندي
 پنهنجي موت جي باري ۾ سوچيندو آ
 ۽ روئڻ لڳندو آ
 خوف سڀ کان پهريائين
 دنيا دار ماڻهوءَ جي
 سڀني ۾ داخل ٿيندو آ

وڃڻ ڪمار اگروال

بادشاهه

جڏهن مان بيمار ٿيندو آهيان
 سڀني کي ڌڙڪا ڏيندو آهيان
 سڀني منهنجا ڌڙڪا
 خوشيءَ سان سهندا آهن
 منهنجي چوڻ تي
 سڀني پنهنجا گهر ڇڏي ڏيندا آهن
 پوءِ جڏهن ٿڪجي سمهي پوندو آهيان
 ۽ نند ڪري اٿندو آهيان
 تڏهن محسوس ٿيندو آهي ته دنيا ۾
 بادشاهه بڻجڻ جون پهريون خيال
 ڪنهن بيمار کي ئي آيو هوندو

[هندي نظمن جو هيءُ ترجمو
 خورشيد اڪرم جي ترجمو ٿيل
 ڪتاب ”جديد هندي شاعري“
 تان ڪيل آهي جيڪو
 ”تخليق ڪاري پبلشرز ڊملي“ پاران
 ڇپايل آهي]

ترجمو: منور سولنگي

ایران جو سفرنامو

الطاف شیخ

کابہ عورت وفادار ناہی:

داریس (Darius I) کیر هو؟

شروع ۾ آءِ پڌاڻي چڪو آهيان ته ايران ۾ جيڪي اترامن ملڪن کان آريا آيا انهن ۾ وڏا ٽولا يا قبيلا ٺهي ويا. هڪ ميدس ۽ ٻيو پرشن جنهن جو سردار سائرس هو جنهن جو هن کان اڳ ذڪر ٿي چڪو آهي. جنهن وقت سائرس ميدس قبيلي تي حملو ڪري هن کي پاڻ سان ملايو. ان وقت ميدس (Medes) قبيلي جو سردار ارساميس (Arsames) هو. داريس دي گريت هن سردار اساميس جو پوٽو هو. سائرس جي حملي ڪرڻ تي ميدس جي سردار ارساميس پنهنجي سرداري پگ تان هٽ کڻي پنهنجو تخت و تاج سائرس حوالي ڪيو. سائرس هن جي پٽ هستاسپيس (Hystaspes) کي ايران جي ٻن علائقن (پارٿيا ۽ فريگيا) جو گورنر ڪري رکيو. داريس هن گورنر هستاسپيس جو پٽ هو. سائرس جي مرڻ بعد سندس پنهني پٽن ۾ هيڏي وڏي ملڪ تي حڪومت هلائڻ جو حال نه هو. انهن جي مرڻ بعد داريس ايران (يعني سڄي پرشيا) جو بادشاهه ٿيو. هنءِ به داريس جي هنن سان مائٽي به ٿي. سائرس کي چار ٻار هئا. ٻه پٽ جيڪي پيءُ جي مرڻ بعد هڪ هڪ ٿي تخت تي ويٺو ۽ جنگين ۾ مارجي ويا ۽ ٻه ڌيئرون شهزادي آرتي استون ۽ شهزادي اتوسا (Atossa). هنن پنهني پيڻن جي شادي داريس سان ٿي هئي. داريس بعد هن جو پٽ زرتيس (Xerxes I) جيڪو تخت تي ويٺو اهو ڄڻ ته سائرس جو ڏوهٽو ٿيو. هن 486 ق.م کان 465 ق.م تائين حڪومت ڪئي ۽ پنهنجي پيءُ ۽ ناني وانگر ناليرو بادشاهه ٿيو.

داريس به پنهنجي سهري سائرس يا کڻي چئجي ته اسان واري شير شاهه سوري وانگر ملڪ ۽ رعيت لاءِ ڀلا ڪم ڪيا. داريس هڪ ئي ڌڻي اهورا مزدا (Ahura Mazda) جي عبادت ڪئي ٿي. زوروسترين عقيدتي مطابق اهورا مزدا اها وڏي هستي آهي جنهن کي ڪنهن به نه خلقيو. ان ڪري زوروسترين عقيدتي کي مزدا يا سنا به سڏيو وڃي ٿو. يعني مزدا جي عبادت.

- داریس بهترين سياستدان، آرگنائيزر ۽ ائڊمنسٽريٽر هو.
- هن پنهنجي پرشن سلطنت کي 20 صدين ۾ ورهايو ۽ هر هڪ تي ستراپ (گورنر) مقرر ڪيو.

• هن سائرس وارو گادي جو شهر ڇڏي اڄ واري شيراز ڀرسان پرسپولس (Persepolis) نالي نئون شهر اڏرايو. سڪندر اعظم ايران تي حملي دوران هن شهر کي لٽي، ڦري آخر ۾ تباهه ڪري ڇڏيو پر هن جا ڪجهه ڪنڊهر اڃان قائم آهن جن کي دنيا جا ماڻهو ڏسڻ لاءِ اچن ٿا.

• داریس پنهنجي جيئري ئي پنهنجو مقبرو هن شهر جي ڀرسان هڪ ٽڪريءَ کي ڪٽائي ان اندر ٺهرائي ڇڏيو.

• هن بادشاهه نيل نديءَ کان وٺي سڄي شهر تائين ڪئنال ٺهرايو. ياد رهي ته ان وقت جي ايران (پرشيا) ۾ مصر به اچي ويو ٿي. مصر جي تاريخ ۾ داریس جي تمام گهڻي تعريف لکيل آهي جو هن مصر جي عوام لاءِ به ڀلا ڪم ڪيا ۽ انصاف سان حڪومت هلائي هو مصر جو فرعون پڻ سڏبو هو.

- هن چوڌاري رستن جي چار وچائي ماپ ۽ تور جا وٽ ۽ ماپا مقرر ڪيا.
- بهستون شهر جي ڀرسان هڪ ٻيڙي تي داریس طرفان لکرايل عهد ناما ايران ۾ ايندڙ ٽوئرسٽن لاءِ ڏسڻ وٽان آهن.

• ٻين پرشن بادشاهن وانگر داریس به غلاميءَ جي خلاف هو.

بهر حال 485 ق.م ۾ داریس جي وفات بعد سندس پٽ زرتيس اول 465 ق.م تائين تخت تي ويٺو ۽ ان بعد ٻيا به ڪيترائي بادشاهه ٿيا پر هخامنشي (يعني اهڪيمينڊ) گهراڻي جا اهي ٽي چٽا سائرس، داریس ۽ زرتيس مشهور ترين بادشاهه ٿيا. هن گهراڻي جي سلطنت جيڪا 550 ق.م کان شروع ٿي سا سڪندر اعظم 330 ق.م واري حملي تي دنگ ٿي. سڪندر جي ان وقت عمر پنجويهه سال ڪامس هئي. هونوان جي شهر مقدونيا کان لشڪر وٺي دنيا کي فتح ڪرڻ جو خواب پورو ڪرڻ لاءِ نڪتو هو. هن کي ايران (پرشيا) فتح ڪرڻ ۾ ڪا دقت نه ٿي جو ملڪ ۽ حڪومت جا حال هيٺا ٿي چڪا هئا. پر هن کي ايران ايترو ته پسند آيو جو هن روخسانا نالي هڪ ايراني چوڪريءَ سان شادي ڪئي ۽ پنهنجن ٻين جنرلن کي به چيائين ته اعليٰ خاندان جي پرشن چوڪرين سان شادي ڪريو. سڪندر اعظم 32 سالن جي ڄمار ۾ سن 323 ق.م ۾ وفات ڪئي. هنن کي ڪو اولاد نه هو. هن جا جنرل هيڏي وڏي ملڪ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ اٽڪي پيا. آخر مان انهن مان هڪ سيليوڪس (Seleucus)، نالي جنرل سويارو ٿيو ۽ هن سيلوڪي گهراڻي (Seleucid Dynasty) جو بنياد رکيو جنهن جي ڏيڍ سئو کن سال حڪومت رهي. ان بعد ايران ۾ رهندڙ پارٿيا قوم يونانين کي شڪست ڏئي پارٿيا گهراڻي (Parthian Dynasty) کي قائم ڪيو. هنن جي حڪومت اٽڪل 500 کن سال 247 ق.م کان وٺي عيسوي سن 224 تائين هلي پارٿين ايران جي حڪومت کي

وڌائي آرمينيا کان انڊيا تائين ڪري ڇڏيو. پارٿين ملڪ کي وڌائي ضرور ڇڏيو پر هنن، تي لڳاتار افغانين ۽ رومين جا حملا ٿيندا رهيا. ان کان علاوه شهري لڙائين هن حڪومت کي ڪمزور بنائي ڇڏيو. ان بعد سن 224ع ۾ هڪ پرشن آرڊر شير نالي پارٿين تي حملو ڪري هنن کي شڪست ڏني ۽ ايران جي حڪومت هڪ دفعو وري ايرانين (پرشن) جي قبضي ۾ آئي ۽ ساساني گهراڻي جي حڪومت وجود ۾ آئي. ساساني (Sasanid) گهراڻي جي ڏينهن ۾ ايران جي سلطنت جون نالو ايران شهر رکيو ويو. ساساني سلطنت جي 224ع کان 651ع تائين اٽڪل ساڍا چار سئو کن سال حڪومت هلي جنهن ۾ 33 کن بادشاهه ٿا. (يونانين جي سيلوڪي گهراڻي جي حڪومت ۾ 12 بادشاهه ٿيا ۽ پارٿين گهراڻي جي ڏينهن ۾ 42 بادشاهه ٿيا.) ساساني گهراڻي جي ايران تي جيڪا 450 سال کن حڪومت رهي انهن جي ڪجهه بادشاهن جا نالا اڄ به مشهور آهن ۽ اهي نالا اسان جي ملڪ ۾ رهندڙ آتش پرست (Zoroastrain) ڌرم جي ماڻهن (جن کي اسان وٽ عام طرح پارسي سڏين ٿا) ۾ عام آهن جهڙوڪ:

ارڌ شير

شاهپور

هرمزد

بيروز

خسروش وغيره....

سائرس، داريس، زرتيس، ڪئمبيسس، بادشاهن جو ”هخامنشي“ گهراڻو هو جيڪو Achaemenid (اهڪي مينڊ) پڻ سڏبو هو. هنن جي ايران تي 330 ق.م تائين 220 سال حڪومت رهي. انهي دوران هنن جا 14 کن مشهور بادشاهه ٿيا جن ۾ پرشيا (اڄ واري ايران ۽ پروان ملڪن جي حصن) تي حڪومت ڪئي. هن گهراڻي جو آخري بادشاهه جنهن جو نالو داريس هو پر اهو ”داريس سوم“ سڏجي ٿو يونان کان آيل سڪندر اعظم جو مقابلو ڪري نه سگهيو ۽ پوءِ هن ڌرتيءَ تي يونانين جي حڪومت هلي جن کي مڪاني ماڻهن ڌارين ٿي سمجهيو ٿي. هي ڌارين جي حڪومت جو سلسلو 330 ق.م کان 224ع تائين ساڍا پنج سئو سال هليو جنهن ۾ Selucid, Argead ۽ پارٿين Arsacid گهراڻن جا 60 کن بادشاهه سڃي ايران تي يا ايران جي مختلف صوبن تي حڪومت ڪندا رهيا. ان بعد ساساني گهراڻي جي حڪومت شروع ٿي جن جو تعلق ايران سان هو جن جي ڪجهه بادشاهن جا نالا مٿي لکي چڪو آهيان. ساسانين بعد هن ملڪ تي عربن جي حڪومت ٿي. عربن جي حڪومت دوران ايران جي وڏي آدمشماريءَ جيڪا زوروسترين (باهه جي پوڄاري) هئي، اسلام قبول ڪيو ۽ نه فقط اسلام قبول ڪيو پر پنهنجو پاڻ کي سٺو مسلمان ثابت ڪيو. انهن مان ۽ انهن جي اولاد مان ڪيترائي اسلام جا وڏا عالم ۽ مفڪر پيدا ٿيا. بهرحال هخامنشي (اهڪي مينڊ) گهراڻي بعد ساساني اهڙو گهراڻو آهي

جنهن جو تعلق هن ڌرتيءَ سان هو. ان ڪري اڄ به ايران ۾ انهن گهراڻن جي بادشاهن جا نالا ۽ مورتيون جتي ڪٿي عام آهن ۽ انهن کي وڌيڪ پنهنجو سمجهيو وڃي ٿو جيتوڻيڪ ساساني جي دور جا حاڪم توڙي رعيت زوروستريين ۽ يهودي هئا ۽ هخامنشي جي دور ۾ به اهو عالم هو. ظاهر آهي ان دور جي آخر تائين اڃا حضرت عيسيٰ به نه ڄاڻو هو. سڪندر اعظم جي ايران فتح ڪرڻ کان 330 سالن بعد حضرت عيسيٰ عليه السلام جو جنم ٿيو. ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جن جي ولادت ساساني سلطنت جي اڳڪٿين بادشاهه خسرو اول جي ڏينهن ۾ 571ع ۾ ٿي. خسرو اول جي ايران تي 48 سال (531 کان 579) تائين حڪومت رهي. ان بعد هرمزد چهارم يعني هرمزد چوٿين جي 579 کان 590 تائين حڪومت رهي. يعني هن جي مرڻ گهڙي تائين اسلام جي تبليغ شروع نه ٿي هئي. جو حضور صلي الله عليه وسلم جن تي نزول وحي 611 ۾ ٿيو. هرمزد چوٿين بعد ايران جو بادشاهه اهو مشهور خسرو پرويز (خسرو دوم) بادشاهه هو جنهن کي روم جي بادشاهه سان گڏ حضور صلي الله عليه وسلم جن اسلام قبول ڪرڻ لاءِ خط لکيو هو. بهرحال ساساني توڙي هخامنشي مسلمان نه هئا پر جيئن ته انهن جو واسطو ايران جي سر زمين سان هوان ڪري اڄ به توڙي ڪٿي سڄو ايران مسلمان ملڪ آهي پر ڪيترن ئي مسلمانن جي هونئن، گهرن، پبلڪ عمارتن ۾ سائرس ۽ داريس يا ساساني بادشاهن جون تصويرون، چٽساليون ۽ مورتيون نظر اچن ٿيون. اڄ به ڪيترن ايرانين جا نالا ڪوروش (سائرس)، داريس، فيروز بهرام شاهپور خسرو ارڏشير، رخسونا (سڪندر اعظم جي ايراني زال)، رستم ۽ سهراب ٻڌڻ ۾ اچن ٿا جيتوڻيڪ ڏٺو وڃي ته اهي مسلمان نه هئا. ايران جي حڪومت کان علاوه هنن جي ادب، شعر و شاعري، ڪلچر جو اثر اسانجي ننڍي کنڊ تي رهيو آهي ۽ هنن جي ديڪاڊيڪي ۽ ۽ اسان وٽ به رستم ۽ سهراب جهڙا نالا عام آهن. نه رڳو اهي پر زرينا جهڙا نالا پڻ جيڪا روس جي حاڪم زار جي راڻي هئي.

• مٿي ساساني بادشاهه خسرو اول جو نالو لکڻ مهل ياد آيو ته خسرو اول جي ڏينهن ۾ گندي شاهپور جو ڪاليج جيڪو چوٿين صدي ۾ کوليو ويو هو سڄي دنيا ۾ ٽاپ جو تعليم گاهه مڃيو ويو ٿي جنهن جي انگريز به واکاڻ ڪن ٿا ته اهو ڪاليج The greatest intellectual center of time. هو. هونءَ به ساساني جي حڪومت ۾ تعليم، ادب، شاعري ۽ آرٽ جهڙين شين تمام گهڻي ترقي ڪئي جنهن جا ثبوت اڄ به ”طاق بوستان“ ۽ نقشي رستم“ جي تصويرون مان ملن ٿا.

• الف ليلى ڪهاڻيون جن کي انگريزي ۾ One thousand and one night. سڏجي ٿو عربي ۾ ”ڪتاب الف ليلى و ليلي“ فارسي ۾ ”هزار ويڪ شب“ سڏجي ٿو ان جي بنيادي شروعات ساساني دور جي افسانوي شهنشاهه شهر يار کان شروع ٿي. پوءِ وقت سان مختلف ملڪن ۾ ۽ مختلف دورن ۾ وڌيڪ ۽ مختلف ڪهاڻيون ملايون ويون. اهي ڪهاڻيون ساساني بادشاهه شهر يار کي سندس راڻي شهرزاديءَ ٻڌايون. ساساني بادشاهه شهر يار کي جڏهن خبر پئي ته هن جي پهرين زال هن سان وفادار ناهي

ته هن کي قتل ڪري ڇڏيو. شهریار کي ان کا پوءِ دماغ ۾ اهوئي اچي ويٺو ته ”ڪا به عورت وفادار ناهي.“ هو ڏهاڙي نئين زال سان شادي ڪندو هو ۽ صبح ٿيڻ تي هن کي قتل ڪري ڇڏيندو هو. ايتريقدر جو ڪنواري چوڪرين جو تعداد ختم ٿي ويو ۽ بادشاهه سلامت جو وزير پريشان ٿي ويو ته هاڻ ڇا ڪجي. ان تي وزير جي ڌيءَ شهرزاديءَ پنهنجي پيءُ تي زور آندو ته هن جي شادي شهریار بادشاهه سان ڪرائي وڃي. شاديءَ رات نئين ڪنوار شهرزاديءَ بادشاهه سلامت کي هڪ آکاڻي ٻڌائي پر ان کي صبح تائين ختم نه ڪيو. بادشاهه سڄي ڪهاڻي ٻڌڻ جي شوق ۾ هن نئين ڪنوار کي ماري نه سگهيو. ٻي رات هن اها ڪهاڻي پوري ڪري وري ٻي شروع ڪئي ۽ صبح تائين ان جو انجام رهجي ويو. سو اهڙي طرح هڪ هزار هڪ راتيون گذاري ورتائين. انهن ڪهاڻين جي سلسلي ۾ هڪ رات (91 هين رات) شهرزاديءَ خسرو پرويز (خسرو دوم) 590 کان 628 تائين حڪومت ڪرڻ واري سلسلي جي پڻ ڪهاڻي ٻڌائي ٿي. هي اهو ساساني بادشاهه هو جنهن لاءِ لکي آيو آهيان ته هن کي اسانجي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن اسلام قبول ڪرڻ لاءِ خط لکيو هو. شهرزاديءَ جي ڪهاڻي جو عنوان هو: ”خسرو شيرين ۽ مهاڻو.“ شيرين خسرو پرويز جي عيسائي زال هئي جيڪا آرمينيا جي هئي.

بهر حال الف ليلي جو هي داستان جيڪو اسان وٽ به مشهور آهي ان جي شروعات جو واسطو ايران جي ساساني دور سان آهي. جنهن بابت ايران جي هڪ شاعر ابو منصور قطران تبريزي سن 1000ع ڌاري چيو آهي ته:

هزاره صنف هفت خوان وريين دز

فروشنيدم وخواندم من از هزار افسان

(مون ”هزار افسان“ ۾ هزار دفعا ”هفت خان“ ۽ روئين ڏيڻ جو قصو پڙهيو ۽ ٻڌو.)

بهر حال هي اهو داستان آهي جنهن کان اڄ نه فقط مشرقي دنيا پر مغربي دنيا به واقف آهي ۽ اڄ تائين خبر ناهي ڪيتريون فلمون ۽ ٽي وي سيريز ٺهي چڪيون آهن. هينئر ويجهڙائيءَ ۾ Arabian Nights نالي هڪ فلم تمام مشهور ٿي آهي. هن ۾ فلم ائڪٽريس ملي اويتال شهرزادي ٿي آهي ۽ ڊوگري اسڪاٽ شهریار ٿيو آهي. مونکي ٻه انگلينڊ جي ٽيليويزن BBC One تان ان فلم کي ڏسڻ جو موقعو مليو.

لکت: ذات جي ديوار تي

زاهد امروز/
مراد علي مرزا

زندگيءَ جنهن پيار سان پنهنجي پاڪر ۾ جهليو هو، سوچيم ته جيئن ڏاڍو بولو آهي. ننڍي هوندي ائين لڳندو هو ته زندگيءَ جو اصل مزو وسندڙ مينهن ۾ وهنجڻ ۽ وڏي ۾ وڏي بهادري اس ۾ ٻرندڙ گهٽين ۾ بنا ڪنهن ڊپ جي پيرن اگهاڙو ڊوڙ ۾ آهي. پر وقت ته زندگيءَ جو لغام سوگهو جهلي اڳتي وڌي ٿو. ڪنهن شاخ مان گلي پئڻ تي خبر پئي، ته ڪائنات ڪيتري نه عطر سان ڀري پئي آهي. جهڪي هيٺ ڏنر ته پير مان خون پئي ٿيو ۽ منهنجن ڪپڙن ۾ ڪنڊا چھتا پيا هئا. ان ڏينهن منهنجي اک ڳوڙهي کي ڏٺو ۽ مون کي پهريون ڏک پلڻ پيو. رت جي رنگ جي خبر پئي ته احساس ٿيو ته ڏک به رنگين ٿئي ٿو. مون جڏهن پهريون سچ ڳالهايو ته منهنجي زبان مان رت ٿيڻ لڳو. مون ان رنگينيءَ جو مزو به ڀڳي. خواب ۾ لائون ڦيرائڻ واري ٻار جي هڪ نئين سواد سان سڃاڻپ ٿي، پر خون جي اها لذت سامهون پوڻ ڏيندڙ هئي. ننڍپڻ ۾ اها سهڻا اهڙي سولي نه هئي. ان سبب اهو ٽمندڙ رت ٿو ڪارڻو پيو ۽ خون جي لالڻ تان نظر پاسي ڪرڻي پئي.

آءٌ زندگيءَ جي تهڪڙن ۾ ٽپي پيس. دنيا تهڪ ڏيندي هئي ته آءٌ به پنهنجيون واڇون ٽيڙيندو هوس. زماني جي تجوڙ مان ٿوري ڪتڪتائي چورائي پنهنجين پاسزائين تي رکندو هوس. ڏاڍو ڪلندو هوس. کلي کلي ڪيرو ٿي ويندو هوس. مون کي اڃا زندگيءَ جي ڄاڻ نه هئي. پر رت جو رنگ ۽ سُور جي لذت منهنجي لاشعور جو حصو ٿي ويئي هئي. ان وقت تائين مون کي لکي وڃڻ جي ڄاڻ ٿي. ان ڪري آءٌ واش روم ۾ وڃي اتي موم بتي ٻاري لات ۾ زندگيءَ جي لالڻ کي ڳوليندو هوس. پت تي سرندڙ سرڻي کي جهلي لات تي جهليندو هوس. زندگيءَ جو تماشو ڏسندو هوس، خوشيءَ کي جهٽيندو هوس ۽ ميڻ جو بال ٺاهي ان سان کيڏندو هوس. ميدان ۾ راند رهندي اوچتو آءٌ سڀني کان پري ٿي ويندو هوس ۽ ويڳاڻپ مون کي وڪوڙي ويندي هئي. هڪ ان ڄاڻ بي چيني مون کي ڏنگيندي

رهندي هئي. الهڙ هوس. سمجھ ۾ نٿي آيو ته ڇا ٿي ويو آهي. ائين چوڻو ٿئي جو منهنجو رنگ ڦريو وڃي. پنهنجي ڄمار جيان ڳوٺ جي ڪڇين گهٽين ۾ چانڊوڪي راتين ۾ اسين چور سپاهيءَ جو سانگ ڪندا هئاسون. آءُ لڪي ويندو هوس ته اتان ظاهر ٿيڻ ۾ ڏاڍو ڊپ ٿيندو هو. مون کي لڳندو هو ته جيڪڏهن سڀني جي نظرن کان لڪل به رهان ته به پنهنجو پاڻ کي جهلي وٺندس. آءُ ڏينهن جا ڏينهن پنهنجي باطن ۾ لڪي ويندو هوس، تان جو آءُ پيڙا ۾ پئجي ويندو هوس. اها اجائي پيڙا ورجائيندي هئي ته ان کي کڻي ڀري اڇلائيندو هوس.

گناهه جي احساس جي ان وقت خبر پئي جڏهن مون پهريون ڀيرو پيءُ جي ڪيسي مان پئسا چورايو، منهنجي پيءُ رڙيون ڪيون ۽ هن جي رڙ مون کي چيريندي وئي. اصل ۾ مون پئسا نه پر ان ڄاڻائيءَ ۾ هن جي عزت چورائي هئي. اهڙي ئي بي وقوفيءَ جي زماني ۾ زندگيءَ جي درين مان ليٽا پائيندي آءُ هڪڙي رات سمهي رهيس.

صبح جو اٿيس ته منهنجي بدن تي بلوغت جو ڦهر چڙهيو پيو هو. ان ڏينهن کان منهنجي شعور مون کان سوال پڇڻ شروع ڪيا ۽ خون جو سواد وري منهنجي زبان محسوس ڪرڻ لڳي. پر ان پيري مون ڪوبه سچ نه نه ڳالهائڻو هو! ... شايد منهنجي اندر ۾ اڻٽڻو سوال مون کان سچ کي ڳولي لهڻ جي گهر ڪري رهيا هئا. جواب کي ڳولي لهڻ لاءِ آءُ زندگيءَ کي ڪرڇڻ لڳس. سچ جي سڀني ۾ جهاتي پائي ڏنر. گلن جي خوشبوءِ کي ٻڪ ۾ ڀرڻ جي ڪوشش ڪيم. تانڊائن سان ياري ڪيم روشنيءَ کي ويجهڙائي کان ڇهي ڏنر پر ساڳيءَ ريت هٿ ۾ سوال جهلي پيلس. خدا کي سڏيم پر ڪوبه جواب نه آيو. منهنجو آواز آسمان تائين پهچي واپس موٽي ٿي آيو. اڪيلائيءَ جو احساس ٿيڻ لڳم. رات دير تائين گهٽيءَ جي وڍ وٽ استريٽ ليمپ جي هيٺان ويٺو انهن سڀني سوالن جا جواب سوچيندو هوس. منهنجو شعور جن جي مون کان گهر ڪندو هو.

سچ ۽ ڪوڙ جو رنگ ۽ سواد ڌار ڌار ٿئي ٿو. اها ڄاڻ مون کي گهڻو اڳ ٿي ويئي هئي، سچ ڏسڻ هڪ خواب هو ته آءُ خواب ۾ زندگي گذارڻ لڳس. ان خواب ۾ مون کي محبت ٿي ويئي ته اونهائي مائيندي خواب مان خواب ۾ ٽپا ڏيندو هلندو ويس. محبت مون کي زندگيءَ سان سڃاڻپ ڪرائي ۽ خبر پئي ته انهن جوابن جي لاءِ هڪ حياتي گهريل آهي ۽ آءُ ته اڃا پنهنجي نادان آهيان. وقت منهنجي ڪناري کي ڇهندو اڳتي وڌندو ويو. آءُ ان مان به ٿي گهڙيون چونڊي اڪيلائيءَ جو پوڄ پاڻي يادگيرين جون عمارتون جوڙڻ لاءِ ان ڄاڻ سفر تي نڪري پوندو هوس. وٽن جي چانو کي سَنگهندو اڏامندڙ خاڪ ۾ ڇهرا ڳوليندو ۽ ڳوڙهن جو سواد وٺندو هوس. ان اڪيلائيءَ ۾ منهنجو لاڙو آڳاٽائيءَ ڏانهن وڌندو ويو. گهڻي ڳوڙ ۾ مينهونگيءَ جي مُند ۾ يا ڪنهن وڏي خوشيءَ جي موقعي تي هڪ اونهي اداسي منهنجي وجود کي وڪوڙي ويندي آهي. پنهنجي جنم تاريخ جو ڪيڪ وڍيندي

جڏهن سڀئي منهنجي چوڌاري تازيون وڄائيندو هئا، ته منهنجون اکيون هڪدم ڳوڙهن جا تلاءُ ٿي وينديون هيون. تڏهن مون کي سمجهه ۾ آيو ته بي نالي ڏک ۾ روئڻ ڇا هوندو آهي. ضروري ناهي ته اکيون ڳوڙهن سان ڀرجي اچڻ جو سبب ڪو واقعي يا جسم تي لڳل ڏک هجي. آنا تي لڳل ڏک ڀيو پرنڌو ۽ پر ڪڏهن ڪڏهن اسين ڪنهن تڪليف، ڪنهن سبب کان سواءِ روئي ويهندا آهيون.

حقيقت ۽ خوابن مان پيڙجي نڪتل اهي تجربا آءٌ پنهنجي ننڍڙي هڙ ۾ گڏ ڪندو رهيس. زندگي جيڪو ڏٺو ٿي اهو آءٌ خوشيءَ سان وٺندو رهيس. ڇا لاءِ ته ”زندگي جيڪو ميڪاري ٿي/ اسين اوترو ٿي سگهون ٿا. ۽ سوچيندو هوس ته:

اڃا هينئر ته اڏامڻ سڪان پيو

اڃا ته منهنجا پر نڪتا آهن.

آءٌ پنهنجن کير جهڙن پرن کي ڏسندو هوس، جن تي اڃا سماج جي ڪٽ ۽ حادثن جو لڙاٽ ڪونه پيو هو، جن تي اڃا ڪوڙ ۽ مڪر جو رنگ نه چڙهيو هو. منهنجا سمورا سوال اڃا پيل رهيا، ته مون انهن ان ڄاڻ راهن جو رخ پنهنجيءَ ذات ڏانهن موڙي ڇڏيو. هاڻي آءٌ پنهنجو پاڻ کان پري ٿيندي گهمندو، ڦرندو نيٺ پنهنجي ئي اندر ۾ پهچي ويس. ٽڪجي سوچن جي ڇت جي هيٺان لپتندو هوس، جنهن جو ٻاهريون رخ شعور ۽ اندرون لاشعور هوندو آهي. ماڻ ڪري لپتي پيل اک ڇت کي گهوڙيندي ٽڪجي ننڍ ڪرڻ گهرندي ته ڇت ڦڙو ڦڙو ٿي منهنجي چاهي تي ڳڙڻ لڳندي هئي. محبت پنهنجن انهن نرم ۽ پريل هٿن سان انهن ٿڌن قطرن کي گرم ڪندي هئي ته آءٌ سمهي رهندو هوس.

صبح جو اٿندو هوس ته منهنجي پر ۾ هڪ نظر اکيون ٻوٽيو پيو هوندو هو. ان جي دل ۾ اهو سوال جواب سان گڏ ويڙهيل هوندو هو جنهن کي آءٌ رات جو سانڍ وٺي ستو هوس. پر جڏهن وري نظر ڏانهن نظر ڪندو هوس ته ٻئي پاسي هڪ ٻيو سوال جاڳي اٿندو هو. آءٌ حيران ٿيندو هوس ۽ پريشان ٿي پنهنجي پيشانيءَ تي پگهر جا ڦڙا ٿي وهندي هئي. اهڙيءَ طرح آءٌ شاعري ڪرڻ لڳس. هر نظر لکڻ/چوڻ کان پوءِ لحظي لاءِ آرام ۽ وقتي سڪون ته ٿيو پر بي قراريءَ ۾ ويتر واڌارو ٿيندو ويو. هاڻي آءٌ ٻاهر ڏسڻ کان لنوائڻ لڳس ڇا لاءِ ته مون کي معلوم ٿي ويو هو ته سماج جي شعوري حد گهڻي محدود آهي ۽ اتي به مون وانگر فقط سوال ٿي آهن. اڪيلائپ وڌندي پيئي ويئي ته محسوس ٿيم ته سماج جي سوچن تي ته ميٺ ڄمي پئي آهي. اها ئي ميٺ جنهن سان آءٌ ننڍپڻ ۾ راند رهندو هوس. سچ اهو آهي ته ننڍپڻ ۾ سڀئي هڪجهڙا هئا. پر فرق ان وقت ٿيو جڏهن مون جلد ئي ميٺ جي ان گولي سان راند رهڻ ڇڏي ڏني. ماڻهو ته ڪيتري وقت تائين ان سان پيا ڪيڏندا آهن ۽ اها ئي ميٺ وقت گذرڻ سان پگهرجي هنن جي سوچ تي ڄمڻ شروع ڪندي آهي.

ڪوڙ جو سواد ته ڪڏهن به منهنجي زبان کي سٺو نه لڳو. آءٌ ڇا ڪريان؟
 سچ جي لذت چڪي ويٺو آهيان. ان سموري عمل جو عادي ٿي ويو آهيان. ان
 ڄاڻائيءَ جو درد منهنجي ساهه ۾ سمائجي ويو آهي ۽ شعر جي روشنيءَ ۾ ان کي
 سمجھ ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو. هاڻي آءٌ ٻاهر نڪران ٿو. زندگيءَ مان
 تجربا چورايان ٿو. انهن تان گناهه جو احساس ڇنڊي لاهيان ٿو ۽ هر رات ٽڪجي
 پنهنجي ذات جي ڇت تان ٽمندڙ قطرن جون نشو ڪريان ٿو. ان نشي ۾ تخليق ٿيندڙ
 نظم جڏهن ماڻهن ڏٺا ته ڪن پنهنجا هٿ دل تي رکيا، ڪن ڪنن تي ۽ ٿورڙن
 تسلي ڏيڻ لاءِ منهنجي ڪنڌ تي. ماڻهن اکيون مھتيون ۽ انهن کي وري پڙهيو. هنن
 جي وات مان هڪدم گار نڪتي. ان ڏينهن مون پهرين گار ڪمائي ۽ پنهنجي هٿ
 ۾ لڪائي رکي. شايد انهن نظمن ۾ لڇندڙ حسرت ۽ تڙپندڙ سوالن هنن جي سينن
 ۾ لڪل ڳڻپين کي ڏسي ورتو. پر آءٌ ڇا ڪريان؟ ماڻ رهان ته خون ٿي وڃان ۽
 ڳالهائين ته ڏوهاري... مون کي ڏوهاري ٿيڻ پسند آهي. پاڻ سان ڏاڍائي ڪرڻ نه دل
 نه ٿي چوي ته ڪاغذي گلن ۾ خوشي ڦوڪيندو وتان ۽ ديوارن تي پن کوٽي انهن ۾
 رنگ پريندو رهان. آءٌ رات جي ديوار تي چاڪ سان تحرير ته لکي سگهان ٿو پر
 زندگيءَ جي رنگ لڳل سليٽ کي ڪوڙ جي روغن سان چمڪائي نه ٿو سگهان.
 گهڻو وقت ٻاهر ڏسان ٿو ته ڊپ وڪوڙي ٿو وڃي. خون ۾ لڙڪيل روايت جي
 زنجير کي ڇڪيندي ڊڄان ٿو. ايئن نه ٿئي جو ان جون ڪڙيون منهنجي اندر ۾
 پڪڙجي وڃن ۽ آءٌ مري وڃان. آءٌ زندهه رهڻ گهران ٿو پنهنجن انهن سوالن جا جواب
 ڳولڻ لاءِ. پنهنجي محبت کي مڪمل ڪرڻ لاءِ. پنهنجي پاڻ کي سڃاڻڻ ۽ شعور
 جي آڇ اُجهائڻ لاءِ. اهي نظم منهنجي لاءِ رڳو نظم نه، پر اهي سوال آهن جن جي لاءِ
 مون هن وقت تائين عذاب سٺا آهن ۽ اها بي نصيبي آهي. جيڪا سماج منهنجي
 جهوليءَ ۾ اڇلائي وڌي آهي.

مون کي لڳي ٿو چتر گيت جي ڪلپنا جو سهارو وٺون. ته لڳندو ته خود هُو به
 ڌرم - سنڪٽ پريچي ويندو ته هڪ سماجڪ ڪاريه جي صدي ڪيل سداچار
 جي تياڳ جي آخر سزا چوڏيڻ گهرجي؟ قانوني ماهر به گناهه جي ”مُراد“ تي سزا
 جو فيصلو ڪندا آهن. هت مُراد ته ثواب جي آهي. البت سداچار جو وهنوار ڪيل
 نه آهي، اهو مسئلو آهي.

مان وري ٿورو ترسندس:

توهان لاءِ به.

توهان وٽ به پنهنجا دليل هوندا. ٻڌائن چاهيو ته دير نه ڪريو. من وٽ
 سداچار جي تياڳ لاءِ ڪابه رعايت نه آهي. اهڙي سماج سيوا يا ساهت سيوا
 ڪهڙي جيڪا اسان جي آتما جو پوڳ وٺي. ڪوبه نيتي شاستري قبول نه ڪندو.
 ٻڌ جو هتي به هت مدد ڪونه ٿو ڪري توهان ڪجهه مدد ڪري سگهو ٿا.

سنگيت جو سونهون شاعر: سوز هالائي

ڪوثر هالائي

سنڌي ادبي ڪيتر ڏانهن نظر کڻبي ته شاعريءَ جي قافلي اندر هڪڙا بطور سرواڻ شاعر آهن، جن پنهنجي عظيم مادري ٻوليءَ کي خطرن کان پاسيرو رکندي چوڌاري ديوار چين اُپي ڪري ڇڏي آهي ۽ ٻيا وري بطور نگران شاعرن ۾ شمار آهن، جن پنهنجي پرياسي ۾ تخليق ٿيندڙ شاعريءَ جي چنڊچاڻ پئي ڪئي آهي ۽ انهن پاڻ به معياري شاعريءَ جو تسلسل برقرار رکيو آهي ۽ سنڌي شاعريءَ جو پرم رکيو آهي، سندن شاعريءَ ۾ اهڙا به لفظ ملندا، جن سندن شاعريءَ ۾ دل جي اڱڻ تي تارا سڃاڻي رکيا آهن ۽ ڪي ته وري اهڙا به لفظ پڙهندڻو جن بي منزل مسافريءَ جي ٽڪل جذبن کي تازي پاڻيءَ جو غسل ڏئي توانائي بخشي آهي ۽ ڪي لفظ ته وري بي وطن ٿيلن جيان اداس ٿيندي به ملي ويندا ۽ ڪٿي ڪٿي ته اهڙا لفظ به آهن، جيڪي جفا جي ڪچري ۾ ڦٽل ڪنول جو ڏيک ڏيندا آهن، لفظ شعر به آهن ته گيت ۽ غزل به آهن، لفظ ته هڪجهڙائي هوندا آهن بس رڳو انهن جي ادائگيءَ جو انداز منفرد ٿئي ٿو پوءِ انهن ۾ ڪو شيخ اياز ٿئي ته ڪو وري تنوير عباسي، ڪن ڪي تاجل بيوس چوَن ته ڪن ڪي شمشيرالحيدريءَ جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو ڪي طالب الموليٰ ٿيا ته ڪي نياز همايوني، امداد حسيني، راشد مورائي، سليم ڳاڙهوي منظور نقوي يا وري ’سوز‘ هالائيءَ جي نالي سان نروار ٿيندا رهيا آهن.

لفظن جو ذڪر نڪتو آهي، ته پوءِ وري لفظ جهونگاريندا به آهن، جهونگار ڇاڪاڻ ته ردم ۽ لڙ ڪاريءَ جي دائري ۾ اچي ٿي وڃي ته حقيقت هيءَ آهي ته ذات سوز هالائيءَ تي ٻن روين ۾ مهربان رهي آهي، هڪ روپ ڪويتائن جو روپ ۽ ٻيو روپ وري سنگيت وديا وارو من موهيندڙ روپ. سندس پهرئين شعري مجموعي (ڪوتاننگر) ۾ ته:

پنهون چوري نه ٿي سگهندو
سڻي جاڳي پئي آهي.

ٿورا ڪي ورق وراثت هڪ نه کٽندڙ آس جو احساس واسي ٿو ڇڏي ”رنگ رتا پيچرا“ ڪتاب کي:

بهارن ۾ نه مليا سين، خزان ۾ هاڻ ملنداسين،
اکين ۾ اشڪباريءَ جي ڪٿي آڻان ملنداسين.

۽ ڪنهن عرصي پڄاڻان، سندس ڪوتائون جُڙڻ مٿاڻي پيو جنم وٺي، ”درشن ڌارو ڌار“ جو روپ ڌاري منظر عام تي آيون، جنهن ۾ ٽوڙي ڦاٽڪ جهڙي لڱ ڪانڊا ريندڙ سانحي جي رُوداد به موجود آهي، ته نٿي جي بازار ۾ گولين جي وسڪارن جا پڙا ڏا به ڪٽائي سگهجن ٿا ۽ هن ذات ڌڻيءَ جي ٻنهي شعري ڳڻڪن مان جنهن شاعريءَ سنگيت جو ويس ڌاري سريلن آوازن سان رسيلن ڪنن تائين رسائي مٿي تنهن چڱو چالان ڪرايو آهي.

سوز جي ٻنهي شعري مجموعن کي هڪ ڪناري کان ٻئي ڪناري تائين پهچڻ ۾ ڀلي تقريباً 15- ورهين جو طويل سفر طئي ڪرڻو پيو هجي، پر ان سان گڏوگڏ هن پنهنجي محبوب شاعريءَ کي موسيقيءَ واري ڪِرت سان لاڳاپي رکيو آهي.

رات اسان جي محفل ۾ هئي،
لئه ۽ سُر جي ڳالهه ڇڙي

پر جيستائين ”رنگ رتا پيچرا“ ۽ ”درشن ڌارو ڌار“ پڌرا ٿيا ته ان کان گهڻو ئي اڳ ۾ سندس سماعتن جي سرحدن ۾ موسيقيءَ جو پڙلاءُ، پهچي چڪو هو جنهن جو اعتراف خود به وقت بوقت ڪندو ٿو رهي ۽ اهو ئي سبب هو جو سندس شاعريءَ ۽ سنگيت شناسيءَ وارو سفر موسمن جيان هڪٻئي جي پٺيان هلندو ۽ پنهنجا نشان ڇڏيندو ٿو وڃي، چنڊ وديا، عروض وارو لاڙو هڪ طرف ته ٻئي پاسي وري موسيقيءَ جي ڪوهسارن ۽ لاهن چاڙهن متعلق سندس ادراڪ آهي، ۽ ان ئي آڌار تي، هن سنگيت جي ستارن جي پارڪوءَ طور ۽ سنگيت جي نقطي نگاه کان، سنگيت جي وشال ساگر جيڏو ۽ جاکوڙ جوڳو ڪتاب ’ڪارون وس ڪيام‘ سرجي، سنگيت جي حوالي سان آڱرين تي ڳڻڻ جيترن ڪتابن ۾ واڌو ڪري ڏيکاريو آهي، جيڪو سندس ٻيئي ذات جي نچوڙ طور سامهون آيو آهي، جنهن کيس سنگيت جو سونهون ثابت ڪيو آهي ۽ تڏهن ئي هو ان قابل ٿي، اهو چوڻ ۾ ڪا به هڪ نٿو محسوس ڪري ته سنڌي موسيقيءَ کي پنهنجي ردم ڪاري ۽ سازڪاريءَ لاءِ هڪ وڏي آرڪسٽرا موجود آهي.

”ڪارون وس ڪيام“ جي محرڪ، محور عظيم گائڪ ڪلاڪار استاد جمن ٿي رهيو آهي، پر شاعر جي اندر وارو سماعتڪار استاد جي اڳيان پويان ڦيرا پائيندو ۽ مشاهدو ماڻيندو ٿو رهي، استاد جمن جيڪو سنگيت جو (Genius) به آهي ته (Generous) پڻ آهي جنهن متعلق سوز چوي ٿو:

پهريون سر ڪلياڻ، رسالي لطيف جو
 چمن ڳاتو شاه جو پهريون سر ڪلياڻ،
 دوست پيهي در آيو نينهن ڏني نرواڻ،
 موسيقيءَ مهراڻ، وهندي تارون تار ٿيو.

هُوَ 1955ع، ڌاري ريڊيو حيدرآباد (جڏهن ايجان ميڊيم ويوز 297 ميٽرن، 1010
 ڪلو سائيڪلس هو) جون سارو ٿيون ساري ٿو ۽ ان زماني ۾ ئي، سنڌي موسيقيءَ
 جي پاند ۾ فنڪارن جا ڪي ڪٿا پيا، ۽ فنڪارن جا ڀاڱ ڪليا، پر انهيءَ زماني
 کان به اڳ ۾ هو موسيقيءَ جي حوالي سان ٿيندڙ محفلن، درگاهن ۽ ميلن ۾ راڳ
 جي محفلن مان مستفيض ٿي، هم تن گوش واري ڪيفيت ۾ موسيقيءَ جي اتهاس
 ننگر ۾ اندر جو سماع ٽڪار ساڻس هيئن مخاطب ٿي رهيو آهي: 'پهريون موسيقار
 بيجل، ٻيو موسيقار لاکيڻو لطيف ۽ ٽيون موسيقار هيءُ پنهنجو "يار ڏاڍي عشق
 آتش" وارو استاد محمد چمن.'

1960ع کان 1970ع ۽ 1971ع کان 1979ع نه فقط استاد جو زمانو چڻجي پر
 پهريون ڀيرو سنڌي موسيقيءَ جو درياه تارو وهندو رهيو اهو دور سنڌي
 موسيقيءَ جو سونهري دور چڻجي، ته وڏا نه ٿيندو ۽ سوز ان وهندڙ درياه جو
 سلطاني گواهه آهي (پر هاڻي ته ان درياه جي حالت به جهڙوڪرهن پنهنجي سنڌو
 درياه جهڙي ٿيندي وڃي) ثبوت طور يا حوالي طور سوز جي شاعريءَ جو اڀياس
 ڪري سگهجي ٿو ڪيترائي گيت، غزل اهڙا ملندا، جن مان موسيقيءَ جا چٽا
 عڪس ليٽا پائيندي نظر ايندا ۽ ائين محسوس ٿئي ٿو چٽا اها شاعري اڳواٽ ئي
 موسيقيءَ جا ماڳ مڪان گهمندي ڦرندي "درشن ڌار وڌار" جي Mangate مان ٿي
 اندر آئي آهي:

بادل برسي پڻ، بادل برسي پڻ،
 من جي اڱڻ مٿي،
 دل جي ڌرتيءَ تي،
 توريءَ ڇڻ پرديس ۾ آهيان، چٽ پرينءَ کي چٽ،
 ڪانگل بڻجي پڻ،
 بادل برسي پڻ

چنڊ پرينءَ جي پار وڃين ٿو ياد جا گل گلاب کڻي وڃ،
 پرين کي پهچائي ڏج
 خط هوائن ڪونه پڇايا، هاڻي هٿ جواب کڻي وڃ،
 ڏج مگر شرماني ڏج.

استاد جمن، سنڌي موسيقيءَ جيان مٿيادار گائڪ ڪلاڪار آهي، ۽ ڇاڪاڻ ته سوز موسيقي پرست شاعر آهي، تنهن ڪري هو استاد جمن جي گائڪي، سندس آسان فهر تالن، ڪلواڙي ڌاڌري چنچل، مغليه، ڪهروا ۽ ليوا کان سواءِ ڪلاسيڪل تالن، تين تال، اڪتله، اڪواڻي، جپ تال، ڌمار ۽ مول فاختو جو ويجهڙائيءَ کان مشاهدو ماڻيو آهي، نه فقط ايترو پر هو ”بالائي ڪرج“ ۽ ”ذيلي ڪرج“ جي استعمال جي ذيل ڪيترن ئي هنڌن ۽ موڙن تي استاد جمن جي سامهون بنفسِ نفيس حاضر آهي، سوز ”گائڪ“ ۽ ”نائڪ“ واري اصطلاح کان بخوبي واقف آهي، هن خانصاحب ڳائڻ الهڏني خان نوناري جي ڳائڻ واري انداز کان ويندي منو خان ميرائيءَ وارن اندازن کي باريڪ پيئيءَ سان ڏٺو آهي، سرن جي روانيءَ ۾ وهندي هن هڪ سنگيتڪار جي اک سان ”ميواتي گائڪ گهرائي“، ”گوالياري گهرائي“، ”پتيلوي گهرائي“، ”چوراسي گهرائي“، ”قصوري گهرائي“ ۽ ”پنڊت مهراج“ گائڪ گهرائي تائين ڏسندي ڏسندي ۽ سنگيت جو سونهن شاعر بنجڻ جي حتي الامڪان ڪوشش پئي ڪئي آهي (۽ يقيني طور چئي سگهجي ٿو ته استاد جمن جي ڳايل توڙي ڳاريل ڪلامن جي طرزِ نگاريءَ ۽ (Composition) واري عمل مان گذرڻ ويلي سوز موجود به رهيو آهي) ۽ ڪاش! ساڙ ۽ آواز سندس سات ڏين ها ته شايد هو به... مو... سي... فار...

بهر حال! تاريخ گواه آهي ته ڪي به حادثا ۽ واقعا امالڪ ۽ اک ڇنڀ ۾ رونما ناهن ٿيندا، پر ڀڄي پرده ڪي محرڪ ۽ قوتون سرگرم عمل هوندا آهن، سوز هالائيءَ به ڪن زمانن کان موسيقيءَ جي اڀياس کان پوءِ هيءُ خوبصورت ڪتاب، ڪارون وس ڪيام، ڪن رس ۽ سنگيت جي ساڃاه وندن جي بصارتن جي نذر ڪري ۽ هن ڪتاب ۾ استاد جمن جي ڳايل توڙي ڳاريل ڪافي ڪلامن جي سامهون راڳ جو نالو ڏئي ڪيترن ئي سنگيت جي متلاشي ۽ سرگردان فردن لاءِ سنگيت جي نون رستن ۽ پيچرن جا ڏس ۽ گس ڏئي وڌيڪ آساني ڪري ڇڏي آهي.

نماڻو سنڌي: سونهن، سچ ۽ فطرت جو شاعر

پروفيسر شمشاد احمد سومرو

سنڌي ٻوليءَ جو خوبصورت ۽ سگهارو شاعر نماڻو سنڌي تعلقي موري جي ڳوٺ نوان جتوئيءَ جي ڀرسان ديهه پورڙيءَ 30 جون 1955ع تي هڪ پورهيت محمد اسماعيل کوسي جي گهر ۾ جنم ورتو سندس نالو علي حسن هو پر پاڻ نماڻي سنڌي جي نالي سان معروف ۽ مشهور رهيو. هن نوان جتوئي پرائمري اسڪول مان پنج درجا پاس ڪيا ۽ اڳتي غربت سبب وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نه سگهيو. هن پيٽ گذار لاءِ مختلف پورھيا ۽ مزدوريون ڪيون ۽ بعد ۾ واپدا اسڪارپ ۾ ڊرائيور ٿيو واپدا ۾ نوڪري دوران هو يونين ۾ سرگرم رهيو ۽ يونين جو عهديدار بڻيو هن سڪرنڊ، هالا ۽ ميرپور خاص ۾ نوڪري ڪئي. کيس پورهيتن جي حقن جي بحالي جي ويڙهه وڙهڻ جي ڏوهه ۾ هڪ سازش تحت نوڪريءَ تان هٽايو ويو نماڻي جي بهادريءَ جي اها انتها هئي جو مزدورن سان ناانصافي برداشت نه ڪندي ميرپور خاص ۾ ان وقت جي پراجيڪٽ ڊائريڪٽر (جيڪو هڪ پٺاڻ هو) کي ورلڊ بئنڪ جي نمائندي جي سامهون چماٽ وهائي ڪڍي نماڻي تي دٻاءُ وڌو ويو ته سندس نوڪري انهي شرط سان بچي سگهي ٿي ته هو معافي وٺي ۾ معافي وٺڻ بجاءِ هو پنهنجي ارادن تي اڏول رهيو. هن بيروزگاريءَ واري دور ۾ ڪجهه وقت ”سنڌي قومي ساٿ“ طرفان ايمپولينس هلائڻ جي نوڪري به ڪئي. پر اها نوڪري به هن حساس ماڻهوءَ لاءِ گهڻو وقت جٽاءُ نه ڪري سگهي. ڪجهه عرصي بعد نماڻي سنڌ اخبار ۾ پڻ ڪم ڪيو پر بيمار ٿيڻ بعد ان کي به ڇڏيائين.

نماڻو حادثاتي طور شاعر نه بڻيو پر هن کي حالتن شاعر ٿيڻ تي مجبور ڪيو. هن لکڻ جي شروعات ڪڏهن ڪئي ۽ سندس شاعري ڪيئن اُسرِي بقول نماڻي جي ته: ”منهنجي لکڻ جي شروعات تقريبن ويهن ٻاويهن سالن جي ڄمار ۾ ٿي اڄ به ڪو ٻار پيرين اگهاڙو ۽ اٻالن انگن سان نتڻ اس ۾ اسڪول ڏانهن موٽندي ڏسندو آهيان ته انهيءَ ۾ پنهنجو عڪس نظر ايندو اٿم. اهو ئي ڪارڻ آهي جو

افلاس واري زندگي گذارڻ ڪري، بکن ۽ بدحاليءَ جي ور چڙهيل مون ۽ مون جهڙا ڪيترائي اسڪولي ٻار ڇاهڻ جي باوجود به پنجن درجن کان اڳتي تعليم حاصل نه ڪري سگهيا ۽ ننڍي ڄمار ۾ ئي مختلف پورهين کي وڃي لڳاسين. منهنجي حصي ۾ ڪڏهن تفاري ڪٿڻ ته ڪڏهن مال چارڻ وارو ڪم آيو. ڪجهه عرصو ڀٽڪندي به گذريو ۽ مزدوريءَ جي قلت هئڻ ڪري ساڳيو قحط وارو ماحول ئي رهيو.

شام جو پنين تي ويهي هاري ڪچهريون ڪندا هئا ته آءُ ڏاڍي چاهه سان ويهي سندن ڪچهري ٻڌندو هوس. روڳ ۾ ورتل زندگيون، ڪو جهرو اداس هوندو هو ته ڪو پورهئي ملڻ ڪري سرهائيءَ جو ڏيک ڏيندو هو. ڏاڍاين ۽ ناانصافين جي ور چڙهيل اڪثر ڪردار اسڪول جي زماني کان ئي من ۾ ماندڻا مچائيندا هئا.

جيڪي عڪس ذهن ۾ چٽجي ويندا هئا، تن تي پنهنجي منهن ويهي ايتو سبتو ڪجهه نه ڪجهه نظريا نشر ۾ لکندو هوس. توڙي جو بحر وزن قافيي يا ردیف جي نه اڳ ۾ ڄاڻ هئي، نه وري هاڻ ئي ڪا ايتري آهي. ڪجهه لکڻيون رهنجي وينديون هيون ته ڪي ڦاڙي ڇڏيندو هوس.

اسان جي علائقي ۾ تصوف جو اثر هئڻ ڪري چؤطرف صوفي فقيرن جا مشاڪنا موجود آهن، جتان روح کي راڳ جي غذا شروع کان ملندي رهي.

فڪري ڪچهريون، سائين جي ايم سيد جو پيغام عبدالواحد آريسر ۽ سنڌ جي دانشورن، اديبن ۽ شاعر طرفان مهيني ٻئي مهيني ملندو رهيو، جتان اها ڄاڻ ملي ته قدرت طرفان قسمتون ڦٽل نه هونديون آهن، پر هٿ وٺي مونجهارا پيدا ڪيا ويا آهن. اهڙي ريت سماجي ۽ قومي غلاميءَ جا ڪارڻ چڱيءَ طرح سمجهه ۾ آيا.

اڳتي هلي سنڌي ادبي سنگت نوان جتوئيءَ جو بنياد پيو، جتي اسان پنهنجيون ڪچيون ڦڪيون لکڻيون پيش ڪندا هئاسين ۽ اتي بهترين سمجهاڻيون ملنديون هيون. هنن گڏجاڻين ۾ سگهڙ، ڏورن، گجهارتن ۽ نرڙيت جا ڄاڻو به حصو وٺندا هئا. سنڌي ادبي سنگت شاخ نوان جتوئي ڪافي بهترين پروگرام ڪرائي چڪي آهي، جنهن جا سلسلا اڃا جاري آهن. (شاعر پاران - ”ستارن رمجهول“)

نماڻي سنڌيءَ غزل، وايون، گيت، بيت، نظم، ٿيڙو پنج ڪڙا ۽ نثري ٽڪرا تخليق ڪيا آهن. سندس شاعريءَ ۾ چنڊ ۽ تَر جو حسن، ڪيئن ۽ ڇيئن جا خوبصورت منظر ۽ ڳوٺن جو جمال پوري شدت سان اڀري آيو.

نماڻو حسن پرست ۽ حسينن جو پرستار ۽ پوڄاري به هيو. جڏهن به ڪو محبوب ماڻهو ڪٿي ڪنهن مجموعي/ميڙ/ محفل ۾ ڏسندو هو ته سندس دل

يڪدم ان حسين چهري ڏانهن چڪجي ويندي هئي ۽ اهو حسين چهرو سندس
نگاهن جو مرڪز بڻجي پوندو هو.

چنڊ اڪيلو هيڪلو

هيڏن تان ۾

ڏاڍو وڻندڙ ٿولگي

پڪي ٻولي ٿو جڏهن.

پر هه ڪنارن ۾

ڏاڍو وڻندڙ ٿولگي

نماڻي محبوب جي اچڻ جي منظر نگاري پڻ تمام خوبصورت پيرائي ۾
ڪئي آهي.

اڄ ڪنڊيءَ تي ڪانگ لنوي ٿو

مند آ منهنجي ميت اچڻ جي.

واءِ گهلي ٿو من چوي ٿو

ڪيڙ هجان ڇڻ مان ئي ڪنوڻ جي.

موسر ٿي وئي مينهن وسڻ جي!

جڏهن سرنهن جي ڦلارجڻ جي موسر اچي ٿي، تڏهن نماڻي کي پنهنجي
محبوب جي ياد ڏاڍو ستائي ٿي کيس مخاطب ٿيندي چوي ٿو:

سرنهن جي ڦولار اچي وئي.

وهين جا ولر ٿا موٽن.

جوين جي هر لامر پچي وئي.

جنهن ۾ جذبا پيا ٿا جهوٽن.

توڪي ڪيئن جهليو آ ڪوٽن!

جهڙ ڦڙ جي موسر ٿئي ٿي، ڪڪر ڪارونپار ڪري اچن ٿا، ڪنوڻيون ۽
مينهن وسن ٿا ته هو محبوب کي چوي ٿو:

وڇڙين پاتا ويس وسڻ جا.

ڪڪرن چاڙهيا آهن ڪوٽ.

گهوريا هاڻي ڏينهن وسڻ جا.

اوٿر اوٿر ٿي ويا اوٽ.

الا! من مينهن وسن ٿا موٽ.

سونهن جي منظر ڪشي ڪندي چوي ٿو:

ڪيڏيون چاندو ڪيون،
گوري تنهنجي گج ۾.
دل چوي ٿا ڪي ڇڏيان،
رهجي ويل راتيون،
گوري تنهنجي گج ۾.

يا:

موتيا جهومن ٿا،
گوري تنهنجي گج ۾.
اوندا هيڻ ۾ آپ تي،
ڏيئا ٻرن ٿا،
گوري تنهنجي گج ۾.

نماڻي جي اک اوچتو ڪنهن حسين چهري کي ڏسي ٿي ته بي ساخته هيئن
چئي ڏئي ٿو:

نظر جو وڃي ڪنهن نظر ۾ پئي آ،
پري باهه جن ڪا ابر ۾ پئي آ،
هي هيئن ٿو هٿن مان نه جهلجي سگهيو
جڏهن اک ابھري ڪر ۾ پئي آ.

نماڻي کان جڏهن سندس محبوب ڪجهه ڏينهن لاءِ جدا ٿئي ٿو ۽ ان جو
ڪوبه نياپو يا پيغام کيس نٿو ملي ته سندس ڪيفيت ڪجهه هن طرح ٿي پوي ٿي:

لاٽي ڪئين ايام
تنهنجو ڪو پيغام
توکان پوءِ نه آيو!
سک ٿي ستيون ڪين ڪي،
اکڙين کي آرام
توکان پوءِ نه آيو!

نماڻي سنڌيءَ جي شاعريءَ ۾ جتي حسن محبت ۽ پيار جو تذڪرو ملي ٿو
اتي ساڻيھه جي سک، وطن جي ماڳ مڪائن سان پيار ۽ الفت پڻ نظر اچي ٿي.
هي جڏهن ڪاچي ۽ نيننگ وڃي ٿو ته اتان جي قدرتي منظرن کان تمام گهڻو
متاثر ٿئي ٿو ۽ جڏهن ڪاچي ۾ رات گذاري ٿو اتي چنڊ جو حسين منظر ڏسي ٿو
ته هڪدم سندس قلم جُنڀش ۾ اچي ٿو ۽ ان حسين ۽ خوبصورت نظاري کي هيئن
پيش ڪري ٿو:

هيٺ هنيلي هوءَ مٿان ڪاڇي چنڊ،
جرڪي پئي ٿي جوءَ، گذري ٿي جو گام مان
چوڏهين چنڊ ڦٽو جهڙو ڪٽ جو ٿالھ،
مالھڻ هٿ مشعل، باري ڪنئين چڻ پات ۾.

هي جڏهن ٺٽنگ جي چشمن وٽ سج جو خوبصورت منظر ڏسي ٿو ۽ سج جا
سون سريڪا ڪرڻا انهن چشمن ۾ ڪرندي حسين منظر پيش ڪن ٿا ته هيئن چئي
ڏئي ٿو:

وهين پيو ٿو ٺٽنگ ۾ سون سريڪا سج،
لهريون لهريون تڃ، ڪاڇيل لڙ ڪاڇ ۾.

هي ڪاڇي ۾ گاج نديءَ تان ويهي رات جو چنڊ جي منظر ڪشي ڪندي
چوي ٿو ته:

رات مون گاج تان جو ڏٺو عرش ڏي
اپ اڏريل گهگهو چنڊ ان تي چٽي.

نماڻو سنڌ جي تاريخي ڪردار روپلي ڪولهيءَ کي خراج تحسین پيش
ڪندي ۽ ٿر جي حسين ماڳ مڪانن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:

وڙهي ويڙهه امن جي، جرڪائي وئين جل،
ڪارونجهر جي ڪاڇ ۾، ڀري ٿي مشعل،
پري باک مهل، گونج ڪري ٿي گوڙڙو.
ساڙڙي تان سڏ، سج کي رسيو روپلو
پاڻيارين سان گڏ، ڪونجن ڪر جهڪائيا.

اڃ نه آ تروت، ڪارونجهر تي ڪو
پوءِ پي گوڙڙو اڃا مون ماڳ آ.

نماڻي کي سڄي سنڌ سان محبت هئي، پر هن جو ٿر سان هڪ عجيب قسم
جو رشتو هوندو هو. هن کان ٿر جا آگر، ٿر جا منظر، ان جو حسن، مون جا ٽهوڪا،
پدمات جا پڊ، روح واءِ ۽ هاسيسر ڪڏهن به نه وسريا. نماڻي پدمات جي پڊن تان
ويهي ٿر جي هيئن منظر ڪشي ڪئي آهي.

رات پدمات تي چنڊ آيو چڙهي،
روح جي روه مان ڪونج ڪائي ڙي

ڌرتيءَ جي ديس دالان کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو:

ڪاهي آيا ڪيترا، نٿي مٿان ڪالهه
ناهي ديس دُلال جي، منهن تي ڪو ملال
هائڙيا تنهنجي حال، ڪانٽر ويري ڪٽم جا!

حر تحريڪ جي مرڪز ۽ سورهي بادشاهه جي مرڪزي هيڊڪوارٽر سانگهڙ
لاءِ هيئن چوي ٿو:

مٿان پانيو ائين، سانگهڙ سانگهڙ آ،
ڪيئي صوبا سنڌڙيءَ، جڻيا سورهي ماءُ،
اک اک وٺي تحريڪ ٿي، وک وک تي لوڙها،
ڪانٽر تنهنجي ڪا، ساک نه رهندي سنڌ ۾.

سنڌ جي مشهور عوامي شاعر استاد بخاريءَ کي پيتا ڏيندي چوي ٿو ته:

استاد بخاري ڇا، ڪاڇو هو يا ڪڇ،
ون کان ڳالهه نه ڀڄ، عالم هو هي آدمي.

نماڻي سنڌيءَ جي شاعري ۾ مزدور ۽ پورهيت جي ڏکڻ ڏاکڻن ۽ پيڙائن جو
تذڪرو پڻ جهجهو ملي ٿو جيئن:

هو جو سانجهيءَ ويل جو موتي ٿو مزدور
اوريندو سڀ سورن وڃي ٿو چڻ پاڻ سان
هڙ ۾ اتي لپ، پورهيت جي پيڙا،
ڪيڏا اوسيڙا، ڪلي وڃي پاڻ سان.

بک ۽ غربت حد، منظر نگاري ڪندي چوي ٿو ته:

ڳڙي پيو ڳوڙهو
بک ۾ ماءُ ۽ ٻار
ڪٽ چڪي پوڙهو.

سنڌ جي وستين ۽ واهڻن ۾ صحت جي سهوليتن جي اثاث/اڻ هوند جي
منظر ڪشي ڪندي چوي ٿو:

بيل گاڏيءَ ۾ بيمار نه ويجهو اسپتال ڪا،
اُسر ٿين سوار سانجهيءَ پهچن شهر ۾.

نير حڪيم جي نشاندهي ڪندي چوي ٿو:

هڪ اڳ اڻپوري پيو ڪڏا ويڄ ٿيا،
پورهيت جي پوري ڪڏهن ٿيندي ڏيهه ۾.

نماڻو ڪڏهن تاريخي ماڳ تيڪسيلا گهمڻ ويو ته اتان جي خوبصورت ۽
حسين نظارن کان تمام گهڻو متاثر ٿيو. سندس شاعريءَ ۾ اهڙا ڪيترائي بيت ملن
ٿا جيئن:

تيڪسيلا تي چنڊ،
گوتم کي گهوڙي ڏسي،
ماڻ ڪري هي گهنڊ.
تيڪسيلا تي چنڊ،
برن ٿا ڪنن ۾،
جيڏانهن ڪيڏانهن گهد.

نماڻي سنڌيءَ جي شاعري ۾ گڏيل جدوجهد جو سبق پڻ ملي ٿو:
تون ٿورو ساٿ نپائيندي سڀ سانگ سوڀارا ٿي پوندا،
هي ٻيڙا ٻيڙا منزل جي نزديڪ ڪنارا ٿي پوندا.
ڇا، هٿ ڪٽيا، ڇا قلم ٽٽا، تاريخ ته پوءِ به ڳالهائيندي
هي ڏند ٽٽن، ڪوهيڙ هٿن، سڀ روشن چهره ٿي پوندا.
هي دونهي اڳ جا پٽ ڌڻيءَ هن دور نئين لئه دمائي هي،
ٿي فڪر تهين ۾ فاني ڪيئي ٻارڻ وارا ٿي پوندا.

نماڻي سنڌيءَ جا ڪيترائي خوبصورت نظم پڻ رچيل آهن. جن مان سندس
مشهور نظمن ۾ ”تون آءُ پرين، هن شهر وري“، ”نئين صديءَ جي نانءُ“ ”سرخ ڪوئي
سڏ ٿئي ته هائو سان هندوستانءَ“ ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا. سندس مشهور نظمن جا هڪ
به بند نموني طور هيٺ ڏجن ٿا:

جت ٻاجهر قوم مان ساماڻي، جت پيهي پيهي ڪاٺياڻي،
اڄ تون مان گڏجي چهار تڙيون، هن ڏيهه سڄي جوڌڪار تڙيون،
اڄ پيار بچايون پهرن مان، هن اونهن اونهن ڏهر مان،
ڪو ماري باقي ڪين بچي، نروار پٽن تان نينهن نچي،
هي سونهن جي دل آ جاڻ ٿري تون آءُ پرين، هن شهر ڏري

پڙاڏا پيار جا ڦٽي، پون پتن مهاڙ تي،
چنڊ جڏهن چڙهي اچي، سج لٿي ڪراڙ تي،
بندش نه ڪا هجي جڏهن، راڳ جي اڏام تي،
تنهنجا به ڪنل اچي وڃن، سونهن جي سلام تي،
پيگ ڪي پياڪ پين، پري تنهنجي نام تي،
نماڻي کي به نيڻ مان انهن سنڌي نهارجانءِ

سرخ ڪوئي منڍ ٿئي ته هانو سان هنڊائجان!
خواب منهنجا چچريل تعبير تائين پهچائجان!

نگهه پڙ ته قدرت جا پُر نور آهي،
محبت خدا جو ئي منشور آهي،
اوهان جا هي ايتر جي اڃ کي اجهائن،
ڏين جڳ کي ماني ۽ محبت ورهائن،
ته گولي سڄي کي سُهائي ملي پئي،
علم ۽ عقل، روشنائي ملي پئي،
ميت خسرتن جا ته نڪرن نه نا حق،
صدي نئين مبارڪ، صبح نئون مبارڪ.

نماڻيءَ سنڌيءَ جا خوبصورت نثري ٽڪرا پڙ ملن ٿا جن ۾ وڏي مامر ڪيل آهي:

- بک جي ستايل ٻارن ۾ اوچتو رڙ پئجي وئي،
اچو اچو هو ڏسو

ڪٿي جي وات ۾ سڄي ماني!

- زهريلو نانگ هميشه ڏيهه کي ڏنگيندا رهيا آهن،

اي جوڳي! تووٽ ڪا اهڙي ٽپي آهي،

جنهن ۾ تون هٿن کي بند ڪري سگهين؟

- پولڙا رڳو مدارين جي ٻولي سمجهندا آهن.

- چورن جي پاڻ ۾ ڪيڏي نه ٻڌي آهي،

۽ ڦرجڻ وارن کي ڪو الڪو ڪونه آهي.

وڻ روئي رهيو آهي،

رات ٿي وئي آهي،

منجهس رهندڙ پڪي،

چو نه وريا واهيرن ڏي!

سنڌ جو هي خوبصورت شاعر 17 اپريل 2003ع تي دوستن ۽ احبابن کي وڇوڙي جو

گهاءَ ڏئي ويو. سندس خوبصورت شاعري جو خوبصورت ڪتاب ”ستارن-رمجهول“ سندس

وفات کان ترٽ پوءِ سنڌي ادبي سنگت نوان جتوئي پاران ڇپايو ويو.

سونهن، سنڌ ۽ سيف بخاري ”تنها“

عزيز ڪنگراڻي

سنڌ جي سرزمين شاعريءَ جي لحاظ کان نهايت زرخيز رهندي آئي آهي. هر دور ۾ هر شاعر پنهنجي ذات ۽ ڏانءَ جي ڏيڌ تي پنهنجي شاعريءَ ۾ حساس ۽ نفيس جذبن ۽ خيالن کي سموي، سڄڻ ۽ ساڻيهه جي سونهن جا عڪس ۽ اولڙا اجاگر پئي ڪيا آهن. هر سرجهار جي تخليق پٺيان ڪونہ ڪو جذبو يا پسمنظر ڪار فرما هوندو آهي، جيڪو سرجهار جي سوچن تي سريسي ڪري کيس تخليقي عمل لاءِ آتساهيندو آهي. اهڙا ڪيئي انساني جذبا، احساس يا

معاشرتي پسمنظر ٿين ٿا، جيڪي شاعر يا اديب کي تخليقي عمل تي آماده ڪن ٿا يا اهڙو آتساهه پيدا ڪن ٿا. انهن جذبن منجهان سونهن نهايت اهم سگهارو ۽ پُرڪشش مظهر آهي، جيڪو نہ صرف شاعر جي شاعرانه صلاحيتن ۽ سوچن ۾ سرگرمي پيدا ڪري ٿو، پر هر عام انسان کي بہ متاثر ڪري ٿو. ائين ڪئي ڇڏجي تہ سونهن شاعريءَ يا ٻئي تخليقي عمل جو اهم ۽ بي حد سگهارو سرچشمو آهي. ۽ هر دور ۾ شاعر انهيءَ کان متاثر ٿي پئي لکيو آهي يا شاعري ڪئي آهي. شاعر سونهن کي عام ماڻهوءَ جي پيٽ ۾ منفرد انداز ۾ محسوس ڪندو آهي ۽ سونهن جي سحر انگيزيءَ کي بہ مختلف انداز ۾ محسوس ڪندو آهي. وٽس سونهن جو نظريو بہ الڳ آهي. جڏهن سندس سونهن جو دائرو سڄڻ جي سونهن کان وڌي وڃي ساڻيهه جي سونهن تائين وسعت ماڻيندو آهي. تڏهن نہ صرف سندس شاعريءَ ۾ نڪار اچي ويندو آهي، پر سندس شاعريءَ ۾ سمالي سوچن ۽ خيالن ۾ پڻ وسعت نظر ايندي آهي. جيڪڏهن ڪنهن سرجهار جي شاعريءَ جي تاجي پيٽي ۾ سڄڻ جي سونهن سان گڏوگڏ ساڻيهه جي سونهن جون سهڻيون ۽ سنيبتيون تندون موجود نہ آهن تہ انهيءَ شاعريءَ جي اُت اٿو ٽنڊڙ ٿي پوي ٿي ۽ نہ وري اهڙي شاعريءَ جو تاجي پيٽو امر تائن جي رنگت ۾ رنگجي ۽ اُٿجي سگهجي ٿو. سونهن سان گڏ شاعر

لاء سماج ۽ سماجي قدرن، زندگي ۽ زندگيءَ جي پهلوئن جو مطالعو ۽ مشاهدو به لازمي هوندو آهي. انهن سان شاعر سونهن بابت وسيع نوع ۾ سوچڻ جو دائرو جوڙي اظهار ۾ ڪماليت ۽ وسعت پيدا ڪري سگهي ٿو.

شاعر، سونهن نگر جو رهواسي هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ته کيس ڏک، سور عذاب ۽ اڪيلائپ ۾ به سونهن جا جلوا نظر ايندا آهن. وٽس سونهن نه صرف مقدس ۽ زندگيءَ جي علامت جي حيثيت رکندي آهي. سونهن سچڻ جي هجي يا سون جي، پنهنيءَ جي ڪيرت کي عبادت سمجهندو آهي. سيف بخاري به اسان جي سرزمين جي اهڙن ئي سباجهن ۽ سونهن پرست شاعرن جي سٿ ۾ شامل آهي، جن وٽ نه صرف سچڻ جي سونهن پاڪ پوتر آهي پر وٽن سائيه جي سوييا به سرس ۽ سڳند پري آهي. سيف بخاري به پنهنجي ذات، ڏانءَ، تجربن، مطالعي ۽ مشاهدي آهر سچڻ ۽ سائيه جي سونهن بابت پنهنجي خيالن جو اظهار ۽ جذبن جي اظهار ڪئي آهي. ڪاش! سيف سونهن جي اهڙي ڪيرت ڪندي اڃا به ڪي پل جي سگهي ها، پر افسوس جو سيف بخاري عمر جي حد، جنهن حد ۾ قدر رکندي سيد ممتاز بخاريءَ جي هنج مان پڙڪو ڏيئي اڏامي ويو تنهن حد ۾ اڃا کيس شاعريءَ جي فني گهرجن، زندگيءَ جي پهلوئن سماجي قدرن ۽ معاشرتي حالتن جي مطالعي ۽ مشاهدي جي گهرج هئي پر تنهن هوندي به سيف بخاريءَ جي شاعريءَ جو سچڻ ۽ سائيه جي سونهن ۽ سُندرતા جا عڪس، سُريلا، سيبٽا ۽ اجرا موجود آهن، انهن ئي جذبن ۽ پنهنجي تخليقي عمل جي وسيلي اسان جو هيءُ سرچڻهار سدائين ياد رهندو. سيف بخاريءَ کي سونهن جو سرچڻهار چئجي ته وڏا نه ٿيندو. وٽس سونهن جا پنهنجا ۽ منفرد معيار آهن ته انهن جي اظهار جو به پنهنجو انداز رکي ٿو. کيس سچڻ جي سونهن سنسار جي هر سونهن وند منظر يا نظاري کان به سرس نظر اچي ٿي ايتري تائين جو چنڊ کي به سچڻ جي سونهن سان پيٽ ڪرڻ لاءِ تيار ناهي:

چنڊ سان ڪهڙي ڪري سگهندس سچڻ سان پيٽ ڪا
ماه پارو نور جو سامان بڻجي آيو آ.

سيف بخاريءَ کي سچڻ جي هر ادا، هر ناز هر عمل، سچڻ جو مرڪز، ڳالهائڻ ۽ سندس انگ انگ ۾ سُندرতা نظر اچي ٿي، خوبصورتيءَ جي انهيءَ تصور کي هن پنهنجي تخليقن ۾ سادي پر ڏاڍي دلڪش انداز ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ پنهنجي موهت ٿيڻ جي ڪيفيت بيان ڪئي آهي:

ناز واري گهور تنهنجي منهنجي دل کي مات ڪيون
ڇا ڪيان ساراهه، جادوءَ سان پيريل ڇا گهور آ.
ماه رخ توتي لکان ڇا گيت وائي ۽ غزل،
شمس کان وڌه خلقيو تو ۾ خدا ڪو نور آ.

سيف بخاري حساس دل شاعر هجڻ ڪري پرينءَ جي هر روپ سروب جي عڪس بندي ۽ منظر نگاري نهايت لپائيندڙ انداز ۾ ڪري ٿو. جڏهن سندس محبوب جا وار کلن ٿا ته هجڻ ڪي ڪارا ڪڪر آپ تي اڏامندي وسڪارو ڪن ٿا ۽ وسڪاري کان پوءِ ماحول ۾ ڪائنات جو هر مظهر هجڻ ڏيئي، اجرو ۽ چتو ٿي من موھيندڙ ٿي پوي ٿو:

وار جي توچوڙيا سي ڪڪر ڪارا بنجي ويا
برڪاڙت جا جن ته سهڻا ڪي نظارا بنجي ويا

جڏهن وري پرينءَ جي پريتي جي چانوري ۾ ويهي ميل ملاقات ۽ روح رهاڻ جي خواهش سندس من ۾ ڪر موڙي ٿي ته تڙبي پوي ٿو ۽ محبوب جي ملاقات لاءِ واجهائڻ لڳي ٿو. پرينءَ کي ڀر ۾ نه ڏسي عجيب وسوسن ۾ وڪوڙجي سوچڻ لڳي ٿو ته سڄڻ سان سامهون ويهي شور سلڻ، سندس معطر ۽ ملائم انگ چمڻ جو ويلو نصيب ٿيندو الاڻي نه ائين مايوس ڪن سوچن ۾ ويڙهجي چئي ويهي ٿو:

ٿيندو سڄڻ جو ديدار وري ڪو يا نصيب،
مرڪي مون کي ملي يار وري ڪو يا نصيب.

ڪڏهن وري سڄڻ سان سامهون ويهي، رس رهاڻيون ڪندي خوبصورتيءَ جي رنگ ۾ رنگيل سندس انگ انگ کي ڇهندي سندس سونهن جي ساراه مان نتوڏايي، بنا هار سينگار جي سڄڻ جي سُندرتا جي ڪشش کي وڌيڪ محسوس ڪري ٿو. جڳ ۾ ڪنهن به خوبصورت مظهر کي سڄڻ جو جوڳ چيس نٿو پائڻي. سڄڻ جي هٿن ۾ گل ڪائنات جي خوبصورتيءَ کي سمايل محسوس ڪري ٿو ۽ چئي ڏئي ٿو:

دل چوي ٿي پيار مان ڏسندو رهاڻ تنهنجا هٿ
خلقيا آهن خدا ڇا ڇا منهنجا تنهنجا هٿ

يا:

سهڻل جي حُسن کي ڪيان بيان ڪهڙيءَ طرح،
تنهن نازنين لاءِ مان لکان ڪهڙيءَ طرح.

سيف بخاري پنهنجي تخليقي سفر ۾ روايتي وڪون ضرور ڪنيون آهن پر پنهنجي وس، وٽ، ذات، ڏانءَ ۽ مشاهدي اهر سڄڻ جي سونهن جي واکاڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي آهي. هر تخليقڪار وٽ سونهن جو متبرڪ ۽ پُر ڪشش تصور سونهن جهڙو ئي هوندو آهي. سونهن جي ڪشش ۽ چمڪ آڏو سندس جذبا جنون جي حد تائين جنبش ۾ اچي ويندا آهن ته سندس تخليقن ۾ نفاست ۽ جاذبيت سموجهجي ويندي آهي. سونهن سراسر سچ آهي ۽ سچ سونهن جو مظهر آهي. جڏهن انهيءَ سونهن جو آگر ٺهليو ۽ وسيع ٿيندو ويندو آهي ته شاعر انفراديت کان اجتماعيت ڏانهن راغب ٿيندو آهي. شخصي خول منجهان نڪري اجتماعي سوچ جو پيروڪار ٿي پوي ٿو ته نه صرف سندس سوچن ۾، سگهه پيدا ٿئي ٿي، پر خيالن ۾ بلندي ۽ اظهار ۾ وسعت پڻ اچي وڃي ٿي. جڏهن سندس سوچن ۾ وسعت اچي ٿي تڏهن سونهن بابت سندس نقطه نظر ۾ به واڌارو ۽ سڌارو اچي وڃي ٿو. محبوب جي سونهن سان گڏ سائيه جي سُندرتا کي به ساڳي ڪشش ۽ موهت سان

محسوس ڪرڻ لڳي ٿو. سيف بخاري به سنڌ ڌرتيءَ تي اڪ کولي، سندس خمير ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ ۽ سنڌوءَ جي اُجري اب جي آلاڻ به موجود هئي. وطن جي مٽيءَ جو واس به پنهنجي انفراديت پري ڇڪ ۽ ڪشش رکي ٿو. جنهن سيف بخاريءَ کي به پنهنجي پاڪيءَ ۾ آندو جنهن ڪري سيف هڪ هنڌ چٽي ويٺو:

هي سنڌ ڌرتي منهنجي ڌرتي آ
هن جي نانءُ سان ئي منهنجي سرسي آ
مون آ گُڪ هن جي مان جنم ورتو
ڪيڏي سبحان الله خوش بختي آ

سنڌ ڌرتيءَ جي سونهن سوييا جو هيءُ ساڪي شاعر پنهنجي ڌرتي سرتيءَ جي هر شيءِ کي پيارو ۽ سونهن جو مظهر سمجهي ٿو. سنڌ جي سُندرતા نياري ۽ اُٺول پياڻي ٿو. سنڌ جي هر نظاري کي سونهن پري نگاهه سان ڏسي ۽ پسي ٿو. اها نه صرف سندس ديد جي خوبصورتي آهي، پر سندس سوچن ۾ سمائل سُرهارڻ به آهي ۽ اهي شيون کيس پنهنجي سرزمين جي طفيل عطا ٿيل آهن.

سنڌ ۽ سنڌ واسين ۾ کيس سرس سونهن ته اوس محسوس ٿئي ٿي پر جڏهن مٿن ڪو ڏکيو ڏينهن اچي ٿو ته همت نه هارڻ واريءَ خوبيءَ ۾ به کيس عجيب سونهن محسوس ٿئي ٿي. هر ڏکئي وقت کي منهن ڏيڻ واري خاصيت سان به کيس پيار آهي ۽ انهيءَ پيار جو اظهار ڪندي چوي ٿو:

ڌرتيءَ تي جڏهن آيو ٿي ڪڏهن وقت ڏکيو
ميدان ۾ پون گڏيو شينهن جي دل رڪن ٿا.

سنڌ ڌرتيءَ جي مٽيءَ ۾ سونهن ۽ سڳند کان سواءِ سيف بخاريءَ کي سچائي به سمائل محسوس ٿئي ٿي. سنڌوءَ جي مٽيءَ ۾ جا سچائي سمائل آهي تنهن کي هانءُ سان هنڌائيندي پنهنجي دل جي صفائيءَ جي حڪمت جو راز سڻي ٿو. پنهنجي ڌرتيءَ جي سُندرতা تي ناز ڪري ٿو ۽ فخر ڪندي چوي ٿو:

سنڌو جي هن مٽيءَ ۾ سمائل آ سچائي
هنڌاڻيان ٿو جيءُ سان ته دل جي ٿئي صفائي

پنهنجي ديس جي ڌرتيءَ جي سُندرতা کي ساهه ۾ سانڍي ۽ انهيءَ جي ثنا خوانيءَ ۾ رچنائون رچيندي جڏهن سنڌ جي سورن ۽ ان تي رهندڙ ڏکويل دليڻ جو پُور پويس ٿو ته جيءُ کي جهوپو اچيو وڃي. سچ جي علامت انهن ڏکويلن بابت سر بات ڪري ٿو:

ڌرتي منهنجي ديس جي، مٺڙي موچارِي
سنڌڙي سونهاري، چا لاءِ سهي سور ٿي.

يا:

سون سريکي ڌرتي، پر ماڻهو ڏکيارا،
آهن سچارا، ڪوڙا ٿين نه ڪڏهن.

جتي سيف بخاري سنڌ ڌرتيءَ جي سونهن جو ساڪي آهي اُتي سندس سورن کان اڻ واقف به ناهي. پنهنجي ديس جا ڳيرو جڏهن بي ڏوهي ڪنهن ظلم جو شڪار ٿي وڃن ٿا ته سندس جيءُ جُهري پوي ٿو جن جوڌن جي وڌڻ ويجهڻ، کلي

گھمڻ ڦرڻ ۽ جوانيءَ جي بهار ۾ واس وٺڻ جي مند آهي سي وقت جي ڏاڍ. جڏهن
ڪسڻ شروع ڪيا ته سيف بخاريءَ جو ڪليجو ڪرڻ لڳي ٿو. ائين ٿو لڳي ته هن
ڇهين حس سان محسوس ڪندي پاڻ ۽ پاڻ جهڙن انيڪ ڳيروئن جي بي وقتي ۽
ناحق موت جو اهڃاڻ اوريو هجي ۽ چيو هجي:

توڙي مند بهار جي، پوءِ به پڻ ڇڻڻ
وٽن آ سُرپات ڪيو لامون ٿيون لڏڻ
الا! وٺ پيا وڃن، ڌرتيءَ جي سيني مٿان.

اهو انساني جبلت ۾ شامل آهي ته هو هر حال ۾ پنهنجا پيءُ ساريندو ۽
چاهيندو آهي. ڏک ڏولون ۾ يا سڪ سهجن ۾ خوشحالي يا بدحاليءَ ۾ پنهنجي
پلن تي ئي زندگيءَ جون گهڙيون گهاريندي عجيب سڪون ۽ ساءُ محسوس ڪندو
آهي. جنهن ڌرتيءَ تي جنم وٺندو آهي انهيءَ سان سندس ان ٿڌ روحاني رشتا
جڙيل هوندا آهن. هڪ ڀل به پري رهڻ کي ورهين جي وٿي پائيندو آهي. انهيءَ
فطري گانڊاپي ۾ تند نرم هوندي به مضبوط ۽ ان ٿڌ هوندي آهي. ايسٽائين جو ٻڪ
۽ بدحاليءَ جي صورت ۾ به پنهنجي جنم پوميءَ جي محبت تان هٿ نه ڪڍندو آهي.
پڻ هنڌ کيس ڪيترا به سڪ ساءُ ميسر ٿين پر پنهنجي سرزمين جي ڏڪر واري
صورت حال ۾ رهڻ به لک پيرا ماناڻو محسوس ڪندو آهي، ڇاڪاڻ ته ٻي ڪنهن
ڌرتي يا ڏيس جي ڀيٽ ۾ کيس پنهنجي ڏيس جي ڌرتي وڌيڪ سونهاري موهيندڙ
معطر ۽ پياري پائيندو آهي. پنهنجي ڏيس جي سونهن سندس روح جي ورونهن تي
پوندي آهي، جو دنيا جا سارا سڪ ڇڏي ڏيس جي بک کي به اتم سمجهي پنهنجي
پلن تي حياتيءَ جا ڀل گهاريندي فخر محسوس ڪندو آهي. ڏک يا سڪ ۾
گذاريندي کيس پنهنجي ڌرتي سرتيءَ جي سونهن سرس محسوس ٿيندي آهي.
سيف بخاري به هڪ هنڌ پنهنجن اهڙن ئي جذبن ۽ احساسن جو ذڪر ڪيو آهي:

ڌرتي منهنجي ڏيس جي سرس آهي سونهن ۾
سڳند خستوريءَ جي آ رچيل هن پونءِ ۾
سونهن ۽ ورونهن ۾ اتم آهي سڀ کان.

پنهنجي پرينءَ کان پوءِ جيڪڏهن سيف بخاريءَ وٽ ڪنهن لاءِ محبت آهي
يا ڪنهن جي سونهن جي چڪ موجود آهي ته اها سندس ڌرتي سرتي آهي، جنهن
سان نينهن لائي نياھ جا نغارا وڃائيندي پنهنجي سڪ ۽ اڪير، محبت ۽ الفت
جو بي پناهه اظهار ڪري ٿو:

پر ت پنهنجي ڌرتيءَ سان نڀائيندو رهندس
پڻي پنهنجي اکين سان لائيندو رهندس
مثل باغ رضوان آ ڌرتي اسان جي
غزل گيت جوڙي خوب ڳائيندو رهندس.

ڪماچ

[ڪمپوزيشن]

اڪبر سومرو

(5)

Mary had a Little Lamb

اها چانڊوڪي رات هئي. شهر جون
اجگرن جهڙيون عمارتون، بلڊنگس ۽ سمورا
نظارا سحرزده هئا. سمنڊ هنبوڇيون هئي
هتي ساڻو ٿي پيو هئو. ٿڌ ۽ گهم جي ڪري
سموريون روشنيون مڌم ٿي لڳيون ۽ ماحول
جادوئي. گهٽين ۾ ريڻ هئا شوڪارا پري رهي
هئي. اڪثر ماڻهو هوٽلن ۽ ڪلبس مان
جلد ئي واندا ٿي گهرن ڏانهن واپس وڃي
رهيا هئا. رات گهري ٿيڻ کان پوءِ سيءُ ۾
سڄي رات روڻو ڪٽا پٽو ٽڪيا هئا. اڄوڪو
صبح ڪجهه ٽڪل ٽڪل لڳي رهيو هئو.

صبح ٿيندي ئي بلاڪس ۽ اپارٽمينٽ منجهه روز جيان ساڳي هڙبڙ مٽل هئي.
پارڪنگ لائٽ ۾ ڊرائيور ڪي گاڏيون ڌوئي رهيا هئا. ڪن گاڏيون استارت
ڪيون هيون. هيٺ اخبارن وارن جي رڙ مٿان رڙ هئي. ڪنهن اپارٽمينٽ ۾ ڪٿي
T.V چينلز تي قرآن شريف جي تلاوت ۽ ترجمي جا آواز هئا. ڪٿي وري MTV
۽ 'زي' وغيره تي گانا هلي رهيا هئا. ڪافي اپارٽمينٽس ۾ سويل اٽيل وڏيءَ عمر جا
ماڻهو ٿي. ويءَ تي جنگ جون خبرون ٻڌي رهيا هئا. اڪثر اپارٽمينٽس ۾ شار
وارين شفتن ۾ پڙهندڙ چوڪرا چوڪريون سٽا پيا هئا. شريف جي گهر ۾ سڀ
سٽل هئا. انس به دير تائين جاڳڻ ڪري نند ۾ هئو. پروفيسر ڪامل علي آغا
يونيورسٽيءَ وڃڻ جي تياري ڪري رهيو هئو ۽ عماد ان وقت پنهنجي اپارٽمينٽ
جي بالڪنيءَ ۾ بيهي شهر جو نظارو ڪري رهيو هئو. سمورو شهر سرديءَ گهم ۾
ڌنڌ ۾ ويڙهيل هئو. هيٺ شاهي رستن تي ڊوڙندڙ ڪارون ۽ رڪشا، فٽ-پاٿس تي
هلندڙ ماڻهو سڀ ڪجهه پنهنجي ڊوڙ ۾ مصروف هئو.

ڊبل روڊ جي ميڊيڊن ۾ ڪجهه ٻوٽا لڳل هئا ۽ ان بعد پري پري تائين ڦهليل گهرن کان پوءِ ڪٿي ڪٿي ريلوي ٽريڪ نظر ٿي آيو جتان ڪيڏي ڪيڏي مهل ايندڙ ويندڙ ٽرينون ڏسڻ ۾ اينديون هيون. سمورن گهرن مٿان واٽر ٽينڪ، ڊش ائنتينا بجلي ۽ ٽيليفون جون تارون، ۽ انهن کان به پريان ڪجهه پراڻا گهر جن جون چٽيون ٽين جون هيون شايد اهي ريلوي ملازمن جا ڪوارٽر هئا ۽ انهن پيرسان ڪجهه ناريل جا وڻ، ڪجهه پير جا شاهي وڻ، انهن مٿان آسمان ڪجهه ڌنڌلو ڪاٺو ۽ سرڻيون ۽ اڏامندڙ ابا بيل.

۽ پري پري کان نظر ايندڙ پٿر جو هڪڙو مندر جنهن کي سمنڊ جي گهر آهستي آهستي ڳاري رهي هئي. عماد پنهنجو سگريٽ ختم ڪيو ۽ واش روڊ ڏانهن هليو ويو. اُتي هن کي ياد آيو رات هن ڪافي عجيب غريب خواب ڏٺا هئا. جن مان ڪجهه خواب ته ڪافي پريشان ڪندڙ به هئا ان ڪري ڪجهه وقت هن جي ننڊ به ڦٽي هئي ۽ هن ڪجهه دير ٿي وي هلائي جنگ جون خبرون ٻڌيون هيون. ان مهل رات ڪافي سانتيڪي هئي پر ان هوندي به ڪيڏي ڪيڏي مهل ٻاهران ڪنهن گاڏي جو آواز يا وري ڪنهن ڪٿي جي پٿونڪ ٻڌڻ ۾ آئي ٿي. ڪابل تي اسٽيلٽ ميزائيل ڪيرايو پئي ويا ۽ انهن سان گڏ گاڏي جا پئڪيٽ پڻ هڪ پاسي ٻي ماڻهن کي چيٽيون چيٽيون ڪري رهيا هئا ۽ ٻئي طرف معذور ٿيندڙ ماڻهن لاءِ گاڏي جا پئڪيٽ اڇلائي دعوت جو انتظام پئي ڪيو ويو. عماد کي ياد آيو ته اڃا هونڊ ۾ ئي هئو ته صبح سويل هن جي گهر جي فون جو رنگر وڃڻ لڳو هئو. هن رسيور ڪنيو ته ٻئي طرف ريپا هئي. ننڊ مان جاڳڻ مهل هن محسوس ڪيو ته هن کي مٿي ۾ هلڪو سور هئو ۽ هواچ تازو تازو نه هئو. ان جو سبب رات جو هن جي بي سبب ننڊ ڦٽڻ هئو. هن جو دماغ ڪجهه ڳڻورو ۽ جسم ٽڪل ٿي لڳو. ريپا ۽ هن جي تعلق کي هاڻ لڳ ڀڳ ٽي مهينا گذري ويا هئا. ”ڪافي ڏينهن کان سوچيم پئي ته توهان سان ڳالهائڻ پر الانجي ڇو وقت ئي نه پيو ملي.... هينئر ڪٿي آهيو؟“ ريپا پڇيو.

”ننڊ ته پوري رات مون کي نه آئي آهي پر لڳي ٿو هوش توهان کي ڪونهي! يا وري اڃا به ننڊ ۾ آهيو. مارڪيٽ مان واڳڻ وٺي رهيو آهيان... يار! جڏهن گهر فون ڪيو اٿئي ته...“ عماد ڳالهائيو.

ٻئي طرف ته هڪ ٻُڙڻ لڳا ريپا شرمساريءَ مان کلي رهي هئي. ”ساري لڳي ٿو اوهان ننڊ ۾ هئا ۽ مون اوهان جي ننڊ ڦٽائي... منهنجو مطلب هئو اوهين ڇا ڪري رهيا آهيو؟“ هوءُ اڃا به کلي رهي هئي.

”جي سامهون هجين ها ته وهائو اڇلائي هٿانءِ ها. هونئن به ڪا به ڇوڪري تيستائين Courageous نٿي ٿي سگهي جيستائين اها شادي نه ڪري.“ عماد چيو.

”خين هروڀرو ائين به ڪونهي، جيڪڏهن تنهنجو مطلب سنجيدگيءَ سان آهي ته ڪافي واپار واپار ڇوڪرا گهمندا ٿا وتن... جن کي... جن کي... خير ڇڏيو ڪٿي.“ رييما چيو ته تڪڙو ڏيڻ لڳي.

”جن کي... جن کي ڊائننگ ٽيبل تي ڪانٽي چمچي سان ماني ڪاٽڻ ۽... ۽ Even سيڪس انجواءِ ڪرڻ به نٿو اچي!“ عماد، رييما جو جملو انهن لفظن سان پورو ڪيو ته ٻئي تڪڙو ڏيڻ لڳا.

”Off Course!“ رييما وري تڪڙو ڏنو ”پرمون کي افسوس آهي ته سيڪس ۽ ڊائننگ ٽيبل جو پاڻ ۾ گهٽ واسطو آهي.“ هوءَ مسلسل ڪلي ڪلي هڻي. ”you know سيڪس ۽ ڊائننگ ٽيبل هڪٻئي لاءِ لازم ملزوم آهن. مون کي لڳي ته اڄڪلهه جي هر پڙهيل لکيل ڇوڪري فيميل شاؤنزم جي سينڊر ۾ رڳيل آهي! الانجي پڙهيل لکيل ڇوڪرين کي ڇا ٿي ويو آهي؟“

”نه ائين ڪونهي... مرد ان کان پهرين ميل شاؤنزم جو شرمو اکين ۾ وجهيو ويٺا آهن!“

”خير ڇڏيو ان بحث کي ٻڌايو توهان جي شاديءَ جو ڇا ٿيو؟“

”مون ان بئڪر سان پنهنجو مڱڻو توڙي ڇڏيو!“

”ڇا؟... چري آمين ڇا؟“

”چرين کي وري ڪهڙا سڱ ٿيندا؟“

”تنهنجي لاءِ ڀلي نه هجي منهنجي لاءِ اها چڱي ڳالهه ناهي!“ عماد چيو.

”Well done!... پوءِ ڪڏهن ٿي تنهنجي ماءُ مون کي چانهه جي دعوت تي سڏائي؟“

”What?“ رييما رڙ ڪئي ۽ حيرانگي ظاهر ڪئي ”ڇا؟... ڇا؟ ڇا ڇٽو؟“

”بابا ظاهر آهي مان به هاڻ سڄي عمر ويٺو ته ڪونه هوندس تنهنجي انتظار ۾ هاڻ منهنجي مٿي تان وار به گهٽجڻ لڳا آهن... ۽... ۽ پاڪستان ۾ هونئن ئي Longivity گهٽجي پئي. مرد ۽ مينهن ساڙي ۾ ڪو فرق ڪونهي... ٻنهي ۾ ڪو جٽاءُ ڪونهي. چاليهن سالن جي عمر گذرڻ کان پوءِ مرد جو ڀروسو ئي ڪونهي! سمجهي ته جي ڀروڀوز ڪرڻو اٿئي ته ڪري وٺ اهڙو سودو مارڪيٽ ۾ هميشه نه ملندو آهي.“ عماد ڳالهائيندو ته تڪڙو ڏنو.

”Oh my God!“ منهنجو پالو ڪهڙي قسم جي مرد سان پيو آهي؟“ رييما وري

تڪڙو ڏنو. ”... منهنجي ماءُ هڪڙي سخت قسم جي عورت آهي ان جي ورتل انٽرويوڙ ۾ ڪي ڀاڱ وارا ئي ڪواليفاءِ ڪري سگهندا آهن.“ رييما ڪلندي ڪلندي چيو.

”Any how! مان به ڪو ايترو واندو ڪونه آهيان جو شيو ڪري ڪاٽن جو وڳو پائي، پرفيوم هڻي گاڏيءَ جو تيل ساڙي تنهنجي بنگلي تي پهچان. ساري مون وٽ صرف چانهه پيشڻ لاءِ ايترو ٽائيم ڪونهي! يار هاڻ ڏيکيه ڇڏو... ۽ مذاق نه

ڪر... سيريس ٿي. شاديءَ لاءِ... ان پينڪر جي ته جان ڇڏڻ ڀر هائڊر نه ڪر. شادي ماڻهوءَ کي آفر ملي ته ڪري ڇڏڻ کپي ۽ مانيءَ جو وقت هجي ۽ مانيءَ جي صلاح ٿئي ته ماني کائي ڇڏڻ کپي... سو هائڊر! Be Positive شادي ڪري ڇڏ.

”ڪنهن ٻئي سان شادي ڪنديئن؟ منهنجو هڪٽرو States Return دوست ڪنهن تو جهڙي چوڪريءَ جو انتظار تو ڪري“ عماد چيو.

”Sorry!... مون کي شاديءَ جو ڳاڙهو وڳو ۽ ڳهه- ڳنا پائي بيوقوفيءَ جي

تصوير ناهي بڻجڻو... شادي ڪنهن به چوڪريءَ جي انساني حقن تي ڌاڙو آهي.

اهو اهڙو تعويد آهي جيڪو لکي به مرد ٿو ۽ ڦاڙي به اهو ٿو! ان ڪري مون کي ڪو

شوق ڪونهي جو اهڙي تعويد جو ڦاهو ڳچيءَ ۾ وجهان!“ ريما دليل ڏنو.

”اهڙو اعتقاد ته ڪافي مرد به نٿا ڪن. بلڪ چاهيندي به ٻئي ڌرين نٿيون

ڪن. هر اداري ۾ سٺاين سان گڏ خرابيون به ٿين ٿيون! بلڪ هر شيءِ ۾ سٺاين

سان گڏ خرابيون به آهن...! توهان هن دنيا کي ڪجهه به نٿا ڪري سگهون جنهن جا

فطري اصول ڪافي بيهودا آهن! ڪافي ڪثيف ۽ ڪن حالتن ۾ دليل به آهن!

How and where you will Escape? توهان ڪيڏانهن ويندئو؟ ڇا ڪندئو؟...

آخر ڪيڏانهن پيچندئو؟ ماڻهو پنهنجي پيدائش کان به پهرين مخصوص سرڪلز

۾ قيد آهي ۽ پيدائش کان پوءِ به پنجنوڻن ۾ وائيل آهي... ۽... ۽ ايسٽائين جو مرڻ

کان پوءِ به ڪن مخصوص صورتن ۾ پر مخصوص اصولن تحت ڄڻ ڪنهن قلعي

۾ قيد ٿيل آهي. ماڻهو هر صورت ۾ ڄڻ ’گوانتنامو ٻي‘ جو قيدي“

”شادي ٻار کي پيءُ جو نالو ڏئي ٿي ۽ ان جي ماءُ کي پٽ تحفظ ان ڪري

ڪئين مرد ۽ عورتون شاديءَ ۾ Believe نه ڪرڻ جي باوجود شادي بهرحال ڪن

ٿا.“ عماد ڳالهائيو.

”پوءِ ڀلي اهو ٻار ڪنهن ٻئي مان هجي؟“

”آف ڪورس!“

ڪجهه دير لاءِ هو ٻئي ڇپ ٿي ويا.

”جڏهن زندگيءَ ۾ ڪجهه به ڪرڻ لاءِ ڪو ڪم نه هوندو ته پوءِ شادي

ڪندس!“ ريما ڳالهائيو. ”مان هيٺ ڪنهن به مرد جي ڳچيءَ جو تعويد بڻجي ٻار

ڄڻ نٿي چاهيان. ان لاءِ اوريانا فيلاسيءَ روڪيو آهي.“

”تيسٽائين جهر ڪيون فصل چڱي چڱيون هونديون! جڏهن تون پنهنجن

فضول معاملن مان واندي ٿيندينءَ ته پوءِ شايد ڪو ٻيو تنهنجي لاءِ واندو نه هجي!

ريما! Sorry! مون کي... اهو سڀ ڪجهه نه چوڻ کپي پر توهان عورتن ۽ چوڪرين

جي مٿي ۾ ميجالي بجاءِ مُنڊل ٿيڻ پريل هوندو آهي. ’ميل شاوئزم‘ ۽ ’ميل

ڊامينسي‘ اومان عورتن لاءِ ’Dilemma‘ بڻيل آهي. خبر اٿئي. ميل ۽ فيميل جو

ڏوهه ئي ڪونهي سمورو ڏوهه ’Situation‘ جو آهي ۽ سمورو ڏوهه ’Opportunity‘

جو آهي. جڏهن به ڪنهن مرد کي موقعو ملي ٿو ته هو ٻيءَ ڌرتي تي ظلم ڪري ٿو ۽ جڏهن به عورت کي موقعو ملي ٿو ته هو ٻيءَ مرد تي پنهنجي 'Deminancy' قائم ڪري ٿي ۽ اڪثر عورت به عورت تي ظلم ڪري ٿي. ماڻهوءَ کي رڳو Situation سهوليتون ڏئي ٿي. پوءِ اهو مرد هجي يا عورت! منهن ٽامار گهڻا مرد اهڙا ڏٺا آهن، جن جي سندن زال تي نظر پوندي ئي پيشاب وهيو وڃي. "ٻئي تهڪ ڏئي ڪٽڻ لڳا.

"مون توکي اڳ به ٻڌايو هو ته هاڻ دنيا ۾ فيمينسٽ تحريڪ ڪمزور ٿي 'Cyber Feminism' ۾ تبديل ٿي ويئي آهي. هاڻ مرد ۽ عورت ٻيئي هڪ ٻئي کي Manage ڪرڻ واري پوزيشن ۾ آهن. Any way تون اهو ڪجهه ڪر جيڪو توکي وڻي. پنهنجو خيال رکجان ۽ چڱو خدا حافظ" ۽ عماد فون رکي ڇڏيو. رُسيا ڪچن مان آئي ۽ ڪافي ٽيبل تي اچي چانهه رکيائين.

واش روم ۾ برش ڪندي هن کي محسوس ٿيو ته هن جي اندر جي عمارت ۾ ڪا ٽوڙ ٽوڙ ٿي رهي آهي.... ڪجهه ڀڄي پري رهيو آهي. آهستي آهستي هن جي جسم جي وٺ تان ڪجهه پن... ڪجهه گل ۽ ڪجهه گئونچ ڇڻي رهيا آهن. حالانڪ زندگيءَ هن جي هر خواهش پوري ڪئي هئي. زندگيءَ هن کي سڀ ڪجهه ڏنو هئو. سُٺي جاب، خرچ ڪرڻ لاءِ ڪافي پئسا، سهڻي سڀيتي زال، سُٺا ٻار ڪافي خوبصورت دوست چوڪريون ڪافي پاورفل ۽ ويلدي دوست پر ته به ڪجهه هئو جيڪو هن کي اندران ئي اندران استرايڪ ڪري رهيو هو. ڪجهه هئو جيڪو شايد ماڻهوءَ جي وس ۾ نه هئو! هن جي بدن جي هر شيءِ مٿان ڪا عجيب غريب موسم قبضو ڪري رهي هئي. هن کي محسوس ٿيو ته هو ڄڻ پاڻي ۾ ڀسي رهيو آهي. ويراڳ هن جي اندر ۾ اسٽڪر جيان چنڀري ويو هو. جيڪو ڪرڙي لاهڻ سان به نه ٺهي! ان سان گڏ هن اهو به محسوس ڪيو ته هو ڄڻ گليشٽر جيان ڪٽان ڳري رهيو هئو. يا وري پٿر جي ان پراڻي مندر جيان سڙي رهيو هئو. سمنڊ جي لويائي هوا ۾ ڳري رهيو هئو.

ان ئي مهل هن کي محسوس ٿيو ته هن جي اندر ڄڻ برسات وسي رهي هئي ۽ هن جي اندر جي عمارت جون ديوارون موهن جي دڙي جي ڀتل پٽين جيان ڳري سڙي رهيون هيون. شايد هن جو من يڪ جائيتو نه هئو. سڀ ڪجهه هوندي به هن کي سڪون نه هئو.

*

سالت اينڊ سيفران:

شهر ۾ ڪافي ڳوڙ ۽ گهاگهمي هئي. اهو آچر جو ڏينهن هئو زارا ۽ عماد اڃا پنهنجي منجهند گذارڻ لاءِ هاڪس- بي جوڙ ڪيو هئو. ٻنهي ايڪسٽرا ڪپڙا کنيا هئا جيڪي چينج ڪري هنن سمنڊ ۾ تڙنگڻ جو پروگرام ٺاهيو هئو. اتي بڪ ٿيل Hut ۾ ڪجهه وقت گذارڻو هئو ۽ ان بعد لڄ ڏيکارڻ هڻي.

سمند جي ويجهو پهچڻ تي ڪافي سائنٽ چائيل هئي. هتي پهچڻ سان شهر جي گوڙ جو چڻ گلو گهٽجي چڪو هئو. سمند پري کان ئي هنجوچيون هڻي رهيو هئو. چڻ کليل آسمان هيٺان ڪو ازدها ڦوڪاري رهيو هئو. سمند جون چوليون شاهي پٿرن سان ٽڪرائي رهيون هيون ۽ آواز پري کان اچي رهيو هئو. عماد پنهنجي گاڏي هڪ ويران هنڌ تي ريتي تي اچي بيهاري ۽ افق تي نظر وڌائين نيٺ هڪ جاءِ تي سمند ۽ آسمان ملي ويا هئا.

”تون سمند آهين ۽ مان آسمان زارا! پئي شفق وٽ ملي ويا آهن.“ زارا تهڪ ڏنو. هن جي گلابي پيرن ۾ ڪاري رنگ جي چمڙي جي چيل پيل هئي، اچي رنگ جي شلوار گلابي رنگ جو چولو ۽ ننه تي لائيت پنڪ نيل پالش لڳل هئي. هو پئي ڪافي دير تائين سمند جي ڪاري ۽ ٿڌي پاڻيءَ ۾ تر گندا رهيا. هنن ٻنهي جي ڇاڙي ٿڌ ۾ ڌڪي رهي هئي. اتي هنن ڪافي سڀون ۽ پٿر گڏ ڪيا ۽ اچي گاڏي ۾ رکيا. ان بعد هنن ٻنهي ڪجهه دير هٿ ۾ گذاريو ۽ بعد ۾ لنچ ڪرڻ لاءِ هو هڪ چائيز ريسٽارنٽ ۾ اچي ويٺا. ريسٽارنٽ ۾ پيرن ۽ گراهڪن جي ڳالهائڻ جو گوڙ ۽ اڄ وڃ لڳل هئي. هنن جي ساڄي پاسي وارين ڪرسيون تي ٻه نوجوان ڇوڪرا ۽ ٽي ڇوڪريون ويٺل هيون جن مان هڪ کي ڪارو چشمو پاتل هئو. سڄو هال ماڻهن سان ڀريل هئو پر هنن جي پير سان ويٺل انهن ڇوڪرين مان هڪ، لڳو ٿي سڀ کان وڌيڪ ڳالهائي رهي هئي. جنهن ڪري ان ننڍي هونل ۾ ڪافي گوڙ هئو.

”لڳي ٿو هن وايت پر مودا پاتل ڇوڪريءَ سان ڪو مسئلو آهي.“ زارا ڳالهائيو.

”I think she is just crying... She is overacting you know!“ عماد تبصرو ڪيو.

”شايد ڪنهن NGO ۾ ڪم ڪندڙ ٿا لڳن. بهرحال هن چشمي واريءَ کي ڳالهائڻ جي بيماري آهي ڇر ڇر بند ٿي نٿي ٿئيس.“

اها ڇوڪري سڄي هال کي مٿي تي کڻيو ويئي هئي. ساڻس گڏ ويٺل ٻنهي ڇوڪرين کي ويڪريون شلوارون ۽ ننڍا چولا پيل هئا. ۽ ٻنهي ڇوڪرن کي جينس ۽ پلين قميصون پيل هيون. هڪڙي کي فرينچ ڪٽ ڏاڙهي هئي ۽ ٻئي جي وارن کي برائون ڪلر ٿيل هئو ۽ هن پنهنجن وڏن وارن کي ويڙهي پويان پوئي ٻڌي ڇڏي هئي.

”ڇوڪريون هونئن به هر شيءِ ضرورت کان وڌيڪ پسند ڪنديون آهن.“

عماد ڳالهائيو.

”مثلاً؟“ زارا کليل لڳي.

”مثلاً... ضرورت کان وڌيڪ ڪپڙا، ضرورت کان وڌيڪ ميڪ اپ، ضرورت کان وڌيڪ جتيون، ضرورت کان وڌيڪ سون، ضرورت کان وڌيڪ وڏو گهر، ضرورت کان وڌيڪ پيار... عورت ۽ ٻين جا علائقا لڳائيندڙ ملڪ ۾ ڪو فرق

ڪونهي! بلڪه عورت ۽ شهنشاهه ۾ ڪو به فرق نه هوندو آهي...“ اها عورت جي وڌائي آهي ته هوءَ هميشه نواڻ پسند به آهي. “عماد مسلسل ڳالهائيو.

”ڪافي ڪاوڙ آڻو... عورتن تي؟“ زارا اوباسي ڏني.

”توهان ڪي شايد ننڊ تي اچي... مون کي عورتن تي ڪاوڙ ناهي مان انهن جي عظمت تي ٿو ڳالهائين!... لڳي ٿو رات ننڊ گهٽ ڪئي آڻو... ڪنهن دؤر ۾ ماڻهو لانگ ڊرائيو تي نڪرندا هئا ۽ هاڻ ڊگهيون ڪالون، پي سي تي ‘Chatting’... ‘E-mails’ ۽ ‘SMS’ ماڻهن لاءِ ڪريز بڻيل آهن!“

بيسر مينيو بڪ لپٽ کڻي آيو ته هن اهو زارا ڏانهن وڌائي ڇڏيو!

”Choose yourself. It's your job!“ عماد چيو ”مون کي اڃ اوهان جي پسند

جا ڪاڌا ڪاڻا آهن.“

”نه نه اهو اوهان جو ڪم آهي.“ زارا مينيو بڪ عماد ڏانهن وڌايو.

”ته پوءِ Sea food گهرايو. فنگر فش، فش نگيٽس، پٻان سُوپ، پٻان فش رائيس، فش ڪٽليٽس Like that ۽ آخر ۾ آئيس ڪريم... وال نٽ آئيس ڪريم. “That's all“

التي:

اهو جمعي جو ڏينهن هئو نيري آسمان تي اڇيون ۽ ٽامي رنگ ڪڪريون ڇانيل هيون. مارچ جي هوا گهڻي رهي هئي. منجهند جو وقت هئو. علائقي جي جامع مسجد ۾ جمعي جي نماز هلي رهي هئي. مولوي صاحب ان وقت ٻي رڪعت ۾ قرئت ڪري رهيو هئو ته اوچتو ٻاهران هڪڙو ڏاڙهي رکيل سوسائٽيڊ بمبر جنهن جي عمر اٽڪل ايڪويهه يا ويهه سال هئي مسجد ۾ ڌوڪندو آيو. اندر اچي صحن جي وچ ۾ گهڙيو ۽ پاڻ کي ڌماڪي دار مادي سان اڏائي ڇڏيائين. شاهي ڌماڪي سان مسجد جي درين ۽ دروازن جا شيشا ٻڃي پيا. اڪثر نمازي مسجد جي غاليجن تي تڙپڻ ۽ لڇڻ لڳا. ڪن جون تنگيون ۽ ڪن جون پانهون جسم کان ڌار ٿي ويون. سوسائٽيڊ بمبر جا ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويا. لمحي اندر مسجد امن جي جاءِ ۾ چڻ قيامت برپا ٿي ويئي. ماڻهن جون دانهون، ڪوڪون، پڇ پڇان، ڪنجهڪا، رت جا قوهارا، غاليجن تي ڌڙڳ، انساني عضوا، مسجد نه هئي چڻ جنگ جو ميدان هئو. پهرين ته خبر ئي نه پئي ته ڇا ٿي رهيو هو. اڪثر ماڻهو حواس وڃائي ويٺا هئا. ٻاهر پڇندڙ منهن مٿو پٽيندڙ ماڻهن مٿان وري ٻاهران تاز ۾ بيٺل ڪجهه دهشتگردن گولين جا برست هلائڻ شروع ڪيا ۽ موٽرسائيڪل تي چڙهي گم ٿي ويا. ڪجهه سمجهه ۾ نٿي آيو ته هيءُ ڇا ٿي رهيو هئو. آخر نمازين جي ڪهڙي غلطي هئي؟ هو ته پنهنجي رب اڳيان سجدو ڪرڻ آيا هئا. ڪجهه ماڻهو ماتم ڪري رهيا هئا. پنهنجن گهر وارن جي مرڻ تي.

چند ئي متنن پر ايمبولينسون شوٽرز وڄائينديون آيون. شوٽرز جو آواز ماڻهن جون دانهون ڪوڪون، آه زاريءَ سڀن آوازن ملي ماڻهوءَ جو اندر ٿي روڙيو. ڪجهه ريسڪيو ميمبرس زخمين کي ڪڍي ايمبولينسن ۾ وجهڻ شروع ڪيو ۽ وري ان ئي رفتار سان اسپتال تائين پهچائڻ شروع ڪيو. ڪن کي اتي ئي ايمرجنسي مدد ڏني ويئي. مسجد جو صحن انساني رت ۽ گوشت سان ڀريل هئو. پٽيون ۽ پيل - پاوا رت جي ڦوهارن سان وهنٿل هئا. عبادتگاهه نه هئي ڇڻ ڪوس گهر هئو. روڄ راڙو هٿل هئو. ٻارن سان گڏ ڪافي وڏا به روئي رهيا هئا.

جيئن ئي اها خبر ٻاهر پکڙي ته نمازين جي گهرن مان ٻار ۽ عورتون دانهون، گؤگون ڪندا مسجد ڏانهن پهچندا آيا. عورتون ۽ مزد پنهنجن مٿن ۽ زخمي گهر وارن کي ڏسي ٻين ۽ ماتر ڪرڻ لڳا.

”ياالله! تون ظالمن کي نابود ڪرا، رب العالمين! تون انهن جي گهرن ۾ قيامت تائين باهه لڳاءُ جن اسانجن گهرن کي برباد ڪيو آهي.“ اي رسول عربي صه تون انهن کي نابود ڪر جن نماز پڙهندڙ مسلمانن کي رت سان وهنجاريو آهي، روڄ راڙي ۽ پٽڪي جو سمو هئو.

ڪجهه ئي دير ۾ مسجد جي مٿان مٿان بيٺل آسمان ڪارائتو لڳو هئو. سج اُماڻجڻ لڳو هئو اهڙي خون ناحق تي.

سمورن تي. وي چئنلز کي پنهنجا ڪئين ڪلاڪ ڪپائڻ جو مصالحو ملي ويو هئو. ابتدائي سرڪاري انگن اکرن موجب ڌماڪي ۾ گهٽ ۾ گهٽ 20 - ڪلو بارود استعمال ڪيو ويو هئو. جنهن سان نه رڳو مسجد اندر دروازن ۽ درين ۾ لڳل شيشا پرزا ڦرڻا ٿي ويا. بلڪ مسجد اندر لڳل گهڙيال به اچي فرش تي ڪريا ۽ بيهي ويا. مسجد ٻاهران ڪافي بنگلن جا شيشا به ڌري پيا هئا. پنهنجي نمازي شهيد ٿيا هئا ۽ ٻاهر ڇڻا زخمي، جن مان اٽڪل ويهن ڇڻن جي حالت نازڪ هئي.

تي. وي چئنلز تي عماد جڏهن سڀ ڪجهه ڏٺو ته هن جو هيٺان ڪچو ٿيڻ لڳو. مسجد اندر رضاڪارن جي ڊوڙ ڊوڙان رت سان رڱيل پيل پاوا، غاليجن تي حمي ڌڙڪ ٿي ويل رت، انساني عضوا ۽ جسم ٻارن ۽ عورتن جو روڄ راڙو لاش جيڪي ايمبولينسن ۾ سٿيا پئي ويا. عماد کي اڀڙڪو اچي ويو ۽ هو ٽڪڙو واش روم ڏانهن وڃي واش بيسن تي بيٺو ۽ اُلٽي ڪيائين... ڪافي دير تائين هن کي اڀڙڪا ايندا رهيا هن جي اکين مان پاڻي وهي رهيو هئو. رُمسيا هن جي پٺيءَ کي هٿ سان ملي رهي هئي. ”سڀ... ڪجهه ٿا ڏيکارين... ٻارن جو ڇا حال ٿيندو؟“ عماد ڪنگهندي ڳالهائڻ ۽ توال سان پنهنجو منهن اُگهيو. رُمسيا واش بيسن ۾ ڊٽال هاريو.

ٻاهر اچي هن چئنل بدلايو ته ان تي وري ڪنهن پوليس آفيسر جو بيان هلي رهيو هئو. دهشتگرد جي مڃي ملڻ جو انڪشاف، مٽيليءَ جي DNA ٽيسٽ جا

حڪم فرار ٿي ويل دهشتگردن جا خاڪا. شهر جي سمورين مسجدن تي سيڪيورٽي جا انتظام. وزيراعظم طرفان هر مري ويل شخص لاءِ ٽي لک روپيا ۽ زخمين لاءِ هڪ هڪ لک جو انعام فوري طور انڪوائري ٿيڻ جي تشڪيل جو اعلان. هڪ هفتي اندر رپورٽ ڏيڻ جي هدايت. دهشتگرد نيٽ ورڪ جو پتو لڳائڻ جا انومان... ڪنهن به دهشتگرد ۽ ملڪ دشمن عناصر کي نه بخشڻ جو عزم انهن کي 'آهني هٿن' سان ڳچلڻ جا نيڪ ارادا دهشتگردن کي 'ڪيفر ڪردار' تائين پهچائڻ جا پختا خيال ۽ سموري ڪارروائيءَ ۾ ٻاهرين ملڪن جي ملوث هجڻ جا انديشا.

هو بيڊ تي آهلي پيو ته ان وقت ٽڪڙيون ٽڪڙيون ڪال بيلز وڳيون. شمار واري شفت ۾ پڙهندڙ هنن جا ٻار اڃا اسڪول مان ٽڪڙا واپس اچي ويا هئا. 'هي ڏاڙهيون وارا سوسائڊ بمبر آخر ڪهڙي اسائنمينٽ پوري ڪري رهيا آهن؟' عماد، روميسيا کي چيو: جنهن ڪوبه جواب نه ڏنو.

"جڏهن ڪر سچن ٻه سئو پنڊرهن فرقا هوندي به سڪ ۽ چين سان حياتي گذاري سگهن ٿا ته پوءِ مسلمان چوڻ؟"

روميسيا پيهر ڪجهه نه ڳالهائيو.

"پٽ پنهنجا يونيفارم چينج ڪريو ۽ پيگ ڪمري ۾ ٽيبلز تي ويهي رکو!... هوم ورڪ مليو آڻو؟" هن پنهنجي پٽ کان پڇيو.

"ٻه ڪلاس هليا هئا ماما... ته موڪل ٿي ويئي. الاجي ڪٿي به ڦاتو آهي..." هن جي پٽ ڳالهائيو "مما شهر ۾ وڏو به ڦاتو آهي... ماڻهو مري ويا آهن" هن جي ڌيءَ پنهنجي ڀاتي زبان ۾ ڳالهائيو.

ٻئي ڏينهن بزنيس ڪميونٽي سميت سڄي شهر ۾ ان واقعي خلاف هڙتال ڪرڻ جو سڏ ڏنو ويو هئو. لڳو ٿي رڳو روميسيا نه پر سڀ ڪجهه اداس ٿي ويو هو. آسمان، زمين، هوا، فضا، سڀ ڪجهه سوڳ ۾ هئو.

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

ڏنر ته هڪ نوجوان عورت مون کي گهڙي رهي آهي. منهنجون اکيون به منجهس ڪپي ويون: ڊگهو ڦڏ، ڪارا وارَ اچي چمڙي ويڪري پيشاني، گهاٽا پُرون جهڙيون ڪمائن ۽ ڪاريون تير انداز اکيون ٿڪ ڊگهو ۽ سڌو گل ڳاڙها ۽ پيريل، چپ سُرخي، لڳل سنڀا کليل، کاڌي مناسب ۽ سهڻي، ڪلها ويڪرا ۽ مضبوط ڇنگهون ٻانهون - نه ٿلهي، نه سٺهي، قدرتي حُسن جو شاهڪار منهنجي سامهون هو. مونکي ائين پايو پر گهر ٿيندو ڏسي، مون ڏي وڌي آئي. چيائين، ”آءُ توکي وٽان ٿي؟“ چيم، ”ها.“ چيائين، ”مون سان سنگت رکيندين؟“ چيم، ”خوشيءَ سان.“ پنهنجو وڙيتنگ ڪارڊ مونکي ڏنائين ته ايتري ۾ هڪ ڪاري ”ڪارولا“ اچي بيٺي جنهن ۾ هڪ اچي مٿي ۽ اچن مڇن وارو وڏو ماڻهو ويٺو هو جنهن کيس اشارو ڪيو ۽ هو هڪدم ويڃي سائس گڏ ڪار ۾ ويٺي. سمجهه ته ڪنهن امير ماڻهوءَ جي ڌيءَ آهي. شناختي ڪارڊ سوڳهو ڪيم جهڙو ڪو خزانو هٿ لڳي ويو هو. پوءِ شوق مان فون ڪيم: ”هيلو!“

جواب آيو ”ڪهڙو آهين؟ ڪير توڳالهائي؟ نالو ڇڏا؟“
پانيم ته غلط نمبر لڳي ويو. سو ڪارڊ مان ٻيهر چيڪ ڪيم ۽ اهو نمبر ملايم. جواب آيو ”ڪون هئي؟ ڪون بات ڪر رها هئي؟ نام بتاؤ؟“ وڃي ويس. فون بند ڪيم. سوچڻ لڳس: آواز ساڳو نمبر صحيح پر اهو انداز ڳفنگو! ٻيهر ڏنر ته چائنيز ريسٽوران جي آڏو آنداهي. ڪمري ۾ اڪيلي ويٺي آهي. وڏي ويڃي سامون ٿيس. مونکي ڏسي چيائين ”ويه.“

سامهين ڪرسيءَ تي ويٺس. اکين ۾ اکيون وجهي چيائين، ”ڇا توکي مون سان محبت ٿي وئي آهي؟“ چيم، ”لڳي ٿو ته اهو مرض لڳي ويو آهي.“
چيائين، ”پر عشق محبت يا دوستي ڪرڻ کان اڳ ضروري آهي ته هڪ ٻئي جي سڃاڻپ ڪرائجي!“

چيم، ”سو برابر.“ چيائين، ”تنهنجي عمر ڇا آهي؟“ چيم، ”72 سال.“
چيائين، ”ڪا ڳالهه ناهي، منهنجي عمر 22 سال آهي. هيل تائين 32 يار ڪيا آيم. تنهنجو نمبر 33 هوندو.“
مون کان چرڪ نڪري ويو ۽ بيد کان هيٺ ڪري پيس ۽ اک کلي وئي.

ٻارڙو

منشي پريمچند/
مقصود گل

گنگوءَ کي ماڻهو برهمڻ چوندا آهن ۽ هو به پنهنجو پاڻ کي برهمڻ سمجهندو آهي. منهنجا پيا سڀ نوڪر مون کي جُهڪي سلام ڪندا آهن، پر گنگوءَ ڪڏهن به مون کي اهڙي طرح سلام ناهي ڪيو هو نه پاڻ مون کان ٿي سلام جي اميد رکندو آهي. هو منهنجي استعمال ڪيل ٿانون کي هٿ به ناهي لائيندو مون پر ايتري به همت ناهي جو گرميءَ پر مان گنگوءَ کي پڪي جهلڻ لاءِ به چئي سگهان، ۽ ڪڏهن آءُ جي ڪٽي گرميءَ سبب پگهر ۾ شل بي ويندو آهيان ۽ اتي پيو ڪو ماڻهو موجود نه هوندو آهي ته پوءِ لاچار گنگو پڪو ڪٽي مون تي جهليندو ته آهي، پر ائين محسوس ٿيندو آهي ڇڻ ته هو مون تي وڏو احسان ڪندو هجي، هو ڏکڻي ۽ کاوڙيل طبيعت وارو آهي ۽ ٿورڙي به سختي ناهي سهي سگهندو. هن جا دوست تمام ٿورا آهن ۽ هو ملازمن يا نوڪرن سان گڏ ويهڻ پنهنجي شان جي خلاف سمجهندو آهي، مون هن کي ڪڏهن به ڪنهن سان ميل جول ڪندي ناهي ڏٺو ۽ نه ئي هو وري ڪنهن ميلي ملاڪڙي ۾ ويندو آهي. نه وري گنگوءَ کي ڪوپنگ يا ٻي ڪا اهڙي شي پسند آهي. جنهنجي عادت خاص طرح سان اهڙي طبقي جي ماڻهن کي عام جام هوندي آهي. هو ڪڏهن به پوڄا پاڻ نه ڪندو آهي ۽ نه وري ڪڏهن هونديءَ تي سنان ڪرڻ ٿي ويندو آهي. هو بلڪل اڻ پڙهيو ۽ ڪورو ڇٽ آهي پر هميشه اها اميد رکندو آهي ته ماڻهو کيس برهمڻ جي حيثيت سان عزت ڏين. ائين ڇو نه هجي؟ جيڪڏهن ماڻهو گذاري ويل وڏن جي جائداد ۽ دولت کي ڏسي پنهنجي عزت ڪرائڻ گهرن ٿا ته پوءِ گنگو به چاهي ٿو ته سندس حسب نسب کي ڏسي ماڻهو عزت ڪن.

منهنجي طبيعت ڪجهه اهڙي آهي جو مان نوڪرن سان ضرورت کان سواءِ نه ملندو آهيان. منهنجي ڪين هدايت ڪيل آهي ته، ”جيستائين مان ڪنهن کي نه گهرايان، تيستائين مون وٽ نه ايندا ڪريو.“ هلڪا هلڪا ڪم جيئن پاڻي پيئڻ، بوت پائڻ، بتي وغيره ٻارڙ اهي پاڻ ڪرڻ پسند ڪندو آهيان، ٿوري ٿوري ڪم تي نوڪرن کي گهرائڻ سٺو نه لڳندو آهي. انهيءَ مان مون کي آزاديءَ ۽ خود اعتمادِي

جو احساس ٿيندو آهي. نوڪر به منهنجي عادتن کي سمجهي ويا آهن ۽ مون کي پريشان ڪونه ڪندا آهن.

جيڪڏهن اهي مون وٽ ايندا آهن ته يا ته اڳواٽ پگهار وٺڻ لاءِ يا وري ٻين نوڪرن جي شڪايت ڪرڻ لاءِ ۽ مون کي وري اهي ٻئي ڳالهين خراب لڳنديون آهن. مان جڏهن کين وقت تي ۽ مناسب پگهار ڏيندو آهيان ته پوءِ اها ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ نٿي اچي ته اهي هڪ مهيني جي پگهار پندرهن ڏينهن ۾ چوٽا خرچ ڪري ڇڏين. ۽ ٻيو مان سمجهان ٿو ته ڪنهن تي چغلي هڻڻ وري ڪمزوريءَ جي نشاني آهي يا خوشامد ڪرڻ جو هڪ طريقو ۽ ٻئي ڳالهين اخلاق کان ڪريل ۽ بربود ڳالهين آهن.

هڪ ڏينهن صبح جو گنگو منهنجي گهرائڻ کان سواءِ ئي مون وٽ اچي نڪتو مون کي ڪاوڙ اچي وئي ۽ مون بيڙاري مان ڪانئس پڇيو ته هو ڇو آيو آهي؟ سندس چهري مان ائين محسوس ٿي رهيو هو ته هو ڪجهه چوڻ وارو آهي پر تمام گهڻي ڪوشش جي باوجود به هو ڪجهه نه چئي سگهيو. ٿوري وقفي کان پوءِ مون ڪانئس پڇيو آخر ڪهڙي ڳالهه آهي ڳالهائين ڇو نه ٿو؟ توکي خبر آهي ته مون کي صبح جي سير تي دير ٿي ٿئي. ”گنگو هڪندي هڪندي چيو ته ”توهان دير نه ڪئي ويو مان پوءِ وري ايندس.“ ... اها ڳالهه ته اڃا خراب هئي ڇاڪاڻ ته مان تڪڙ ۾ هوندس ته گنگو پنهنجي ڳالهه به جلد ختم ڪندو پر جيڪڏهن هو فرصت جي وقت ايندو ته منهنجو گهڻو وقت ضايع ڪندو. مان جڏهن لکڻ پڙهڻ ويهندو آهيان تڏهن ئي هو مون کي مصروف سمجهندو آهي. ۽ جيڪڏهن مان ويٺو ڪجهه سوچيندو آهيان ته بس هو مون کي واندو سمجهندو آهي. خير مون چاهيو ٿي ته مان هن کان هاڻي ئي جند ڇڏيان چيو مانس. ”جيڪڏهن تون اڳواٽ پگهار وٺڻ آيو آهين ته اها توکي بلڪل ئي نه ملندي.“

”مون کي اڳواٽ پگهار نه گهرجي.“ گنگوءَ چيو ”مون اڳ ڀلا توهان کان ڪڏهن اڳواٽ پگهار ورتي آ؟“

”ته پوءِ تون ڪنهن جي شڪايت ڪرڻ آيو آهين“ مون چيو ”ڏس گنگو مون کي چغليءَ کان سخت نفرت آهي.“

”نه سرڪار“ گنگوءَ چيو ”مون کي ڪنهن کان به ڪائي شڪايت نه آهي.“

”ته پوءِ ڇو تو پريشان ڪرين؟“ مون بي صبر ٿيندي چيو.

گنگوءَ پنهنجي دل جي ڳالهه ٻڌائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. سندس چهري مان ائين محسوس ٿي رهيو هو ڄڻ هن پنهنجي طاقت سميت ڄي ڪوشش پئي ڪئي. نيٺ هن چيو ”سائين مان نوڪري ڇڏڻ تو چاهيان. مان اوهان جي خدمت نه ڪري سگهندس.“

مون وٽ اهڙي درخواست پهريون ڀيرو آئي هئي. مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. مان نوڪرن سان سٺي ورتاءِ جي ڪري مثالي مالڪ ليکيو ويندو هوس ۽ ملازم مون

وٽ رهڻ ۾ پنهنجي خوش قسمتي سمجهندا هئا. ”تون ڇو ٿو وڃڻ چاهين؟“ مون کانسڻس پڇيو.

”توهان ته مهربانيءَ جي مورت آهيو سرڪار“ گنگوءَ چيو ”بس ڪنهن مجبوري کان سواءِ ڪير توهان کي ڇڏڻ چاهيندو؟ پر ڇا ڪريان مون وٽ ٻيو ڪو رستو ئي ڪونهي. ماڻهو منهنجي ڪري اوهان ڏي اجايو آڱريون کڻندا.“

گنگوءَ ڏاڍي مونجهاري واري ڳالهه ڪئي هئي. مون کان ته سير تفريح واري ڳالهه وسري وئي مون ڪرسيءَ تي ويهندي چيو ”تون ڀلا ڳجهارتن ۾ ڇو ٿو ڳالهائين؟ تون پنهنجي دل واري ڳالهه صاف صاف چوڻو پڌرائين؟“

گنگوءَ وري هپڪندي هپڪندي چيو ”سرڪار حقيقت هيءَ آهي ته.... هوءَ عورت جيڪا ويجهڙائي ۾ بيهه آشرم مان ڪڍي وئي آهي... هوءَ گومتي ديوي....“ ۽ ڳالهه پوري ڪرڻ کان اڳ ۾ رکجي بيهي رهيو.

مون بي صبري مان کانسڻس پڇيو ”انهيءَ عورت جو تنهنجي نوڪري سان ڇا ويو؟“

”مان انهيءَ سان ڦاڏي ٿو ڪريان سرڪار“ گنگوءَ چيو.

مان حيرت مان سندس منهن ۾ نهارڻ لڳس. هي پراڻن خيالن وارو هڪ برهمڻ جنهن جو نئين تهذيب سان ڪو وڙو نه واسطو اهڙي عورت سان ڇو ٿو شادي ڪرڻ گهري جنهن کي ڪو به غيرتمند ماڻهو پنهنجي گهر جي ڀرسان به بيهڻ نه ڏي پاڙي جي ڀر سڪون ماحول ۾ انهيءَ گومتيءَ بي سڪوني اچي مچائي هئي. ڪافي سال اڳ هوءَ بيهه آشرم ۾ اچي داخل ٿي هئي. آشرم وارن به پيرا سندس شادي ڪرائي، پر هوءَ ٻئي پيرا هفتو هفتو پنهنجي گهر ۾ رهي نه سگهي ۽ واپس پڄي آئي هئي. آخرڪار آشرم وارن بيزار ٿي هن کي آشرم مان ڪڍي ڇڏيو. هاڻي هوءَ پاڙي ۾ هڪ مساوي ڪوٺڙي ۾ رهي ٿي ۽ پاڙي جي چٽواڳ نوجوانن جي دلچسپيءَ جو مرڪز آهي.

مون کي گنگوءَ تي خار به آئي ٿي ته همدردي به ”شادي ڪرڻ لاءِ هن مت بڻجي موڙهي کي ڪا ٻي عورت ڪونه ٿي ملي؟“ مون سوچيو مون کي پڪ هئي ته هيءَ شادي گهڻو وقت ڪونه هلي سگهندي.

”تو کي انهيءَ جي ماضيءَ جي خبر آهي؟“

”اهو سڀ ڪوڙ آ سرڪار“ هن پوري اعتماد سان جواب ڏنو. ”ماڻهن هن ويچاري کي بي گناهه بدنام ڪئي ڪيو آهي.“

”بڪواس نه ڪر“ مون چيو ”تون انهيءَ ڳالهه کان انڪاري ٿي سگهندين، ته هوءَ هن وقت تائين ٽي مڙس مٽائين چڪي آهي؟.“

گنگو اطمینان سان ورائيو ”انهن هن کي گهر مان ڪڍي ڇڏيو ته هيءَ ڇا ڪري؟“

”اڙي صفا ڄت آن ڪو!“ مون چيو ”ڇا تو سوچين اهو ڪو ماڻهو ايڏو پري کان شادي ڪرڻ اچي تو هزارين روپيا خرچ ٿو ڪري بس انهيءَ لاءِ ته هوريان عورت کي گهر مان ڪڍي ڇڏي ائين؟“

گنگوٺ شاعرن جهڙي پرجوش انداز ۾ جواب ڏنو ”سائين جنهن جاءِ تي محبت ڪونهي اتي ڪابه عورت نٿي رهي سگهي. عورت صرف روڻي ڪپڙو ۽ مڪان ٿي نٿي گهري هو سمجھندا هوندا ته انهن هڪ ٻيوه عورت سان شادي ڪري مٿس ڪو وڏو آخسان ڪيو آهي ۽ اهي سمجھندا هوندا ته هو ۽ هر طرح سان انهن جي ٿي ٿي وڃي ها، پر ڪنهن کي به پنهنجو ڪرڻ جي لاءِ پاڻ کي وسارڻو پوي ٿو. هن کي دورا پوندا آهن ۽ الائي ڇا جو ڇا بڪواس ڪندي آهي ۽ بي هوش ٿي ويندي آهي. ماڻهو چوندا آهن ته هن تي ڪنهن جن پوت جواثر آهي.“

”۽ تون اهڙي عورت سان شادي ڪندين.“ مون چيو ”ائين سمجه ته تون پنهنجي لاءِ ڄڻ ته مصيبت کي گهلي گهر ۾ ٿو وٺي اچين.“

گنگوٺ وري به شاعرن واري لهجي ۾ چيو ”جيڪڏهن هو ۽ مون کي ملي وئي ته ڀڳوان جي ديا سان منهنجي زندگيءَ ۾ بهاري اچي ويندي ته توهو پڪو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي.“

”ها سائين!“ هن جواب ڏنو.

”ٺيڪ...“ مون چيو ”جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ مون تنهنجي استعيفيٰ

منظور ڪئي.“

هونءَ ته مان پراڻين رسمن ۽ اڃاين رواجن تي ڀروسو ڪونه ڪندو آهيان. پر هن معاملي ۾ مون سوچيو ته اهڙو ماڻهو جيڪو هڪ آواره ڪردار واري عورت سان شادي ڪري انهيءَ کي پنهنجي گهر ۾ رهائڻ خطري کان خالي نه ٿيندو ٿي سگهي ٿو انهيءَ مان ڪي مسئلا پيدا ٿين. منهنجي خيال ۾ گنگوٺ جو انهيءَ عورت سان شادي ڪرڻ ايئن هو جيئن ڪو سخت بڪارو ماڻهو ماني ڏسي ۽ ان ڏي ڊوڙي انهيءَ کي اها به پرواهه ناهي هوندي ته ڪو ماني پاروئي، سُڪل يا بي مزي آهي. بهرحال مون اهو فيصلو ڪري ورتو ته انهيءَ معاملي کان پري ٿي رهجي ته بهتر آهي. پنج مهينا گذري ويا، گنگوٺ گومتِيءَ سان شادي ڪري ورتي هئي ۽ هو اسان جي ئي پاڙي ۾ هڪ جُهڳي ۾ رهندا هئا. دڳ سِير ۾ راهه ويندي ملندو هو ته مان گنگوٺ کان حال احوال وٺندو هوس، مون کي ڄڻ ته هن جي زندگيءَ سان خاص دلچسپي ٿي وئي هئي. هي ڪهاڻي ڪٿي ٿي دنگ ڪري؟ مون کي انهيءَ جوبي صبريءَ سان انتظار هو. بهرحال گنگوٺ مون کي ڏاڍو خوش نظر ايندو هو. سندس چهر تي مون کي اهڙي چمڪ چمڪندي نظر ايندي هئي جيڪا صرف بي نڪريءَ جي ڪري ئي پيدا ٿيندي آهي. هو هر روز لڳ ڀڳ هڪ روپيو ڪماڻي وٺندو هو. انهيءَ مان خرچ لٽي پئي هن کي ڏهه آنا کن بچندا هئا ۽ انهن ڏهن آنا ۾ هن کي اهڙي خوشي شايد ڪا آسماني طاقت ئي عطا ڪندي هئي.

هڪ ڏينهن مون ٻڌو ته گومتِي پڄي وئي. خير ناهي ڇو مون کي انهيءَ خبر ٻڌڻ سان ڏاڍي خوشي محسوس ٿي. شايد انهيءَ ڪري جو منهنجي ڳالهه سڄي ثابت ٿي هئي. هاڻي ئي کيس سمجهه ۾ ايندو ته جيڪي ماڻهو کيس گومتِيءَ سان شادي ڪرڻ کان روڪي رهيا هئا، اهي ئي سندس حقيقي خير خواه هئا. ”ڪيڏو نه بي وقوف هو.“ مون سوچيو ”گومتِيءَ سان شادي ڪرڻ ۾ هن پنهنجي خوشقسمتي تي سمجهي. پر ته کيس جنت ٿي ملي.“ مون کي گنگوءَ سان ملڻ جو هاڻي پيچينيءَ سان انتظار هو.

شام جو جڏهن منهنجي هن سان ملاقات ٿي ته مون کي ائين محسوس ٿيو جهڙوڪ گنگو هاڻي صفا چڪناچور ٿي چڪو هو. هو مون کي ڏسندي ئي روئي ويٺو. ”سائين! گومتِي مون کي اڪيلو ڪري هلي وئي.“

مون مٿاڇري همدرديءَ سان کيس جواب ڏنو ”مون ته توکي شروع ۾ ئي چيو هو ته انهيءَ عورت مان ڪجهه نه ورتائين، پر تو منهنجي هڪ به نه ٻڌي... سڀ ڪجهه ميٽري گهر آگهي ويئي يا ڪجهه بچائي ويئي.“

گنگوءَ پنهنجيءَ دل تي اهڙي طرح هٿ رکيو جهڙوڪ مون ڪا غلط ڳالهه ڪئي هجي ۽ چيائين، ”سائين! مهرباني ڪري ائين نه چئو هن ويڇاريءَ ڪنهن به شيءِ کي هٿ نه لاءِ. منهنجون ته ٺهيو پر پنهنجون شيون به نه کڻي وئي آهي. خبر ناهي هن کي مون ۾ ڪهڙي ڪمي نظر آئي جو هوءُ مون کي ڇڏي وئي. مون کي پڪ آهي ته مان انهيءَ جي قابل نه هوس. هوءُ پڙهيل هئي ۽ مان ڪورو جت... مان ڪجهه وقت اڃان هن سان رهان ها ته ماڻهو ٿي وڃان ها سائين!..... هوءُ ٻين جي لاءِ ڪيئن به کڻي هجي پر منهنجي لاءِ ته ديوي هئي. ضرور ڪا مون ۾ ئي گهٽتائي هئي جو هوءُ مون کي ڇڏي وئي.“

گنگوءَ جي ڳالهين مان مون کي مايوسي محسوس ٿي. مون کي پڪ هئي ته هو ضرور پنهنجي ڪئي تي پڇتاءُ ظاهر ڪندو ۽ گومتِيءَ جي بي وفائيءَ جون ڳالهيون ٻڌائي روئندو ۽ مون کي ساڻس همدردي ڪرڻي پوندي پر سندس ڳالهين مان ائين محسوس ٿيو ته هن بي وقوف جون اکيون اڃا ڪونه کليون هيون، يا ته هو صفا پنهنجي هٿ ڪسائي ويٺو هو. مون مذاق ڪندي کيس چيو ”تنهنجي گهر مان ڪجهه به ڪونه کڻي وئي؟“

”بلڪل نه سائين. هڪ پئسي جي به شيءِ نه.“

”۽ هوءُ توهان ڏاڍي محبت به ڪندي هئي؟“

”بس سائين. مان هاڻي ڇا چوان. موت گهڙيءَ تائين مان کيس وساري نه سگهندس.“

”۽ پوءِ به هوءُ توکي ڇڏي ڪري هلي وئي؟“

”اهائي حيرت جي ڳالهه آهي سائين...“

”توهيءَ پراڻي چوڻي ٻڌي آهي: بي وفائي، تنهنجو ٻيو نالو عورت آهي.“
 ”سائين مهرباني ڪري ايئن نه چئو مان ته هن لاءِ ائين سوچي به نه ٿو سگهان.“
 ”اڙي تون اڃا به هن لاءِ مريڻ ٿو ته وڃين ڳولهيئس.“

”ها منهنجا سائين، مان جيسيتائين گومتيءَ ڳولهي نه لهندس، تيسيتائين مون کي هڪ ڀل لاءِ به چين نه ملندو بس رڳو ايتري خبر پوي ته هوءَ ڪٿي آهي!
 مون کي پڪ آهي ته هوءَ ضرور مون وٽ موتي ايندي، مان سندس تلاش ۾ زمين آسمان هڪ ڪري ڇڏيندس ۽ جيڪڏهن حياتي آهي ته ضرور موتي اچي توهان جو درشن ڪندس.“ ائين چئي گنگو مون وٽان هليو ويو.

انهيءَ واقعي کان پوءِ مون کي نيني تال ويڙو پيو ۽ تقريباً هڪ مهيني کان پوءِ مان اتان موٽيس، اڃا مون ڪپڙا ئي مس تبديل ڪيا، ڇا ڏسان ته گنگو هڪ نئون ڄاول ٻارڙو جهوليءَ ۾ کنيو سامهون بيٺو هو. سندس خوشيءَ جو اندازو لڳائڻ تمام گهڻو مشڪل هو. شايد ڪرشن کي ڏسي ننڊ ۾ به ايڏو خوش ڪو نه ٿيو هوندو. سندس چهري تي ايتري ته چمڪ هئي جيتري ڪنهن بڪايل جي چهري تي پيٽ پري ماني کائڻ کان پوءِ هوندي آهي. مون وري کائڻس مذاق ڪندي پڇيو ”ڏي خبر گومتي ديويءَ جو ڪو پتو ڪرو مليو يا نه؟ تون ته کيس ڳولهي نڪتو هئين.“

گنگو خوشيءَ ۾ ٻوليندي چيو ”مون هن کي نيٺ ڳولهي لڌو سائين! هوءَ لکنوءَ جي زناني اسپتال ۾ هئي. هوءَ پنهنجي سامهيريءَ کي ڄڻي وئي هئي ته گنگو گهڻو پريشان ٿئي ته کيس منهنجو پتو ٻڌائجان، مون کي گومتيءَ جو پتو مليو ته مان لکنوءَ ڀڳس ۽ هن کي وٺي آيس. منافعي ۾ هي ٻارڙو به مون کي ملي ويو.“ ائين چئي هن ٻارڙي کي منهنجي طرف ائين وڌايو جيئن رانديگر پنهنجي ڪاميابيءَ جو تمغو ڏيکاريندا آهن.

هن جي بي حياتيءَ تي مون کي ڏاڍي حيرت لڳي. گومتيءَ سان سندس شاديءَ کي ڇهه مهينا به نه ٿيا هئا ۽ هو ٻارڙي کي وڏي فخر سان ڏيکار رهيو هو. مون چيو ”وهو! ته توکي اهو ٻارڙو به ملي ويو هوءَ شايد انهيءَ ڪري ئي ڀڳي هئي، پر توکي پڪ آهي ته اهو ڇو ڪرو تنهنجو آهي؟“

”منهنجو ڇا جي لاءِ سرڪار هي ڀڳوان جو آهي.“

”اهو لکنوءَ ۾ پيدا ٿيو هوند؟“

”ها سائين، هي ڪلهه ئي ته هڪ مهيني جو ٿيو آهي.“

”تنهنجي شاديءَ کي ڪيترا ڏينهن ٿيا آهن؟“

”هي شايد ستون مهينو آ سرڪار.“

”ته پوءِ تنهنجي شاديءَ کان پوءِ ڇهن مهينن ۾ هي ٻارڙو ڄائو؟“

”ها سائين!“ گنگوءَ اطمينان سان جواب ڏنو.

”اڃا به تون هن کي پنهنجو ٻارڙو ٿو سمجهين؟“

”ها سرڪار.“

”تنهنجو هوش ته جاءِ تي آهي؟“ مون ڪانئس پڇيو. خبر ناهي هن منهنجو اشارو به سمجهيو پئي، الاڻي هروڀرو اڻڄاڻ بڻجي رهيو هو.

”هن ڏاڍا سور کاڌا آهن سائين!“ گنگوءَ ڏکاري لهجي ۾ چيو. ”هوءَ ڄڻ ته نئين زندگي وٺي آئي آهي سرڪار پورا تي ڏينهن ۽ ٽي راتيون هن تربتي گذاريون آهن. برداشت کان وڌيڪ هن تڪليف سٺي آ.“

مون وري به کيس هڪ دفعو ٽوڪيندي چيو ”شادي کان پوءِ ڇهن مهينن ۾ ٻار ڄمندي اسان پهريون ئي پيرو ٿا ٻڌون.“

منهنجي اها ڳالهه ٻڌي گنگو ڄڻ ته حيرت ۾ پئجي ويو. شريڙ مسڪراھت سندس چپن تي نچڻ لڳي ۽ چيائين، ”مون کي انهيءَ جي به پرواهه ناهي. شايد انهيءَ ڪري ئي گومتيءَ گهر ڇڏيو هو. مون ته هن کي اهو به چيو هو ته جيڪڏهن هن جو مون سان پيار آهي ته هوءَ مون کي ڇڏي نه وڃي. جيڪڏهن هوءَ مون کي ٽوڙڻ به چاهي ٿي ته پوءِ ٻارڙي کي اسان جي وچ ۾ رکاوٽ نه بڻجڻ گهرجي. مان ٻارڙي کي پنهنجو سمجهي پيار ڪندس. جيڪڏهن پوکيل ٻني خريد ڪبي آهي ته انهيءَ جي فصل کي اهو سمجهي نه ڦٽي ڪبو آهي ته ڪو اهو ٻين جو پوکيل آهي.“ ائين چئي هن هڪ وڏو تهڪ ڏنو.

گنگوءَ جي جذبن منهنجي دل کي ڇهي ورتو ۽ مان پاڻ کي گهڙي ڪن ۾ ئي اٻالو ۽ بي وقوف محسوس ڪرڻ لڳس. مون پنهنجا هٿ ڊگهيڙي گنگوءَ کان ٻارڙو پنهنجي گود ۾ ورتو ۽ بي ساخت ان کي چمڪ لڳس. گنگوءَ چيو ”سائين توهان ته نيڪيءَ جا مجسما آهيو. مان گهڻو ڪري گومتيءَ سان توهان جون ڳالهيون ڪندو آهيان. مون ته کيس ڪيترائي دفعا چيو آهي ته اچي توهان جو سلام ڪري پر هوءَ ڏاڍي لجاري آهي.“

مان ۽ نيڪيءَ جو مجسما منهنجي وچولي طبقي جي ذهنييت، گنگوءَ جي حوصلي ۽ ايمانداريءَ جي اڳيان شرمسار ٿي رهي هئي.

”نيڪيءَ جو مجسما ته تون آهين گنگو!“ مون چيو. ”۽ ٻارڙي ته توتي چار چنڊ چمڪائي ڇڏيا آهن. مان توهان کي هلندس ۽ هلي گومتي ديويءَ سان ملندس.“

۽ گنگوءَ سان گڏ منهنجا قدم بيساخته گنگوءَ گومتيءَ جي گهر طرف وڌڻ لڳا.

توبائيڪ سنگھ

سعادت حسن منٹو/

ميرزا دبير

ورهاڱي جي ٻن تن سالن کان پوءِ پاڪستان ۽ هندستان جي حڪومتن کي خيال آيو ته اخلاقي قيدين وانگر چرين جي به مٽاسٽا ڪئي وڃي، يعني جيڪي مسلمان چريا هندستان جي پاڳل خاني ۾ آهن، اهي پاڪستان موڪليا وڃن ۽ جيڪي هندو ۽ سِڪ چريا پاڪستان جي پاڳل خاني ۾ آهن، انهن کي هندستان جي حوالي ڪيو وڃي.

خبر ناهي ته اها ڳالهه صحيح هئي يا غلط، بهرحال سياڻن عاقلن جي فيصلي مطابق هتي ۽ هتي وڏيون وڏيون ڪانفرنسون ٿيون ۽ آخرڪار چرين جي مٽاسٽا جو هڪڙو ڏينهن مقرر ٿيو. چڱيءَ طرح ڇنڊڇاڻ ڪئي وئي، اُهي مسلمان جن جا مٽ مائٽ هندستان ۾ ئي هئا انهن کي اُتي ئي رهڻ ڏنو ويو ۽ باقي ٻين کي سرحد ڏانهن روانو ڪيو ويو. هتي پاڪستان مان تقريباً سڀ جا سڀ هندو ۽ سِڪ وڃي چڪا هئا، تنهن ڪري هتي ڪنهن جي رڪڻ يا رڪاوٽ جو سوال ئي پيدا نه پئي ٿيو. جيڪي به هندو ۽ سِڪ چريا هئا اُهي سڀئي پوليس جي حراست ۾ بارڊر تي پهچايا ويا.

هتي جي خبر ناهي، پر هتي لاهور جي پاڳل خاني ۾ جڏهن مٽاسٽا جي خبر پهتي ته تمام دلچسپ چُڻ پُڻ شروع ٿيڻ لڳي. هڪ چريي مسلمان جيڪو ٻارهن سالن کان روزانو پابنديءَ سان 'زميندار' اخبار پڙهندو هو ان کان جڏهن ان جي دوست پڇيو ته 'مولي سباب' اهي پاڪستان ڇا آهي؟ تڏهن هن گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ چيو ته 'هندستان ۾ هڪ اهڙي جاءِ آهي، جتي پاڪيون ٺهنديون آهن.' اهو جواب ٻڌي سندس دوست مطمئن ٿي ويو.

اهڙيءَ طرح هڪ چريي سِڪ ٻئي چريي سِڪ کان پڇيو 'سردار جي اسان کي هندستان ڇو موڪليو پيو وڃي؟ اسان کي ته اتي جي ٻولي ئي ٿئي اچي' ته ٻئي ڪلندي چيو ته 'مون کي ته هندستوڙن جي ٻولي اچي ٿي. هندستاني وڏا شيطان آهن، سڀئي ٿا هلن.'

هڪڙي ڏينهن وهنجندي وهنجندي هڪ چريي مسلمان 'پاڪستان زنده باد' جو نعرو اهڙو ته جوش ۾ هنيو جو فرش تي ترڪي پيو ۽ بيموش ٿي ويو. ڪجهه چريا اهڙا به هئا جيڪي چريا نه هئا. انهن ۾ گهڻائي انهن قاتلن جي هئي، جن جي مائٽ آفيسرن جا ڪيسا گرم ڪري انهن کي پاڳل خاني موڪلائي ڇڏيو ته جيئن قاسميءَ جي ڦندي کان بچي وڃن. اهي ڪجهه ڪجهه سمجهندا هئا ته هندستان جو تقسيم ٿيو آهي ۽ هي پاڪستان ڇا آهي؟ پر صحيح واقعي کان اهي به بي خبر هئا. اخبارن مان ڪا خبر نه ٿي پئي ۽ پهريدار سپاهي ان پڙهيل ۽ جاهل هئا. انهن جي ڳالهه ٻوله مان به هو ڪو مطلب نه ٿي ڪري سگهيا. انهن کي فقط ايتري ڄاڻ هئي ته هڪ شخص محمد علي جناح آهي، جنهن کي قائد اعظم چون ٿا. ان مسلمانن جي لاءِ هڪ الڳ ملڪ ٺاهيو آهي، جنهن جو نالو پاڪستان آهي. اهو ڪٿي آهي ۽ ڪهڙي هنڌ آهي، ان جي متعلق هو ڪجهه به نه ڄاڻندا هئا. اهو ئي سبب هو جو پاڳل خاني ۾ اهي سڀ چريا 'جن جا دماغ پوريءَ طرح بي حس نه ٿيا هئا' ان خفي ۾ وڪوڙيل هئا ته هو پاڪستان ۾ آهن يا هندستان ۾! __ جي هندستان ۾ آهن ته پوءِ پاڪستان ڪٿي آهي؟ __ ۽ جي هو پاڪستان ۾ آهن ته اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته هو ڪجهه عرصو پهرين هتي رهندي به هندستان ۾ هئا! هڪ چريو ته پاڪستان، هندستان ۽ هندستان، پاڪستان جي چڪر ۾ اهڙو اچي ڦاٿو جو وڌيڪ چريو ٿي پيو! هڪ ڏينهن بهاري ڏيندي ڏيندي وڻ تي چڙهي ويو ۽ وڻ جي ٿاري تي ويهي، ٻه ڪلاڪ تقرير ڪيائين، جيڪا پاڪستان ۽ هندستان جي نازڪ مسئلن تي هئي. سپاهين هيٺ لهڻ جو چيس ته هو اڃا به وڌيڪ مٿي چڙهي ويو. هن کي ڏيکاريو ۽ ڏمڪايو ويو پر هن چيو ته 'نه ئي آءُ هندستان ۾ رهڻ چاهيان ٿو ۽ نه ئي پاڪستان ۾! __ آءُ هن وڻ تي ئي رهندس!'

وڏيءَ مشڪل سان جڏهن هن جو دورو گهٽ ٿيو ته هو هيٺ لٿو ۽ پنهنجي هندو ۽ سيڪ دوستن سان پاڪر پائي روئڻ لڳو. ان ڪري جو سندس دل ڀرجي آئي ته هو هنن کي ڇڏي هندستان هليا ويندا.

هڪ چريو ايمر ايس سي پاس ريڊيو انجنيئر هو جيڪو مسلمان هو ۽ ٻين چرين کان الڳ باغ جي هڪ خاص ڪنڊ ۾ سڄو ڏينهن خاموشيءَ سان پيو پيار ڪندو هو. هيءَ تبديلي جڏهن ظاهر ٿي ته هن پنهنجا ڪپڙا لاهي دفعدار کي ڏئي ڇڏيا ۽ باغ ۾ سڄو اگهاڙو ٿي پيار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو.

چنيوت جي هڪ ٿلهي چريي مسلمان 'جيڪو مسلم ليگ جو جوشيلو ڪارڪن رهي چڪو هو ۽ ڏينهن ۾ پندرهن سورهن پيرا وهنجندو هو' اوچتو ان پنهنجي هيءَ عادت ڇڏي ڏني. ان جو نالو محمد علي هو. تنهن ڪري هڪ ڏينهن هن پنهنجي جمنگلي ۾ اعلان ڪري ڇڏيو ته هو قائد اعظم محمد علي جناح آهي.

تہ ان جي مقابلي ۾ هڪ چريو سِڪ ماستر تارا سنگھ اتي بيٺو ۽ لڳ ڀڳ جهنگلي ۾ خون خرابو ٿي پوي ها! پر ٻنهي کي خطرناڪ ڀاڳل سمجهي الڳ الڳ بند ڪيو ويو. لاهور جو هڪ نوجوان هندو وڪيل هو جيڪو محبت ۾ ناڪام ٿي چريو ٿي پيو. جڏهن هن ٻڌو ته امرتسر هندستان ۾ شامل ڪيو ويو آهي ته ان کي ڏاڍو ڏک ٿيو. ڇو جوان ئي شهر جي هڪ هندو چوڪريءَ سان ان کي محبت ٿي هئي. جيئن ته ان هندو چوڪريءَ هن کي ڇڏي ڏنو هو پر هن چريائيءَ واري حالت ۾ به ان کي ڪين وساريو. تنهن ڪري هن انهن سڀني هنڌن ۽ مسلم ليڊرن کي گاريون ڏنيون، جن ملي ڪري هندستان جا ٻه ٽڪرا ڪري ڇڏيا. سندس پرين هندستاني ٿي ويو ۽ هو پاڪستاني!

جڏهن مٿاستا جي ڳالهه شروع ٿي ته وڪيل کي ڪيترن ئي چرين سمجهايو ته هو دل نه لاهي. هن کي به هندستان موڪليو ويندو جتي سندس پرين رهي ٿو. پر هن لاهور ڇڏڻ نٿي چاهيو. هن جو خيال هو ته امرتسر ۾ هن جي پريڪٽس ڪانه هلندي.

يورپين وارڊ ۾ به چريا اينگلو انڊين به هئا. انهن کي جڏهن خبر پئي ته هندستان کي آزاد ڪري انگريز هليا ويا آهن، ته انهن کي ڏاڍو ڏک ٿيو. هو لکي لکي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ان اهم مسئلي تي گفتگو ڪندا رهندا هئا ته هاڻي ڀاڳل خاني ۾ سندن ڪهڙي حيثيت هوندي؟ يورپين وارڊ رهندو يا اهو به ختم ڪيو ويندو. هاڻي انهن کي بريڪ فاسٽ ملندو يا نه؟ ڇا انهن کي ڊبل روٽي جي بجائي بلڊي انڊين چپاتي ته مجبوراً کائڻي نه پوندي؟

هڪ سِڪ هو جنهن کي ڀاڳل خاني ۾ داخل ٿئي پندرهن سال گذري چڪا هئا. هر وقت ان جي زبان تي هي عجيب و غريب لفظ ٻڌڻ ۾ ايندا هئا: 'اوپڙ دي گڙگڙ دي انيڪس دي بي دهيانا دي منگ دي وال آف دي لالٽين.' هو نه ڏينهن جو سمهندو هو ۽ نه ئي رات جو! پهريدارن جو چوڻ هو ته هو پندرهن سالن جي ڊگهي عرصي ۾ هڪ ڀل لاءِ به ناهي مٿو. ليٽندو به ڪين هو! البت ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن گنڊ ۾ پٽ کي ٽيڪ ڏئي بيهندو هو.

گهڻو بيهڻ ڪري سندس پير مڇي پيا هئا ۽ گوڏا ٽنڊجي پيا هئس. پر ان جسماني تڪليف جي باوجود به هن ڪڏهن لپٽي آرام نه ڪيو. هندستان پاڪستان ۽ چرين جي مٿاستا جي متعلق جڏهن ڀاڳل خاني ۾ گفتگو ٿيندي هئي ته هو غور سان ٻڌندو هو. جيڪڏهن ڪو هن کان پڇندو هو ته تنهنجو ڇا خيال آهي ته هو تمام سنجيدگيءَ سان جواب ڏيندو هو: 'اوپڙ دي گڙگڙ دي انيڪس دي بي دهيانا دي منگ دي وال آف دي پاڪستان گورنمينٽ.'

پر پوءِ آف دي پاڪستان گورنمينٽ جي جاءِ آف دي ٽوڊ ٽيڪ سنگھ گورنمينٽ اچي ورتي ۽ هن ٻين چرين کان پڇڻ شروع ڪيو ته توڻا ٽيڪ سنگھ ڪٿي آهي. جتي جو هور هو اسي آهي. پر ڪنهن کي به خبر نه هئي ته پاڪستان ۾ آهي يا هندستان ۾! جن ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي، سي خود منجهي پيا ته

سيالڪوٽ پهرين هندستان ۾ هوندو هو. پر هاڻي ٻڌو آهي ته پاڪستان ۾ آهي. ڪهڙي خبر ته لاهور جيڪو هينئر پاڪستان ۾ آهي. سو سڀاڻي هندستان ۾ هليو وڃي! يا سڄو هندستان ئي پاڪستان ٺهي پوي اهو ته ڪير به سڀني تي هٿ رکي ڇڻي ٿي سگهيو ته هندستان ۽ پاڪستان ٻئي ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن مرڳو ئي ختم ٿي ويندا!

ان چري سيڪ جي مٿي جا وار ڳڙ ٿي تمام ٿورا وڃي بچيا هئا. ڇاڪاڻ جو هو تمام گهٽ وهنجندو هو. ان ڪري ڏاڙهي ۽ مٿي جا وار پاڻ ۾ ملي ڄمي ويا هئا. جنهن ڪري سندس شڪل پيانڪ ٿي پئي هئي. پر ماڻهو بي ضرر هو. پندرهن سالن ۾ هن ڪنهن سان به جهيڙو جهڻو نه ڪيو هو. ڀاڳل خاني ۾ جيڪي پراڻا ملازم هئا. تن جو چوڻ هو ته هن جون ٽوبا ٽيڪ سنگهه ۾ ڪيتريون ئي زمينون هيون. سٺو خوشحال زميندار هو ته اوچتو دماغ ڦري ويس. سندس مائٽ لوهر جي ٿلهين زنجيرن ۾ هن کي ٻڌي آيا ۽ ڀاڳل خاني ۾ داخل ڪرائي ويا. مهيني ۾ هڪ دفعو ملاقات جي لاءِ ايندا هئا ۽ هن جي خير خيريءَ معلوم ڪري هليا ويندا هئا. اهو سلسلو هڪ سال تائين جاري رهيو. پر جڏهن کان پاڪستان ۽ هندستان جو فساد شروع ٿيو تڏهن کان انهن جو اچڻ بند ٿي ويو.

سندس نالو بشن سنگهه هو. پر سڏيندا سڀ ٽوبا ٽيڪ سنگهه هئس. هن کي اها خبر ٿي ڪا نه هوندي هئي ته ڏينهن ڪهڙو آهي. ڪهڙو مهينو پيو هلي يا ڪيترا سال گذري چڪا آهن. پر هر مهيني جڏهن سندس رشتيدار ملڻ لاءِ ايندا هئس ته هن کي ازخود خبر پئجي ويندي هئي ۽ هو دفعدار کي چونڊو هو ته هن جي ملاقات اچي رهي آهي. ان ڏينهن هو چڱيءَ طرح وهنجندو جسم تي تمام گهڻو صابون مليندو هو ۽ مٿي ۾ تيل وجهي سينڌ ڪيندو هو. پنهنجا ڪپڙا جيڪي ڪڏهن به استعمال نه ڪندو هو. ڪپڙائي پائيندو هو ۽ ائين سنبري سمي هو ملاقات ڪرڻ وارن سان ملڻ ويندو هو. اهي هن کان ڪجهه پچندا هئا ته هو خاموش ويٺو هوندو هو يا وري ڪڏهن ڪڏهن 'اوپر دي گزڙ دي انيڪس دي بي دهيانا دي منگ دي وال آف دي لالٽين' چونڊو هو.

هن جي هڪڙي ڌيءَ هئي. جيڪا هر مهيني هڪ هڪ آگر وڌندي اچي پندرهن سالن جي جوان ٿي. بشن سنگهه ان کي سڃاڻندو ئي ڪو نه هو. هو ٻار هئي تڏهن به پنهنجي پيءُ کي ڏسي رڻندي هئي ۽ جڏهن جوان ٿي تڏهن به سندس اکين مان لڙڪ وهندا هئا.

پاڪستان ۽ هندستان جو قصو شروع ٿيو ته هن ٻين چرين کان پڇڻ شروع ڪيو ته ٽوبا ٽيڪ سنگهه ڪٿي آهي؟ جڏهن هن کي ڪو صحيح جواب نه مليو تڏهن هن جي تلاش ڏينهن ڏينهن وڌندي وئي. هاڻي ملاقات لاءِ به ڪير ڪو نه ايندو هئس. پهرين ته هن کي ازخود ئي خبر پئجي ويندي هئي ته ملاقات ڪرڻ

وارا اچي رهيا آهن، پر هاڻي هن جي دل جو آواز ٿي بند ٿي ويو جيڪا هن کي انهن جي اچڻ جي خبر ڏئي ڇڏيندي هئي.

هن جي وڏي خواهش هئي ته اهي ماڻهو اچن، جيڪي هن سان همدرديءَ جو اظهار ڪندا هئا ۽ هن جي لاءِ ميوا، مٺايون ۽ ڪپڙا کڻي ايندا هئا. هو جي هنن کان پڇندو ته توبه ٿيڪ سنگهه ڪٿي آهي ته هو يقيناً هن کي ٻڌائي ڇڏيندا ته پاڪستان ۾ آهي يا هندستان ۾! ڇو جو هن جو خيال هو ته هو توبه ٿيڪ سنگهه مان ئي اچن ٿا، جتي هن جون زمينون آهن.

ڀاڳل خاني ۾ هڪ چريو اهڙو به هو جيڪو پنهنجو پاڻ کي خدا چونڊو هو. ان کان جڏهن هڪ ڏينهن بئن سنگهه پڇيو ته توبه ٿيڪ سنگهه پاڪستان ۾ آهي يا هندستان ۾؟ تڏهن ان پنهنجي عادت مطابق هڪ وڏو ٿڪ ڏيندي چيو ته اهو نه پاڪستان ۾ آهي ۽ نه ئي هندستان ۾! ان ڪري جو اسان اڃا تائين حڪم ناهي ڏنو.

بئن سنگهه ان خدا کي منٿ ڪئي ته هو حڪم ڏئي ڇڏي ته جيئن اهو ڪتراڳ ختم ٿئي. پر هو تمار گهڻو مصروف هو ان ڪري جو کيس ٻيا به گهڻائي حڪم ڏيڻا هئا. هڪ ڏينهن هو بيزار ٿي انهيءَ تي ڪاوڙجي پيو: 'اوڀڙ دي گڙگڙ دي انيڪس دي بي دهيانا دي منگ دي وال آف واهي گورو جي دا خالصه ايندو واهي گورو جي ڪي فتح... جو بولي سونمال، ست سري ڪال'.

ان جو شايد هيءُ مطلب هو ته تون مسلمانن جو خدا آهين، جي تون سڪن جو خدا هجين ها ته ضرور منهنجي ٻڌي ها!

مٿاستا کان ڪجهه ڏينهن پهرين توبه ٿيڪ سنگهه سان سندس هڪ مسلمان دوست ملاقات ڪرڻ لاءِ آيو. پهرين هو ڪڏهن به نه آيو هو. جڏهن بئن سنگهه ان کي ڏٺو ته هڪ طرف هٿي ويو ۽ واپس وڃڻ لڳو پر سپاهين هن کي چيو ته هي تنهنجو دوست فضل دين آهي ۽ توهان ملڻ آيو آهي.

بئن سنگهه فضل دين کي هڪ نظر ڏٺو ۽ ڪجهه پڻ پڻ ڪرڻ لڳو. فضل دين اڳيان وڌي هن جي ڪلهي تي هٿ رکيو ته آءُ گهڻن ئي ڏينهن کان سوچي رهيو هئس ته توهان ملان، پر فرصت ئي نه ٿي ملي. تنهنجا سڀ مائٽ خيريت سان هندستان هليا ويا آهن. مون کان جيتري مدد ٿي سگهي، مون انهن جي ڪئي... تنهنجي ڌيءَ روپ ڪور...

هو ڪجهه چوندي چوندي بيهي رهيو. بئن سنگهه ڪجهه ياد ڪرڻ لڳو: 'ڌيءَ روپ ڪورا'.

فضل دين هڪندي هڪندي چيو ته ها... هو... هو... به صحيح سلامت آهي. انهن سان گڏ ئي هلي وئي.

بئن سنگهه خاموش رهيو. فضل دين چيو ته انهن مون کي چيو هو ته تنهنجي خيريت پڇندو رهان. هاڻي مون ٻڌو آهي ته تون هندستان وڃي رهيو

آهين. ادا بلبير سنگه ۽ ادا ودهاوا سنگه کي منمنجا سلام ڏجان. ۽ پيڻ امرت
ڪور کي ٻا ادا بلبير کي چئجان فضل دين ليڪ ٺاڪ آهي. ٻه پوريون مينهنون
جيڪي هُو چڙي ويا هئا. انهن مان هڪڙيءَ پاڻو ڏنو ۽ ٻيءَ کي پاڙي ٿي. پر چمين
ڏينهن مري وئي. منمنجي لائق جيڪا خدمت هجي ٻڌانجان، آءُ هر وقت تيار
آهيان. هي تمننجي لاءِ لڏون آندا اٿم.

بشن سنگه لڏن جي ٿيلهي وئي ڀرسان بيٺل سپاهيءَ جي حوالي ڪئي ۽ فضل
دين کان پڇيو ته توبائڪ سنگه ڪٿي آهي؟

فضل دين عجيب و غريب انداز ۾ چيو ته ڪٿي آهي؟ اتي ئي آهي جتي هُو!

بشن سنگه وري پڇيو ته، ”پاڪستان ۾ يا هندستان ۾؟“

هندستان ۾ ۽ نه، پاڪستان ۾! فضل دين گهٻرائجي ويو.

بشن سنگه پٽڪاٽ ڪندو هليو ويو. ’اوڀر دي گڙگر دي انيڪس دي بي

دهيانا دي منگ دي وال آف دي پاڪستان ايند هندستان آف دي درفتي منڊ!‘

مٿاستا جي تياري مڪمل ٿي وئي. هيڏانهن کان هوڏانهن ۽ هوڏانهن کان

هيڏانهن اچڻ وارن چرين جي فهرست به پهنجي وئي ۽ مٿاستا جوڏينهن به مقرر ٿي ويو.

سخت سيءُ هئا. جڏهن لاهور جي پاڳل خاني مان چرين هندن ۽ ميڪن سان

پريل لاريون پوليس جي حراست ۾ روانو ٿيون. انهن سان لاڳاپيل آفيسر به گڏ هئا.

واهگ جي بارڊر تي ٻنهي طرفن جا سپرنٽنڊٽ هڪٻئي سان مليا ۽ شروعاتي

ڪاروائي ختم ٿيڻ کان پوءِ مٿاستا شروع ٿي وئي جا سڄي رات جاري رهي.

چرين کي لاري مان ڪڍڻ ۽ انهن کي ٻين آفيسرن جي حوالي ڪرڻ ڏاڍو

ڏکيو ڪم هو. انهن مان ڪي ته ٻاهر ئي نٿي نڪتا ۽ جيڪي نڪري رهيا هئا ته

انهن کي وري سنڀالڻ مشڪل ٿي ويو ٿي. چو جو هيڏانهن هوڏانهن پڄندا ٿي ويا.

جن جا جسم اگهاڙا هئا، انهن کي ڪپڙا پارايا ٿي ويا ته انهن ڦاڙي پنمنجي تن تان

الڳ ٿي ڪري ڇڏيا. ڪو گاريون ڏئي رهيو هو ته ڪو ڳائي رهيو هو ۽ ڪي پاڻ ۾

وڙهي رهيا هئا ته ڪي وري روئي رهيا هئا، تڙپي رهيا هئا. ڪن پيل آواز ٿي نٿي

ٻڌڻ ۾ آيو! چرين عورتن جو هُل ۽ گوڙ الڳ هو ۽ سيءُ ايترو ته سخت هو جو ڏندن

سان ڏند وڃي رهيا هئا.

چرين جي گهڻائي هن مٿاستا جي حق ۾ نه هئي. ان ڪري جو انهن کي

سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته انهن کي پنمنجي جاين تان اُڪيڙي ڪٿي اڇلايو پيو وڃي.

ڪجهه جيڪي سوچي سمجهي سگهيا ٿي، ’پاڪستان زنده باد‘ ۽ ’پاڪستان

مرده باد‘ جا نعرا هڻي رهيا هئا. ٻه ٽي ڀيرا ته فساد ٿيندي ٿيندي پڄيس چو جو ڪن

مسلمانن ۽ ميڪن کي هي نعرا ٻڌي ڪاوڙاچي ٿي وئي.

جڏهن بشن سنگھ جو وارو آيو ۽ واھگ جي ھُن طرف جو آفيسر سندس نالو رجسٽر ۾ داخل ڪرڻ لڳو ته ھُن پڇيو 'توبا ٽيڪ سنگھ ڪٿي آھي؟' پاڪستان ۾ ڀا هندستان ۾!'

آفيسر کلندي چيو: 'پاڪستان ۾.'

اھو ٻڌي بشن سنگھ ٽپ ڏئي ھڪ طرف ھٽي ويو ۽ ڍڪندو پنھنجي پوئتي رھيل ساٿين وٽ وڃي پھتو. پاڪستاني سپاھي کيس پڪڙي ٻئي طرف وٺي وڃڻ لڳا. پر ھن ھلڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ته 'توبا ٽيڪ سنگھ ھتي آھي.' اڃا زور سان پاڪارڻ لڳو: 'اوپٽر دي گزگٽر دي انيڪس دي بي دھيانا دي منگ دي وال آف توبا ٽيڪ سنگھ ايندڙ پاڪستان.'

ھُن کي ڏاڍو سمجھايو ويو ته ھاڻي توبا ٽيڪ سنگھ هندستان ۾ شامل ڪيو ويو آھي. جيڪڏھن اتي نه ويندين ته توکي زبردستي اتي موڪليو ويندو پر ھو نه مڃيو. جڏھن ھن کي زوريءَ ٻئي طرف وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته ھُو وڃ ۾ ھڪ ھنڌ ان انداز سان پنھنجي سڄيل ٽنگن تي ڄمي بيھي رھيو جيئن ھاڻي ڪا طاقت به ھن کي اتان نه ھٽائي سگھندي!

ماڻھو چو ته بي ضرر ھو تنھن ڪري ساڻس وڌيڪ زبردستي نه ڪئي وئي. ھن کي اتي ئي بيٺل ڇڏي ڏنو ويو ۽ مٿاسٽا جو باقي ڪم ٿيندو رھيو.

سج اڀرڻ کان پھرين خاموش بشن سنگھ جي گلي مان ھڪ وڏي دانھن نڪتي! ھتان ۽ ھتان کان ڪيئي آفيسر ڊوڙندا آيا ۽ ڏٺائون ته جيڪو ماڻھو پندرھن سالن تائين ڏينھن رات پنھنجي ٽنگن تي بيلور ھيو سو تنھن ۾ ليٽو پيو ھو. ھو ڏانھن ڪنڊن جي تارن پٺيان هندستان ھو ۽ ھيڏانھن پاڪستان! وڃ ۾ زمين جي ان ٽڪري تي جنھن جو ڪوبه نالو ئي نه ھو توبا ٽيڪ سنگھ پيو ھو...

۾ مختصر ڪهاڻيون

مقبول 'مارو'

دل:

هوءَ شاديءَ جي هڪ هفتي کان پوءِ شديد پيٽ جي سور ۾ تڙپندي اسپتال آئي. سور کان رڙيون پئي پيس. سندس گهر واري ايگزيمنيشن ٿيل تي لپتائيس پر سور جي شدت ڪري بي چيني محسوس پئي ٿيس. سور جي زيادتي جي ڪري سندس مڙس کي سور گهٽائڻ واري مٿي لکي ڏنر ۽ ڪمپائونڊر کي چير ته مٿي وٺي اچي ته جلدي مريض کي لڳائي. ته پوءِ ٿا مريض کي تسليءَ سان چيڪ ڪريون ته سور جو سبب ڪهڙو آهي. جيئن ئي هن جو مڙس انجنيڪشن وٺڻ ويو هيءَ ايگزيمنيشن ٿيل تي اٿي ويهي رهي. ۽ کلندي چيائين ته مون کي سور وغيره ڪجهه به ناهي. آءٌ صرف تنهنجي شڪل ڏسڻ آئي آهيان. حيرانگيءَ سان چيو مانس پر تون ته اڃان نئين ڪنوار آهين!! ۽ تازو ئي شادي ٿي اٿين ڇو پيشي مڙس کي پريشان ڪرين مڙڪندي چيائين ته دل اهو ٿورڙي ڏسندي آهي. هڪ ڇا پل ڪيتريون ئي شاديون ٿي وڃن. دل چاهيو ته توکي ڏسان. بس آءٌ اچي ويس!!

ٽيڪ:

هوءَ اسپتال ۾ نرس هئي. اسپتال ته ڇا پر سارو نثر هن کان واقف هو. هن ڪافي ماڻهن جون دليون موهي. انهن جي ڌردن جو درمان ڪيو هو. سٺا ماڻهو هن کي سٺين نظرن سان نه ڏسندا هئا. اسپتال ۾ موجود پنڀنگي بچيل هجن ته ٻي ڳالهه آهي باقي پٽيوالن تائين کي هن خوش ڪيو هو. شايد هيءَ عادت کان مجبور هئي. اوچتوئي خبر پيشي ته هڪ دوست هن سان شادي ڪري ڇڏي حيرانگي ٿي ته ان دوست ڏنل وائيل هڪ ڄاڻي ڇو ڳهي ڇڏي آهي. هڪ ڏينهن مليو چيو مانس ته ”ڀائو تو هي ڇا ڪيو؟ ڇا توکي تنهنجي نئين زال جي ڪرتوتن جي خبر نه هئي؟“ ڪلي چيائين ته ”يار سڀ خبر هئي.“ گيت ڏيندي وڌيڪ چيائين، ”تو کي ته خبر آهي آءٌ جنهن کاتي ۾ ڪم ڪريان ٿو اتي رشوت جام آهي. ان ڪري منهنجي نوڪري هر وقت داغ ٿي آهي. اها شادي ته مون صرف منهنجي مٿان ويٺل وڏن آفيسرن جي پي-آر حاصل ڪرڻ لاءِ ”ٽيڪ“ طور ڪئي آهي.“

جهر ڪيون سڀ اڏامي ويون...

نصير ڪنير

جهر ڪيون سڀ اڏامي چڪيون هيون، ۽ پويان رهجي ويا هئا خالي آڪيرا، آڪيرا جن کي هڪ نه هڪ ڏينهن خالي ٿيڻو هوندو آهي، خالي آڪيرا بي نانءُ ٿي ويندا آهن، آڪيرن کي معنيٰ هوندي پڪين سان آهي، پڪين کان پوءِ صرف خاليپڻو هوندو آهي، اتي به خالي خالي آڪيرا هئا، خالي وڻن جون خالي ٽاريون، جنهن ۾ لڏي رهيا هئا صرف انهن جي يادگيرين جا اداس لمحا. هن هڪ نظر مڙشي پنهنجي به آڪيري ڏانهن ڏٺو جيڪو خالي ٿي چڪو هو. انهيءَ ۾ ڪا به چڻ پڻ، ڪا به جهڇڻو ۽ سرگرمي نه هئي، هئي ته صرف خاموشي ۽ صرف خاليپڻو، جنهن ۾ اداسي، اڪيلائي ۽ نراسائي واسو ڪري ويئي هئي، ڪيترن سالن جتان، انهي آڪيري ۾ چرچراھت ڪندڙ اهي جهر ڪيون جڏهن وڏيون ٿيون ته آڪيري کي اڪيلو ڪري پنهنجي پنهنجي منزل ڏانهن هليون ويون هيون، آخر ته هُنن کي هوئين اڏامي وڃڻو هو سڀ اڏامي ويون، اڄ دريون، ڪمرا سڀ اوڀرا ٿي محسوس ٿيا، پويان ڪجهه عورتن جي ميڙ ۾ بيٺل پارسا جو چهرو به لڙڪن جي لارن ۾ وڌيڪ پيلو ٿي چڪو هو، الاڻي ڪيترن ڏينهن جي پيڙاءُ، ڪرب اڄ پارسا جي اکين مان لڙڪن جي صورت ۾ پلئي پئي هئي، پارسا جي اندر ۾ جيڪو جُولا مکي پڇي رهيو هو، اُهو لاڙاڇا ٻاهر نڪري پيو هو، هو بارها ڪوششن جي باوجود اندر کي روڪي نه سگهي هئي، انهي ٿانوَ وانگر چلڪي پئي هئي، چلڪي به چوَن، اڄ هن جو سڄو آڪيرو خالي ٿي چڪو هو.

چلڪي ته هي اڄ کان پنجويهه سال پهرين به پئي هئي، جڏهن اباڻو گهر ڇڏي هڪ اوڀري گهر جي ڇانئڻ اُڪري هئي، پر اها ڪجهه گهڙين جي ڳالهه هئي، تڏهن ته هي سنڀالي ويئي هئي، پر اڄ هن ۾ اها همت نه هئي جو هو پاڻ سنڀالي، عمر جي لهندڙ سج جي شام ۾ هي ميرانجهڙي ٿيل سان گڏ ڪمزور ۽ بيمار به ٿي چڪي هئي، شگر، دل جي تڪليف سميت ڪجهه بيماريون ڪمزور ڏيئي ۾ ڪاهي پيون هيون، عمر جا ڪيترا ڏينهن جنهن سان گڏ گهاريا هئائين، زندگي جي تتل صحرا جا پنڌ جهانڳيا هئائين، حوصلي جو هماليه هئي، پر اڄ هن

جو سهارو ٿيڻ بجاءِ ڪلر کاڌل پٽ جيئن پُري پئي هئي. انهي ڪري سهارن جا ستره ڏاڍا ڪمزور ٿي ويا هئا. اهڙي ڪمزور حالتن ۾ پنهنجي ڪمزور نانءُ کي زندگي جي ڪُن ۾ لاهي ته ڪيئن لاهي؟ اهو پارسا لاءِ ٻنهن مشڪل هو.

خدا بخش پارسا سان اکيون چورائيندي لڙڪ اگهيا، گهر جي چائنٽ اُڪري ورائندي جي ٿيندي ڪي ٽيڪ ڏئي ويهي رهيو ٽيڪ ڏيئي ته هن گهر ۾ جيئن هوش سنڀاليو هئائين، تڏهن کان ويهندو آيو هو. صبح جو اٿي منهن ڏوئي اگهائڻ پيرن ويهي چانهه پيئڻ هن جو معمول هوندو هو. انهيءَ معمول جي ڏينهن ۾ ڪيڏي پنهنجن پيءُ ۽ پيار هو جنهن ڏينهن پارسا گرم چانهه جو ڪپ هٿن ۾ ڏنو هو. ڪنهن واءِ جي جهونڪي يادگيري جي ڪتاب جا سمورا ورق واپس ورائي ڇڏيا هئا. جيڪي پنهنجي اندر ۾ 30 سالن جو اثاثو سنڀالي وينا هئا.

پارسا هڪ اڻ پڙهيل ۽ ڳوٺاڻي چوڪري هئي جيڪا هاڻي هن جي جيون ساٿي ٿي چڪي هئي. شادي کان اڳ هن ڪڏهن به پارسا نه ڏٺي هئي. وهمن ۽ وسوسن جا سمورا طوفان جيڪي مڱڻي کان وٺي اڄ تائين هن جي دل درياءُ تي چانيل هئا، اهي سمورا تري چڪا هئا. اڻ ميا سوال هوا ۾ ٽهلي چڪا هئا. جيڪي هر جڳهه هن جي اڳيان ڪر ڪنيو پيا هئا، عجيب سوال هوندي ڪهڙي؟ ڇهرو ڪهڙو هوندو. ڪهڙن خيالن جي هوندي ڪاڏو منو پڇائي سگهندي آهي الاڻي نه؟ عجيب سوالن جي ڪُن ۾ ڦاٿل هوندو هو. هاڻي سمورا طوفان تري چڪا هئا. سوال جي ڪنن مان پيڙي پار ٿي چڪي هئي. پارسا ٻن ڏينهن ۾ هن کي اهڙو متاثر ڪيو جو هي سوچي به نه ٿي سگهيو. هن جي ذهن جي هزارن خواهشن کي تڪميل ملي چڪي هئي، ۽ هي ڏٺي در شڪراني جون دعائون گهرڻ لڳو.

زندگي جا ڏينهن گذرندا ويندا آهن. گهڙيال جا ڪانٽا پنهنجي محور ۾ هلندا رهندا آهن. وقت ڪڏهن ڪنهن جو انتظار ڪيو آهي، ماڻهو کي ويندڙ وهي ۽ لهندڙ مسج جو احساس وقت سان گڏ شين ۾ ايندڙ تبديلي ۾ محسوس ٿيندو آهي، ته وقت پنهنجي پنڌ جا ڪيترا ڏاڪا لتاڙي اڳتي وڃي چڪو آهي. ائين هن کي به اُن ڏينهن احساس ٿيو جڏهن پارسا آڏي ويل ويڙ جي سورن جي شڪايت ڪئي. آڏي رات هئڻ ڪري ڊاڪٽر به ملڻ محال هو. پاڙي جي دڪان تان عام سور جون گوريون وٺي ڏئي ڏينهن اڀرڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. پر پارسا جي چاهي جو قرب ڏسڻ لاءِ محال هيو. گهر ۾ وڏي عمر جي ڪا به عورت نه هجڻ ڪري صبح سوڀر وڏي پاڇائي کي گهران وٺي آيو تنهن دائي آڻڻ جو چيو ڪجهه ئي ڪلاڪن بعد دائي ڏيئي جي واڌائي ڏني. ڳوٺ جي گهڻن مائين ته اڳواٽ پٽ جون واڌايون پئي ڏنيون. هن جي به خواهش هئي ته پٽ پيدا ٿئي نالو اياز رکندس. سنڌ جي پلوڙ شاعر جو نالو هن جو پسنديدو نالو پر خوشين جو ايندڙ لمحو هن کان ڪجهه گهڙين تي رسي ويو هو. دل جي آڪيري ۾ ويٺل ڪيئي پکي هڪدم پڙڪو

ڪاٺي اُڏري ويا. پويان رهجي ويا هئا صرف چٽيل ڪٽپ جنهن جو ڪوبه وجود نه هو. هي پارسا جي محبت کي ذهن ۾ رکي ڊگهي سوچ سوچيندي سڀ ڪجهه وساري قادر جي ڪرم تي خوش رهڻ لڳو.

رب جي ذات اهڙو ته امتحان ۾ وڌو جو هيءَ ڏينهن ڏينهن آزمائش ۾ ايندو پئي ويو. انهيءَ جانب جو عجيب جوڙ آهي، پرچي ته پٽ پري جي ڌمڙجي ته به ڏي رب جي ذات اهڙو ته آزمائش ۾ وڌو هو جو هڪڙي جي پويان ٻئي تئين چوٿين پنجين ڏي، هي سور سهي اندران ٽٽي پيو پنهنجو پاڻ کي اڪيلو ڪري ڇڏيو هئائين، پنهنجي دنيا ۾ سوچيندي صبر جو دامن ڇڏائجي ٿي ويو ۽ اڪين جو درياءُ ٻوڙان ٻوڙ ڪندو ٿي ويو ڪئين خيال وٺ ويڙهي جي ويڙهي ٿي ويا، پنج نياڻيون هن ههڙي دؤر ۾ ڪيئن ڪندس، ڪيڏانهن ڪندس؟ هيءَ ته نياڻيون امانتون آهن نيٺ ته وينديون پنهنجي ڪن پوءِ ته هي هڏ به ٻوڙها ٿي ويندا. ڪير آهي جهرنڌڙ اجهي جو سهارو؟ سوچيائين ته منهنجي نصيب ۾ پٽ ناهي، پٽ هجي ها ته به ابيارشنون ٿورو ٿين ها، ٿي سگهي اهي چار چار مهينن جا خراب ٿيل ٻار پٽ هئا ته؟

آخري نياڻي تي ڏاڍو رنو هو زال به ڪيترا ڏينهن رني هئي، هڪٻئي سان نظرون به نه ٿي ملائي سگهيا. پارسا جو چهرو ساڻي جي مريض جهڙو ٿي پيو هو. اهي ئي لفظ دهرايا هئائين، جيڪي ٽئين نمبر نياڻي جنم تي چيا هئائين. ”چري تون انهن ماڻهن کي به ڏس جنهن کي بلڪل اولاد ڪونهي، اسين ته پوءِ به خوشنصيب آهيون، جو رب نياڻيون ته ڏنيون آهن. هي پاپ پالي ڪيڏانهن ڪندس. پارسا جون پنٺيون پاڻي پاڻي ٿي پيون هيون.“

”بس ويچارئون هليون وينديون، پنهنجن ڪن.“
انهيءَ جملي تي پارسا ٻرندڙ جبل جيان ڦاٽي پئي هئي، هر هر اهي دلاسا ٿو ڏئين. مونسان گڏ ڀريلن جا چار پٽ آهن، انهن کي ڏسان ٿي ته منهنجو اندر مڙي ڪونه ٿو؟

”ها پر پاڻ الله جي ڳجهه ۾ هٿ وجهي ڪونه ٿا سگهون نه“ خدا بخش پنهنجي بيوسي ظاهر ڪئي.

”الائي ڪهڙن اعمالن جي سزا پئي ڪايان.“

”اها خبر هجي ته ماڻهو پاڏائي معاف ڪرائي.“ هن دلاسون ڏنو.

پر پنهنجي اندر ۾ جيڪا نهائين پئي پڪي انهن کي ڪيئن وسائي، ڪيئن نه شادي کان اڳ هو اهو نالو ڪيئن نه وٺي آيو هو جڏهن شيخ اياز جو نالو ٻڌو هئائين. دل ۾ پڪو پڪو ڪيائين ته پٽ جو نالو اياز رکندس. پنهنجي ڀائرن، عزيزن مان ڪنهن جي اولاد جو ڪونه هو. پر اڃان هن جي دل جي آس پوري نه ٿي. هن سوچيو ته اهو نالو منهنجي پٽ جو هوندو، پر اهو نالو مسلسل رهندو پئي آيو.

جوان ٽين تيسيتائين وڏيون گهر ۾ ويهارجن ۾ پارسا جو چوڻ هيو ته ٻار لاهڻو ته پوءِ هيڪر ئي يڪو لاهجي. پر هن چيو پارسا تون نياڻين جي ماءُ آهين. نياڻين جون مائرون هر وقت پنهنجيون اڪيون ڪليون رکنديون آهن، پڪل پير آهي ته هر ڪو پٿر هڻندو ۽ هونءِ به پنهنجي نياڻيون گهران هڪ وقت ويون ته آئون مري ويندس، پوءِ ٻن وڏين نياڻين جي شادي ڪرايائين.

موڪلاڻي جي ڏينهن پارسا کي به خبر پئي ته گهران نياڻي کي روانو ڪرڻ ڪيڏو ڏکيو لمحو آهي. ڄمڻ کان جوان ٿيڻ تائين پالي وڌو ڪرڻ، ۽ اڃا گهران روانو ڪرڻ، ائين هو چڻ ڪير جسم مان دل ڪڍي کڻي وڃي رهيو هجي. هي ٻئي دل تي پٿر رکي صحيح ويا.

پر اڃا باقي ٽي نياڻيون به پنهنجي ماڳ ڏانهن روانيون ٿي چڪيون هيون. ائين محسوس ٿي رهيو هو چڻ پنهنجي زندگي جي سموري ڪيل ڪمائي پنهنجي هٿان کڻي ڪنهن جي حوالي ڪري هوءَ ٻئي هٿ ڇنڊي واپس ويا هجن. ڏيئڻ جي جو درد آري جيان هن کي سيني تي وهي رهيو هو. هي بلڪل هٿين خالي ٿي چڪا هئا، هو به ائين ٻيو ڇا؟

باقي گهر ۾ رهيو به ڇا هو؟ جيڪي ڏيئون ننڍڙيون ريڙهيون پائي تهه ڏينديون وڏيون ٿيون هيون، جواني جون ڪينچلون ڪيون هئائون آهي هليون ويون، سڀ ڪجهه پنهنجي منزل ڏانهن وڃي چڪو هو. هيو ته پويان خالي آڪيرو هن کي پوڙهي جوسي جا چيل لفظ ذهن تي تري آيا ”پنهنجي باري ۾ سوچ، هي جهر ڪيون ويڄاريون آهن، ڏينهن اُڀرڻ تي اڏامي وينديون، ۽ انهي مهل توهان جو سڄ لهڻ وارو هوندو ائين ڪر جو لهندڙ سڄ جي ويلي توکي ڪير پائي جو لوڻو پياري.“ پر هن ڪونه مڃيو ”اڄ سڄ ثابت ٿي ٿيو آهي! هي پاڻ سان پڻ ڪيو.“

ڪلهي تي ڪنهن جي هٿ جي احساس هن کي ماضيءَ جي ياد مان واپس آڻي ڇڏيو. سندس سؤٽ سڄڻ ۾ ۾ ويهندي آتڻ ڏني ته هي پڻ ڪيو ”ادا سڄڻ ڪاڪي جوسي سڄ چيو هو. ها اڄ جهر ڪيون سڄ اڏامي ويون. ها بلڪل جهر ڪيون سڄ اڏامي ويون.“ هن جي نيٽن مان لڙڪن جون لارون وهڻ لڳيون.

ريت جي آڪاس ۾ ڌرتيءَ جي ڪوج

رڪيل مورائي

ڪَڇ ڌرتيءَ جو آئينو آهي ۽ مان پنهنجو ڏڪار کان پاھ ٿيل چھرو انھن ماڻھن ۾ ڳوليان ٿو جن کي ٻڌي ليکي ڪڇي (ڪڇ ۾ رھندڙ) چئجي ٿو. آھي سمورا چھرا مون جھڙا، ٻہ اکيون، ٻہ ڪن، ٻہ پير ۽ ٻي سڄي شبيھ مون جھڙي - تہ ڪھڙي چيز آھي جيڪا کين مون کان الڳ ڪري ٿي. ٿلھي ليکي اڃ جي سنڌ کي جيڪڏھن مان ڏڪار سٽيل سنڌ چوان تہ ڪھڙو خرچ؟

احساس جو ڏڪار عقل جو ڏڪار تخليق جو ڏڪار ۽ پاڻيءَ جو ڏڪار سڀ هڪ جهڙا ئي تہ آهن. جيڪڏهن رڳو پاڻيءَ جي ڏڪار کي کڻي ڪڇ تائين آڻبو تہ اڄ جي سنڌ ۽ ڪڇ ۾ ٻنھ ٿورو فرق محسوس ٿيندو. البت سنڌ جي اڄوڪي صورتحال کي ڏسي فقط هڪڙو سڀرو/عنوان نٿو ڏيئي سگهجي جيڪو سڀرو/عنوان سنڌيءَ جي ذهين ليکڪ هريش واسواڻيءَ پنهنجي سفر کي ڏنو آهي پر هونئن ڏوڙ ۽ ريت ۾ ڀلا ڪهڙو فرق آهي. درياءَ يا ستر جي پيٽ ۾ تہ ريت ئي اڏامندي جيئن سنڌ ۾ ڏوڙ اڏامي رهي آهي. فرق وري به ٻن لفظن درياءَ/ستر جو آهي. سنڌ تہ هونئن ئي هڪ اهم حوالو آهي جيڪو علامتي به ٿي سگهي ٿو جنهن جو ڪو سڌو واسطو هريش جي سفرنامي سان جڙيل نه آهي. واڌو لفظ آڪاس آهي جنهن کي هريش نسبتي ڪنيو آهي.

جيڪڏهن مان ڪڇ ڏسان ها ته يقينن سڀني نسبتن جي وضاحت ڪرڻ ۾ آساني ٿئي ها! پر جيئن ته مون ڪڇ کي ڏسڻ بدران پڙهيو آهي. فقط پڙهيو آهي. ان ڪري مان ان احساس جي حوالي سان ئي ڪجهه لکي سگهندس. ها! اهو ضرور آهي ته ڪجهه لکيل پڙهيو آهي يا پڙهي وڃيو آهي پر ڪجهه لکيل پڙهڻ سان گڏ ماڻهو به آهي ته پوڳو به!

ائين ئي مون ڪڇ جي سموري پيڙا نه رڳو پڙهي آهي پر ان جي رُج جي احساس کي، جيڪو تيندڙ احساس آهي ان کي پنهنجي اندر ۾ اوتيو آهي ۽ محسوس ڪيو آهي. ڪڇ جي ماڻهن، تلائن، ڳوٺن، رستن ۽ خاص ڪري گاهن جي ان احساس کي، جيڪو پاڻيءَ کان سواءِ گهلندڙ لڪ سندن نڙيءَ کي ڏياريندي

هوندي يا جڏهن سڄ سنڌن تارونءَ جي مٿان بيهي تانبا اوڳاچيندو هوندو ڪڇ جي ريت/واريءَ جي ٽپت نه رڳو محسوس ٿي پر ان جو اثر اکين جي مائڪين ۾ ڪرڻ به لڳو آهي. ان ڪري شايد زندگيءَ ۾ ڪڇ ڪڏهن به ڏسڻ نه چاهيان. اها بي ڳالهه آهي ته سنڌ جي ٿر ۽ هند جي ڪڇ جي حالتن ۾ شايد ڪوبه فرق نه هجي! ريت جي آڪاس ۾ اڏامڻ جي خواهش هريش جي من ۾ ممڪن آهي ته اڃا به ڪر ساهيندي هُجي، چو ته هريش جي اکين کان وڌيڪ هن جي حساسيت اهڙو ڪجهه ٻڌائي ٿي. مون محسوسيو آهي ته هن لکڻيءَ ۾ هريش جيڪو ڪجهه ڏٺو آهي، ان کان وڌيڪ جيڪو ڪجهه محسوس ڪيو آهي ان کي اظهاريو آهي. جنهن ڪري اها احساس جي شدت ۽ ان جو اهڙو ٽپت ڀريو اظهار ٿي هن سفرنامي جي اصل سڃاڻپ آهي. هونئن ته ڪڇ کي ڪوبه ڪيئن به ڏسي ۽ اظهاري سگهي ٿو ۽ ان اظهار کي معلومات حاصل ڪرڻ جي حد تائين پڙهي به سگهجي ٿو پر هن سفرنامي جي سڃاڻپ اول ۽ آخر آهي ئي اها ته هن کي فقط محسوس ڪري سگهجي ٿو.

ڪڇ جو ڪوبه روپ اهڙو نه آهي جيڪو هن ڪتاب ۾ نه آيو هُجي، اهو به سنڌي ٻوليءَ ۾ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ غير معمولي لکڻيءَ جي سڃاڻپ طور! جنهن کي مان هوند سنڌي ٻوليءَ جو ”ماسٽر پيس“ چوان ته مونکي خوشي ٿئي. پڇ ۾ آيل زلزلن جا قدرت جي بيحسيءَ جي خلاف شايد احتجاج هُجن پاڻ ڏانهن متوج ڪرائڻ لاءِ سڄ ته اهڙي آهي ته پڇ ان ئي حالت ۾ هجڻ گهرجي، جنهن حالت ۾ هريش هن کي ڏٺو آهي ۽ اظهاريو آهي. ياد نٿو اچي ته ڪنهن دوست ٿر کان موٽندي هڪ ڪمال جو جملو چيو هُئو ته ”ٿر جي ڏڪاو ڪي به پنهنجي هڪ خوبصورت آهي“ ائين ئي ڪڇ کي هريش جي اکين سان ڏسڻ کان پوءِ اهڙو اظهار ڪري سگهجي ٿو. ”ڪاوڙا“ کان وٺي ”پني“ ۽ ”پنيءَ“ کان وٺي ”ڌوري“ ڳوٺ جا سڀ احساس ته آهن هن سفرنامي ۾.

ياد ٿو اچيم ته ڊاڪٽر ٽرليڊر جيتلي صاحب جڏهن ڪلهوڙا سيمينار ۾ سنڌ آيو هئا ته هن پنيءَ واري علائقي جي ڪلچر بابت هڪ ڪتاب مونکي ڏنو هو جيڪو اڄ ڪلهه مون وٽ موجود نه آهي. شايد ڪو دوست تڳائي ويو آهي. سڄو سارو پڙهيو هوم پر هريش جي سفرنامي جيڪو ڪلچر ٻڌايو آهي، اهو ته هڪ الڳ ٿاڳ احساس ڏياري ٿو. هي ئي سفر آهي، جيڪو ”ريت جي آڪاس ۾ ڌرتيءَ جي ڪوچ“ ڪرائي ٿو ۽ ان ڪوچ جو عرصو پنهنجي ٿيڙو آهي، ننڍڙو ٿيندو ٿو وڃي ۽ هريش خود ان کي مختصر ٿيڙو ڏنو آهي. جيڪي به آهي پهر حال ڪڇ جو ڇهرو هن سفرنامي ۾ ڏسي سگهجي ٿو ۽ ان جي رهواسين جي اندر جا احساس سندن چهرن مان پڙهي ۽ محسوس ڪري سگهجن ٿا. جيستائين ڪڇ جي اندر جو سوال آهي ته ان کي وري هڪ ٻي اهم ڪوچ جي ضرورت آهي.

جيڪڏهن موقعو ٺهي اچي تہ جيستائين جڳ جهان لاءِ اهڙو موقعو ٺهي، هريش پاڻ ڪوشش وٺي هن سفرنامي کي پاڻ ئي انگريزيءَ ۾ آڻي. منهنجو خيال آهي تہ ادب جي دنيا ۾ هيءُ مختصر ڪتاب ترجمو ٿيو تہ پنهنجي پيرن تي بيهي اهو ٻڌائي سگهي ٿو تہ مان پوئتي پيل ٽين دنيا جي هڪ نظر انداز ڪيل گنڊ جو حصو آهيان، اچو مون کي ڏسو پڙهيو ۽ محسوس ڪيو.

اسان هت جيڪي ڏسون، پڙهون ۽ لکون ٿا، اولهه جي ادب ۾ اهو ڪجهه ٻيءَ طرح ضرور آهي پر ڪو گهڻو بدليل يا اهم ڪونهي، ۽ ٻيو اهو به هتي سفر کي هڪ الڳ سڃاڻپ به آهي اها هيءُ جيئن مون پهريئن ئي چيو آهي تہ هيءُ ماڻهو جي پيرن جو سفر نه آهي، هيءُ من اندر جو سفر آهي جيڪو حواسن جي وسيلي محسوس ڪري سگهجي ٿو. لکڻي جي حوالي ۾ مان خود هريش جي لفظن جو حوالو ڏيڻ چاهيندس تہ، ”هن سموري سفر ۾ ڪٿي به جذباتيت ڪانهي فقط جذبو آهي“ ۽ مان اهو چوندس تہ جيڪڏهن هيءُ غير معمولي لکڻي جذباتيت جي ور چڙهي وڃي ها تہ منجهس جذبو عدم موجود هجي ها ۽ پوءِ هن جي اهميت ٿيهارو ڪن ڏينهن/هفتا/مهينا وڃي رهي ها!

مان سوڌا ڪا سچ ٿو چوان تہ شاعريءَ جي حوالي ۾ اڄ جي تاريخ تائين مون هريش جي مٿي Quote ڪيل ست جهڙي سون ستن وارن ڪتابن ۾ به راءِ نه پڙهي آهي پر اها راءِ اسانجي اڄ جي سنڌي ادب پڙهندڙن ۽ لکندڙن جي نڙيءَ مان هيٺ لهندي ڪيئن؟ ان سوال تي ويچاري سگهجي ٿو. پوءِ تہ شايد اسان پنهنجي سموري آدرشي ادب 1920ع کان پوءِ واري سموري شعري توڻي نثري ادب تان شايد هٿ ڪڍڻ لاءِ ويچارون پر ايڏي وڏي رسڪ ڪڍندو ڪير گهٽ ۾ گهٽ سنڌ جي وس کان اها ڳالهه ٻاهر آهي. پوءِ به مونکي شخصي طور شايد هريش جي اها راءِ سموري حياتي ڪم اچي ڇو تہ هريش بنيادي طور نئين ڪوتا جو شاعر آهي. ڇا واقعي ائين آهي ڇا تہ اسان اڃا تائين ”جذبات“ ۽ ”جذبي“ ۾ فرق محسوس نه ڪري سگهيا آهيون. پوءِ به هريش جي راءِ سان هر ڀيرو سهمت هجڻ ضروري ڇو آهي؟ اڪثريت ۾ يا اقليت جي صورت ۾!

هريش واسواڻيءَ جي هن ڪتاب، جنهن جو نالو ئي غير معمولي آهي يعني ”پڙي ۽ ٽي پڙيون“ جي فريم ۾ ڪجهه ٻيون تصويرون به آهن، جيتوڻيڪ اهو مڃيل اصول آهي تہ هڪ فريم ۾ فقط هڪ تصوير هجڻ گهرجي پر شايد فريم جي سائيز وڏي هجڻ ڪري ڪجهه ٻيون تصويرون به منجهس مائپايون ويون آهن. اهي تصويرون ماضيءَ ۾ ٿيل ڪجهه ادبي بحثن جي جواب طور ڏنل آهن. جن ۾ چيو ويندو هو تہ، ”ماڊرن ليکڪن خاص طور هند جي سنڌي ليکڪن کي وطن جو ۽ ٻوليءَ جو درد ڪونهي ۽ هو پنهنجن پاڻن پٽن جي ڪوشش ۾ آهن“ وغيره ڪتاب ۾ شامل هڪ ڪهاڻي ”ڪوليءَ جي ڪُڪ“ ۾ هڪ چيل جملو ”دلا“ پنهنجي پاڻ ۾

هڪ ڊگهو مطلب رکي ٿو. اها ڳالهه مڃيل آهي ته خواب فقط پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڏسي سگهيو آهي ۽ گار به فقط پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڏئي سگهبي آهي. اهڙو ئي مقصد هن ڪهاڻيءَ جو به آهي. ڪتاب ۾ ٻي ڏنل ڪهاڻي ”بين جهڙو هڪ عام انسان ۽ هڪ مضمون ”ڪويتا جا تضاد“ هڪ الڳ جائزو لکڻ جهڙا آهن ۽ ڪتاب جو ٽيون مضمون ”پوست اسڪرپت“ به منهنجي آڏو نئين ادب کي سمجهڻ لاءِ هڪ سنجيده مطالعو آهي پر مون لکڻ فقط هن ڪتاب جي ان سفرنامي تي چاهيو آهي جنهن جو ذڪر مٿي ٿي آيو يا وري مون کي ”ريت جي آڪاس ۾ ڌرتيءَ جي کوچ“ نالي واري لکڻي وڌيڪ ڪجهه به لکڻ کان روڪي پيئي آهي. پوءِ به زور ڏيئي آخر ۾ ڪجهه ستون لکڻ چاهيان ٿو جن جو مقصد هي آهي ته سفرنامي ۾ هندي اکرن جو گهڻو استعمال ڪٿي ڪٿي ڏکيو لڳو آهي، ان حد تائين جو ڪتاب/سفر کي ماڻڻ/پوڳڻ ۾ رڪاوٽ بڻيو آهي. هريش کي ڪجهه هلڪو هٿ رکڻ کپي ها! پوءِ به اهو سونهري سچُ آهي ته ”ٻڙي ۽ ٽي پڙيون“ ڪتاب چپرائي ڪاڪي هري موٽواڻي (جيڪو هاڻ سرگواسي بڻجي ويو آهي) نه رڳو سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي پڙهندڙن کي هڪ خوبصورت ترين ڪتاب ڏنو آهي پر گهڻي عرصي کان لکڻ ڇڏي ويل هريش واسواڻيءَ کان ڪجهه نئون لکرائي ورتو آهي. اهو سندس احسان سنڌي پڙهندڙن لاءِ رڪندا جيڪي ڪجهه به نئون پڙهڻ جا چاهڪ آهن. نئين مان منهنجي گهرج وقت نه آهي، ويچار آهن، اهو ياد رکڻ گهرجي!

ڪيئن وساريان ويڙهيڇن

[وينا شرنگيءَ جي ڪتاب 'ڪيئن وساريان ويڙهيڇن' تي هڪ نظر]

مهر النساءِ لاڙڪ

سنڌ ڌرتي ذات ڌڻين جي ڌرتي آهي. هن ڌرتيءَ تي ڪيترائي ذات ڌڻي آيا ۽ پنهنجا وارا وڃائي ويا ۽ ڪيترا اهڙا آهن، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن مڪتبه فڪر سان تعلق رکندي پنهنجي شعبي ۾ پنهنجي ذات ذريعي سنڌ جو نالو روشن ڪري رهيا آهن. هر ذات ڌڻيءَ، ٻوليءَ ۽ پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ پاڻ پتوڙيو آهي.

جديد دنيا جي ترقي واري سماج جي نئين تصور ۾ عورتون پڻ مردن سان گڏ، هر شعبي ۾ اڳيان آهن. هر ماڻهو پنهنجي صورت، نالي ۽ ڪم جي حوالي سان سڃاتو وڃي ٿو ۽ سماج ۾ الڳ جاءِ والاري ٿو. اهڙن ماڻهن ۾ ڪي اهڙا نالا به جنم وٺندا آهن، جن جي سڃاڻپ قوم ٻولي، ڌرتي ۽ ادبي يا سياسي حوالن سان ٿيندي آهي، جيڪي هن وصال ڌرتيءَ تي، صبح جي ستاري جيان روشن صبح جو پيغام ڏيندا آهن. اهڙن ئي روشن ستارن ۾، ادبي ڪيتر ۾ هڪ نالو اهم جاءِ والاري ٿو. اهو نالو 'وينا شرنگيءَ' جو آهي.

مارچ جو مهينو دنيا ۾ بهار رت ۽ عورتن جي عالمي مهيني طور سڃاتو وڃي ٿو. اڄ کان سوين سال اڳ ان روايت کي پوري دنيا ۾ وڏي شان شوڪت ۽ مڪمل تسلسل سان ملهائيو ويندو آهي. دنيا جي اهڙي بهتر عمل ۾ سنڌ به پنهنجو حصو ملهائيندي رهي آهي.

هر عورت پنهنجي وت ۽ ذهني سگهه آهر، مارچ مهيني ۾ پنهنجي طرفان عورتن لاءِ ڪانه ڪا سوکڙي ضرورت ڏيندي آهي پر حيدرآباد ۾ ناري پبليڪيشن طرفان، هند سنڌ جي نامياري ليکڪا وينا شرنگيءَ جو لکيل ڪتاب "ڪيئن وساريان ويڙهيڇن" مارڪيٽ ۾ پهتو آهي. ناري پبليڪيشن طرفان مارڪيٽ ۾ آندل هي 47 هون ڪتاب آهي.

هن ڪتاب جو عنوان پاڻ تي ٻڌائي ٿو ته هو پنهنجي ماروڙن ۽ پنهنجي ماما ڌرتيءَ جي يادگيرين سان سلهاڙيل آهي. ادي وينا شرنگيءَ جيڪا اصل ۾ لاڙڪاڻي - ساهه سيبائي جي ڀرسان شهدادڪوٽ شهر ۾ نڇ منڌي ڳوٺاڻي ماحول جي پليل آهي، پر هينئر دهليءَ (هندستان جي گاديءَ جو هنڌ) ۾ رهي ٿي، سندس

هيءُ ڪتاب پڙهي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته پاڻ ننڍپڻ کان ئي بهادر سمجهدار ۽ محبت ڪرڻ واري آهي. اها خوبي اڄ تائين سندس وجود ۾ شامل آهي. جنهن ڪري سندس شخصيت ۾ 'پنهنجائپ' جو عنصر وڌيڪ موجود آهي. پاڻ سٺي ليکڪا، شاعره ۽ آل انڊيا ريڊيو تي سينيئر انائونسر ۽ پروڊيوسر پڻ آهي. هوءَ اڻ ڳڻين خوين جي مالڪ آهي.

اڏي ويٺا، هن ڪتاب ۾ پنهنجي زندگيءَ جي اوائلي دؤر کي ڏاڍي خوبصورت انداز ۾ قلمبند ڪيو آهي. پاڻ نه صرف جذبن جو اظهار ڪيو اٿس پر حقيقتن کي قلمبند ڪيو آهي. جيڪو ڪجهه هن پنهنجي اکين سان ڏٺو اهو ئي پيش ڪيو آهي. ڪتاب جي شروع ۾ ليکڪا، ڪتاب جي اڀرنا پنهنجي والد گوبي ڪرشن ۽ والده ستي کي ڪئي آهي، جيڪي ٻئي ڪردار سماجي ۽ قومي ڀلائيءَ جي حوالي سان اهم آهن ۽ انهن پنهنجن جو ڪردار پنهنجي اولاد لاءِ پڻ اڳتي هلي سماجي خدمتگار هئڻ جو سبب بڻيو.

ڪتاب جي پبلشر، نذير ناز صاحب به صفحي 5 تي 'اداري پاران' لکيو آهي. اڏيءَ جو هيءُ جملو ڏاڍو دل کي وڻندڙ ۽ پڙهندڙن جي اتساهه لاءِ ڪافي آهي: "وينا جي لکڻين مان سنڌ ڌرتيءَ جي محبت ليٽا پائي رهي آهي ۽ هن ڪتاب ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي مهڪاچي رهي آهي". وينا شرننگيءَ جو هيءُ 18هون ڪتاب آهي، صفحي 8 تي. سنڌ جي نامياري شاعر ۽ ليکڪ ادل سومري جي دل جون ڳالهيون شامل آهن. ادل سومري لکيو آهي: "وينا شرننگيءَ جو نالو هند ۽ سنڌ جي ادبي دنيا ۾ نئون ٺاهي" اڏي وينا جو دهليءَ ۾ "مارئي" تنظيم جي پليٽ فارم تان سنڌي ادب جي اوسر ۽ پڪيٽ ۾ اهم ڪردار رهيو آهي. هڪ ناليواري ليکڪا جي روپ ۾ هن ڪيترائي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ کي اڀريا آهن، پر پوءِ به هوءَ شهرت يا پذيرائيءَ جي تمنا کان پري آهي. اڳتي هلي ادل جا هي جملا وينا جي سٺي ليکڪا هجڻ جي ثابتيءَ لاءِ ڪافي آهن ته "وينا شرننگي پنهنجي باري ۾ ڪهڙي به راءِ قائم ڪري پر ان حقيقت کان انڪار ڪير ڪري سگهندو ته هوءَ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ مانائتي ليکڪا ۽ اديبا آهي. هن ريڊيو پروگرامز وسيلي سنڌي ٻوليءَ جي مڃتا لاءِ پرچار ڪيو آهي. اهي سڀئي عمل اهڙا آهن جن جي وسيلي هڪ انسان عام ماڻهوءَ مان شخصيت بڻجي ٿو".

صفحي 13 تي به اکر، ڊاڪٽر فهميده حسين پاران لکيل آهن. هتي مختصر طور يعني ٻن اکرن ۾ ميڊم جامع انداز ۾ وينا بابت ٻڌائي ويئي آهي. خاص طور وينا جي ٻوليءَ جي باري ۾ ميڊم خوشيءَ ۽ اطمينان جو اظهار ڪيو آهي، جيئن هن جملي مان اسان سمجهي سگهون ٿا: "سندس ٻوليءَ ۾ رواني رس ۽ چس آهي. هن جيڪي زندگيءَ جا ننڍا ننڍا واقعا بيان ڪيا آهن، انهن مان هوءَ هڪ سچاڻ ۽ دردمند دل رکندڙ خاتون محسوس ٿئي ٿي. هي ڪتاب پڙهي جتي سندس نچ سنڌي ٻوليءَ کي ساراهڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، اتي ٻيون به ڪي خوبيون متاثر ڪن ٿيون، جن ۾ سڀ کان پهرين سندس سنڌ ۽ سنڌين لاءِ اڪير ۽ محبت آهي ۽ ٻيو مذهبي پيڊ پاڻ کان دوري ۽ هر هڪ انسان لاءِ هڪ جهڙو احساس نمايان آهي. بالڪڻ جي يادگيرين تي مشتمل هن ڪتاب ۾ مختلف عنوانن سان يادگيرين کي قيد ڪيو ويو آهي".

‘کيئن وساريان ويڙهيڇن’ جي صفحي 178 تي، وينا تڏهن جو واقعو بيان ڪيو آهي. جڏهن اڃا هو 21 ڏينهن جي هئي، هن واقعي ۾ اندازِ بيان ڏاڍو پُرڪشش آهي. پاڻ لکن ٿيون ته ”اغوا ڪندڙ نوڪر کي، ٻليون عورتون پٽ پاراتن سان گڏ پوندا پڻ ڏٺي رهيون هيون. ننڍيون نيتيون وائلي جي پوتيءَ مان اڌ منهن اڳهاڙو ڪري ڪاوڙ ۾ نڪ چپ موڙي رهيون هيون. هتي دراصل انهن لڪل جذبن جو اظهار ڪيو ويو آهي، جيڪي عورت لڪائي هلندي آهي پر موقعي تي نه چاهيندي به اظهار ڪري وٺندي آهي. صفحي 23 تي لکي ٿي ته، پنهنجي عورت هٿل جو احساس شدت سان ٿيو پنهنجي همت ۽ قوت جي تور جڏهن تارازي ۾ ڪير ته عورت جي وزن جو پلٽو جهٽڪي سان ڪڍي ويو ۽ مرد جي پيٽ ۾ ڪڪ برابر لڳم. توازن جو احساس ڪري گهٻرائجي ويس پر قسمت ۽ عقل ساڻ ڏنو.“ هتي ليکڪا، اهو ثابت ڪيو آهي ته جيڪڏهن عورت بظاهر، جسماني سگهه ۾ مرد کان گهٽ آهي ته عقل ۾ وري سرس آهي ۽ عقل جي آڌار تي هن، طاقتور مرد کي به قابو ڪري ورتو. ادي وينا، يادگيرين ۾ پنهنجن تجربن کي پڻ سنو قلمبند ڪيو آهي. جيئن پاڻ صفحي 77 تي لکن ٿيون ته ”انهن ڏهن سالن واري مصيبت ۽ قدرتي ڦهر يا خدائي ناراضپي واري دؤر دؤران، پنهنجن پراڻن جي چڱيءَ طرح پرک ٿي آهي، پنهنجي پراڻي ثابت ڪرڻ لاءِ وقت کان وڏو پيو ڪوپارو ڪوٺو ٿي سگهي.“ شايد انهن تجربن کيس به پارڪو ۽ پُراعتماڊ بڻائي ڇڏيو آهي. سندس گهر ۾ سندن نوڪر جلال خان جو ڪردار سماج جو هڪ بهترين ڪردار آهي. ڇاڪاڻ ته اهو ڪردار ”حال محرم“ وارو آهي. سنڌيءَ جي هڪ چوڻي ياد ٿي اچي ته ”مائنٽ مري وڃن پر مجبجي شل نه مرن.“ انهي چوڻيءَ مطابق ادي لکي ٿي ته جلال خان کي گهر جي تي هر هڪ ڳالهه جي ڄاڻ آهي، شايد ڪيترين ڳالهين کان اسين به واقف نه هجيون پر هو هر هڪ حادثي، هر هڪ داستان، هر هڪ ماڻهوءَ جي رويي کان واقف آهي. (صفحو 78) آخري ڪهاڻي ”حب الوطني“ ۾ جيڪي ادي گهر جي ڪرت ڪار جا رنگ چٽيا آهن، اهي ڏاڍا اڻمت آهن.

خاص طور جڏهن 16 مارچ تي ريڊيو تي هوليءَ جو جشن ٿيو ته اهڙي رنگا رنگي پروگرام ۾ جڏهن سڀ بيگمات اُچيون ۽ قيمتي سارهيون پائي اچن پر ادي وينا، سوسيءَ جي سلوار ۽ ٽڪڙو پائي وئي ۽ پوءِ جڏهن وزير اطلاعات و نشریات مسٽر هرڪشن لال ڀڳت سان تعارف ڪرايو ويو ته سڀني کي ڇڏي انفرادي لباس ۽ سڃاڻپي ٻوليءَ جي ڪشش سبب کيس انفرادي اهميت ملي ۽ مسٽر ڪائس حال احوال ورتا. ان وقت انهن بيگمات جي ڇا ڪيفيت هوندي جن کي ايتري سجاوٽ ملڻ جو اهو اهميت نه ملي. تڏهن ته اديءَ جو حُب الوطنيءَ ۾ ايمان وڌيڪ پختو ٿي ويو:

تهڙو ڪينجهر ۾ ڪين پيو جهڙي سونهن سنڊيلس
مڌ مياڻيون مڪڙا، مڙئي معاف ٿياس
مورچل مٿانن، اُيو تماچي تي هڻي.

شعر سهارو بڻيا

[ابراهيم کوسي جي شعري مجموعي
'چا لاڙ سڄي پر آهي امن' تي تبصرو]

شاهد حسين عمرائي

دنيا اندر هر انسان پنهنجي نڱاءِ نظر سان قدرت جي حسين فطرتي سونهن کان متاثر ٿيندو رهيو آهي. ۽ اڃا به ٿيندو رهندو. انهي فطرتي سونهن کي پرکڻ ۽ سڃاڻڻ جو انداز هر اک جو الڳ ۽ جداگانه ٿيندو آهي. هڪ عام ماڻهو ۽ حساس دل شاعر ۽ اديب جي پرک ۾ وڏو فرق هوندو آهي. روزمره جي زندگيءَ ۾ سنڌي طرح يا اڻ سنڌيءَ طرح ڪيترن ئي مسئلن، مونجهارن ۽ مشڪلاتن سان مڊ مقابل ٿيڻو پوندو آهي. جيڪي ماڻهو زماني ۽ حالتن سان سمجهوتو ڪرڻ ۽

همت هارڻ بجاءِ حوصلا رکي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ اڳيان ڪڏهن به ڪنڌ نه جهڪائين، بلڪ حق ۽ سچ جو گهات اوچو ڪندي سدائين پاڻ کي ٻين جي پلائيءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏين. اهڙن انسانن جي همت ۽ حوصلي تي اسان کي سدائين ناز رهندو آهي. سنڌي ادب اندر شاعريءَ جي خوبصورت باغيچي ۾ هزارين گلن جي خوشبو لکين دليين کي معطر ڪندي رهندي آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته پوءِ ڪو ماڻهو انهي باغيچي مان ٿورو واس وٺي، ته ڪو انهي باغيچي سان هميشه لاءِ لڻئون لائي سندس سبوا ڪندو رهي.

سنڌي شاعريءَ جي سرتاج پٽائي گهوت کان وٺي سچل، ساميءَ تائين، مولوي حاجي احمد ملاح کان وٺي مخدوم طالب الموليٰ تائين، شيخ اياز استاد بخاري، تاجل بيوس، تنوير عباسي، شمشير الحيدري ۽ سرويج سجاووليءَ کان وٺي آڪاش انصاريءَ، اڌل سومرو، اياز گل، آسي زميني، تاج بلوچ ۽ تاج جويي تائين گلن جي هڪ وڏي ڪيپ آهي. جيڪا خوشبوءِ وکيريندي رهي ٿي. انهن گلن کان هٽي ڪري هن جديد دور تي نظر ڊوڙائي ته ڪافي نوجوان گلن جي صورت اختيار ڪري خوشبوءِ اوتيندا نظر ايندا. سندن ڳائڻو ڪرڻ مشڪل آهي. انهن نوجوانن ۾ اسان جو پيارو دوست ابراهيم کوسو به اوهان کي معاشري جي منظر نگاري ڪندي پنهنجي قلم جي نوڪ سان خوشبو وکيريندو نظر ايندو. ابراهيم

اونداھي ماحول ۾ رهندي بہ دل شڪست ڪڏھن ڪونہ ٿيو. سدائين پنھنجي صلاحيتن کي ڀرپور استعمال ڪري ثابت ڪري ڏيکاريا ٿين تہ زندگي اللہ طرفان مليل ھڪ تحفو آھي. جنھن جي حفاظت ڪرڻ انسان تي فرض آھي. ابراهيم هزارين درد ۽ تڪليفون پاڻ مٿان مٿي سدائين مسڪرائيندو ھن معاشري جي ڏکي انسانن کي دلابا ڏيئي ھمت ۽ حوصلو ارببي جيئن کي ترجيح ڏياريندو رھيو آھي. ”ڇا لاڙ سڄي ۾ آھي امن“ ابراهيم کوسي جي ھن پھرئين شعري مجموعي کي ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد طرفان ڇپائي منظر عام تي آندو ويو ۽ ابراهيم کوسي جي شاعريءَ متعلق سنڌي شاعري جي باڪمال شاعر آسي زميني تمام سٺو ۽ سھڻو مضمون لکي، سندس شاعريءَ جي متعلق خوبصورت تحرير لکي آھي ۽ ان کان سواءِ ھرچند ڪمار بہ ليک لکيو آھي. ابراهيم کوسي جي باري ۾ توڙي سندس شاعريءَ تي راءِ ڏيڻ کي آسيءَ آسان ڪري ڇڏيو آھي. آسي، ابراهيم کي ھڪ فقير منش انسان سڏي سندس شاعريءَ جي وحدت الوجود کان وٺي عشق و محبت، ظلم و جبر ۽ معاشري ۾ ٿيندڙ ناانصافيءَ کي نروار ڪندڙ تخليقار ڪوٺي ٿو. واقعي آسيءَ جي ڳالھ سان آءُ بہ سھمت آھيان ۽ سندس راءِ کي اھميت ڏيان ٿو. ابراهيم اھڙو ئي انسان آھي، جنھن ڪڏھن بہ پنھنجي پاڻ لاءِ ڪا ھام ڪانھي ھڻي. سادو سودو ٺيڪ پھراڙيءَ ۾ رھندڙ ڀروڄاڻو ڀار عشق جي ور چڙهي ويو. حضرت عشق کيس رڱي ڇڏيو:

عشق اچڻ سان اڏجي وياسين،
عاشق نالي سڏجي وياسين.
ويئي اوندهہ من مان تڙجي،
روشنين ۾ رلجي وياسين.
ھونئن تہ پاڻ خوش فقيريءَ ۾،
پر برھہ ۾ ڇا ڇا بڻجي وياسين.

فقيري طبيعت رکندڙ ابراهيم ڪڏھن وري ويئي ويئي عشق سان پيار ۽ محبت اندر شڪوہ بہ ڪري ويھي ٿو:

عشق ۾ ڇا ڇا نہ سھڻو ٿو پوي
ھر گھڙي نڪون موت مرڻو ٿو پوي
امتحان در امتحان ھر ڪا گھڙي
جيئن ڪرائي عشق ڪرڻو ٿو پوي

ابراهيم جي شاعراڻي سگھہ ۽ فڪري اڏام جي گھرائي تہ ڏسو. پاڻ اڳئين خيال کان ھتي وري عشق جي علم کي مٿانھون رکي عشق جي بازي ڪٽڻ سان گڏ پاڻ کي خوش نصيب سڏي ٿو:

عشق ۾ سو امتحان ڏيڻا پيا،
پر بلاخر پاڻ سا بازي ڪتي.

خوشنصيب آهين تون ابراهيم سچ،
عشق عيوض شاعري توکي ملي

واقعي خوش نصيب آهي ابراهيم جنهن کي عشق عيوض شاعري ملي آهي.
سندس ڪتاب جي مطالعي مان اهو اندازو ٿي وڃي ٿو ته پاڻ مشڪلاتن
محرومين ۽ ناانصافين جي ور چڙهي، ڪڏهن به مايوس ڪين ٿيو ويتر پنهنجي
سوچ ۽ فڪر ۾ اضافو ڪندو رهيو. قداور ۽ سنهڙي هائيءَ جو مالڪ. ائين پيو
پاڻهجي ته تيز هوا جو جهونڪو به کيس اڏاري وڃي جيڪو عشق جي آويءَ مان
پڇي لال ٿي نڪتو. سدائين سچ جو ساٿاري رهيو آهي. هميشه ڪوڙ کان سخت
نفرت ڪندڙ پنهنجي موقف تي سدائين قائم رهندڙ هر ڪنهن کي سچ منهن تي
چڻي ڏيندڙ زماني جي گهرين اکين جو نشانو به ضرور بڻيو آهي. جيڪي سچ ٻڌي
ڪڏهن به برداشت ناهن ڪري سگهنديون:

چڱائي ڪرين ٿو چڱائي نه ويندي
وفائي ڪرين ٿو وفائي نه ويندي
وڌن ۽ ننڍن کي چوين سچ ٿو تون،
سچائي ڪرين ٿو سچائي نه ويندي
ڏکائي تون دلڙي انڌيرن ۾ کوسا،
سهائي ڪرين ٿو سهائي نه ويندي

خدا ڪري سندس ذهن ۽ شعور مان نڪرندڙ سهائي ڪڏهن به گهٽ نه ٿئي
۽ سدائين وڌندي رهي. جبل جيڏو حوصلو رکندڙ ابراهيم پنهنجي محبوب کي
التجا ڪندي عاجزيءَ مان ڪڏهن ائين به چئي ويهي ٿو.

پروبو حياتيءَ تي پل جو نه آهي،
ملي وڃ ميارون مڙشي مٽائي،
هلي آ هلي آ اسان ڏي هلي آ،
مٿان موت جيون جو ڏيئو اُجهائي.

الله سائين سندس جيون جي ڏيئي کي سلامت رکي. ابراهيم جي شاعريءَ ۾
نچ سنڌي ٻولي استعمال ٿيل آهي. جيڪا هر عام ماڻهو سولي طرح سمجهي
سگهي ٿو. سندس شاعريءَ جو هيءُ پهريون ڪتاب آهي. آخر ۾ پيار ۽ محبتون
ارپيندي منهنجي کيس دعا آهي ته سندس قلم جي نوڪ ڪوڙ تخليقون تحرير
ڪندي رهي:

شعر سهارو بڻيا ورنه
کوسا پنهنجا چپ سبي ويا.

امرت ناما

’امرتا‘، اپريل 2009ع طويل انتظار ڪرڻ بعد مليو. نثر ۾ رتيءَ جي رهاڻ جي سلسلي ۾ نصير مرزا جي طارق عالم سان ڳالهه ٻولهه کان سواءِ ٻين ليکڪن ۾ پروانجي پيئيءَ جو ’ڪتاب زندگيءَ جا ورق‘، قاضي خادم جو ’دل جي دفتر مان‘، محمود مغل جو ’اسين ڏاڍو ڪڏهن کلندا هئاسين‘، تاج جويي جو ’ايندڙ بهار جي اوسيئڙي ۾‘، مارو جماليءَ جو ’محسن ڪڪڙائي پنهنجي شعر جي آئيني ۾‘، سڪندر ڪورائي جو ’رڪيل مورائي‘، منهنجو دوست، الطاف شيخ جو ’ايران جو سفرنامو‘ ۽ ڪهاڻين ۾ قمر شهباز جي ’جڏهن بيت تنهنجا رنا ها پئائي‘ ۽ آسي زمينيءَ جي ترجمو ڪيل ساحر ۽ جادو بيهند متاثر ڪيو. سچ پچو ته اهي هن پرچي جي چمن جا گلاب. موتيا، چنبلي ۽ رابيل آهن. شاعريءَ ۾ امداد حسيني، مرتضيٰ ڏاڏاهي، اڌ سومرو، اياز گل، طارق عالم، فوزيا بانو، زيب سنڌي، ايوب کوسو گل، ڪونڌر بخش باغي، مشتاق بخاري، الله نواز نوحائي، محبوب درس، شير محمد هاليپوٽو، فياض چنڊ ڪليري، ايس نسيم ميمڻ، گل بهار باغائي ۽ قادر بخش پريم رسالي جي شاعريءَ واري آسمان جا خوبصورت تارا آهن. سندن شاعري بيهند وئي.

نيماز خالدي - حيدرآباد

’امرتا‘ جي ٽائيٽلس تي مختلف رنگ ۽ دلڪش جهان فتاح جي محنتن جو ثمر آهن. هونئن به محنت جڏهن ڪجي ٿي ته ان محنت جو ثمر ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ ضرور سامهون اچي ٿو. اوهان جون به محنتون آهن جو پنهنجي تسلسل کي قائم رکندي امرتا کي 87-88هين وڪ وٺائي اڃا به اڳتي وڌي وڃڻ جو ساهس ڌاريو وٺا آهيو. اهڙو ئي جذبو اهڙي ئي ڪمٽمينٽ جيڪڏهن هر ڪم ۾ سنڌ جو هر فرد پيدا ڪري ته پوءِ يقينن سنڌ جو منظر نامو ئي بدليجي وڃي. هر ماڻهوءَ کي ڪوبه ڪم دل جي سچي وابستگيءَ سان ٿي ڪرڻ بچائي! جيڪڏهن اسان ائين ڪنداسين ته ضرور پنهنجي منزل ماڻينداسين. ”هتان ڪٿي هُت، جن رکيو سي رسنديون“ پٽائي صاحب اها بيت ڪنهن عظيم مقصد کي ذهن ۾ رکي ٿي سرجي هئي. عظيم مقصد کي ننڍا مقصد ٿي وجود ڏيندا آهن. ائين ئي جيئن ڳوٺن جا ننڍڙا ۽ ڪچا پيچرا وڃي شهرن جي وڏين ۽ پڪين شاهراهن تائين پهچائيندا آهن. گذريل ’امرتا‘ ۾ ’امرتا جي آواز‘ جو عنوان: ”سامهه مٺ ۾“ هيو. اهو عنوان پڙهندي ٿوري دير لاءِ سنڌ جو سڀوت ليکڪ ”ماڻڪ“ منهنجي سوچ جي محور ۾ اچي ويو. ايڊيٽوريل جي موضوع مطابق واقعي به ”اڄ“ جي چٽي حقيقت اها آهي ته ڪوبه ماڻهو محفوظ ناهي! ماڻهو محفوظ هجي به ڪيئن...؟! دنيا جو محفوظ ناهي. اها دنيا جنهن اڪيهين صديءَ ۾ پير پائيندي به خوفناڪ جنگيون ڏٺيون هجن... هيرو شما ۽ ناگاساڪي انساني انا جي ڪري ايتري حملن سان تباھ ٿيندي ڏٺا هجن.

عراق وارو بغداد۔ جنهن کي ماضيءَ ۾ چنگيزن ۽ هلاڪوئن تباه ڪيو۔ دنيا ڏٺو ته جديد دور ۾ به اهي ساڳوڻا هلاڪو ۽ چنگيز خان جيئرا آهن، جن هن دنيا کي تباه ڪيو. بهانو ڪهڙو؟ ته ”وڏي تباهيءَ وارا هٿيار بغداد جي گک ۾ لڪل آهن. وارو ڪريو نه ته دنيا تباه ٿي ويندي“ پوءِ بغداد جي گک مان جيڪي هٿيار نڪتا آهي به سڄيءَ دنيا ڏٺا! هر ڳالهه جا ڪي نه ڪي سبب هوندا آهن. دنيا ۾ جيڪا دهشتگردي ٿئي پئي، ان جا به ڪي سبب آهن. ڪنهن به ماڻهوءَ کي ”خوش“ رکڻو آهي ته ڏسڻي آڱر سان اشارو ڪري وات مان ’شاباس‘ جو لفظ ڪڍيو ته سڀ سٿايون ٿي وينديون، پر ان جي ابتڙ ٻي ڪنهن آڱر سان اشارو ڪنداسين ته ردعمل ۾ ڪاوڙ پيدا ٿيندي جيڪا پوءِ الائجي ڪٿي وڃي دنگ ڪندي؟! 87هين ’امرتا‘ ۾ شيخ اياز تي به مضمون آهن، جيڪي معلوماتي هٿن سان گڏ. سندس جنم واري مهيني جي پس منظر ۾ به ڳڻي سگهجن ٿا. خواجا سليم جو مضمون/تائڻ پڙهي موصوف جون مختلف هنڌن تي پڙهيل لکيون ياد اچي ويو سندس لکڻيون معلوماتي ته هونديون ئي آهن پر گڏوگڏ وڻندڙ پڻ هونديون آهن. انهيءَ سلسلي کي اڳتي وڌائڻ کپي! اڪبر سومري جو ناوليت صحيح رخ ۾ هلي رهيو آهي. اڪبر جي خاص خوبِي جيڪا مون کي نظر اچي ٿي اها هيءَ آهي ته سندس لکڻن ۾ هڪڙي قسم جو خاص تسلسل هوندو آهي. جنهن ۾ هو پنهنجو نوج اسلوب اوتي ڇڏي ٿو. ’ڪماچ‘ لفظ جي وضاحت، جيڪا هن پيري ڏني وئي آهي اها ليکڪ کي پهرين قسم ۾ ئي ڄاڻائي ها ته بهتر هئو، بهرحال دير سان ئي سهي معلومات ۾ اضافي طور ڳڻي سگهجي ٿي. ڪتابن تي تبصري واري پورشن ۾ خالق پگهڻي جو اڀياس، ”تنهنجو اوسيٽرو اڃان“ معلوماتي ۽ وڌندار لکڻي محسوس ٿئي ٿو. ’امرتا‘ جي 88هين پرچي ۾ ’رتي‘ جي رهاڻ، ’جي سري هيٺ پياري نصير مرزا جا سوال هجن ۽ طارق عالم جا وري جواب... ته پڙهڻ لاءِ دل ضرور اڇلون ڏيندي رتيءَ جي هن رهاڻ مان هڪ ته اها خبر پوي ٿي ته بطور هڪ رائيٽر جي طارق عالم ادبي حوالي سان ڪهڙا روايت رکن ٿا ۽ اها پڻ سڏ پوي ٿي ته ڪنهن وقت ۾ هن پاڻ کي سنڌي ادب جو ’رؤميو‘ سمجهيو ۽ سڏايو هئو. ۽ ماشاءِ الله طارق! اوهان اڄ به ان کي ڏس اونه نٿا ڪريو. هونئن به ڏسجي ته سڄو مجنون پٿر کائي به لپيا جي گليءَ جو گس نه ڀليو آهي. نه رڳو گس نه ڀليو آهي پر دل ۾ احساسن جي حوالي سان سدا جوان رهي پنهنجي مقصد واري ليلا پٺيان ڏڪندو رهي ٿو. ماهتاب محبوب جنهن ’خواب خوشبو چوڪري‘ ۽ ’پيار پناهون چانورا‘ جهڙا ناول سنڌي ادب کي ڏنا آهن. ان جي تحرير جڏهن به پڙهجي ٿي ته نون احساسن جون دريون پاڻ مٿان کليل ٿيون لڳن. خاڪي جهڙي صنف سان جيئن ادي ماهتاب ناهيو آهي ۽ ان شخصيت لاءِ پنهنجا احساس، خيال ۽ رايا، لفظن جي انڊلٽي رنگ ۾ نڪيري ٿي. اهو سندس ئي خاصو چئجي ته وڌاءُ نه ڇڻيو ۽ پياري نصير لاءِ هن جيڪي به لکيو آهي اهو پڙهي جڏهن نصير صاحب سان ڪيل ملاقاتون ذهن ۾ رهيون اچن ته هڪ اهڙي حقيقي دائري ۾ پاڻ کي محسوس ٿو ڪريان، جيڪو ماهتاب محبوب منهنجي چوڦير اُٿي ڇڏيو آهي. امداد حسيني اسان جي عهد جديد جو اهر شاعر آهي. ان ڪڏهن ائين چيو هئو: ’منهنجي جان جلاڻ وارو، دل ۾ دم دم ڏڪندو رهندين‘. – اڄ وري هن جي غزل جي سري ۾ هيئن پڙهون ٿا: ”هڪڙو سگريٽ ته پي سگهجي ٿو، ايتري دير ته جي سگهجي ٿو.“ هڪڙي سگريٽ پيڻ ۽ اوتري دير جيئن واري وٽي، ڪيتري نه هر آهنگي آهي هنن پنهي ستن ۾! پر اُن کان وڌ جديد زندگيءَ جي ترنگلڻي به هنن ئي ستن

مان ڪنهن بڪايل ٻار جيان ڏانهن ڪري ٿي. آءٌ وڌيڪ حوالي طور سندس غزل جون اڳيون ستون هتي ان ڪري نٿو ڏيان ڇاڪاڻ جو اسين سڀ جديد زندگيءَ جا جيو آهيون جن لاءِ وڌيڪ ڪوٽيشنس ۽ وضاحتون ڪابه معنيٰ نٿيون رکن. ’ڪچو رنگ‘ وڏي ڪهاڻيءَ تاج بلوچ جو تنقيدي اڀياس هڪ ڀيرو لکڻي آهي. اهڙي قسم جا سنجيده تنقيدي اڀياس تسلسل مان اچڻ کپن ۽ مون کي يقين آهي ته اوهان به ائين ئي چاهيندا هوندا. قمر شهباز جي ڪهاڻي روايت جي وهڪري ۾ هڪ چولي محسوس ٿئي ٿي ۽ ڪي چوليون سچ ته وڏي چوڻ سان چلنديون آهن. ’موت جو جشن‘، ڪهاڻي جديديت جي ذاتي ۾ آهي. مريض ڪردار جيڪو شايد ليکڪ به لکي ٿو اُن جي ڊائريءَ ۾ ورتل نوٽس ڊاڪٽر پڙهي ٿو. اهو فطري چٽجي يا غير فطري چو ته اڄڪلهه ڊاڪٽر مريضن کي به صحيح ناهن ڏسندا.

بھادر نالپر - چتو مادر ٿي

محبوب جيئن انتظار ڪرائيندڙ ’امرتا‘ جڏهن پاڻ پڙهيندو آهي، تڏهن سڀ دوريون درد ۽ شڪوه شڪايتن کي گهڙي پل لاءِ اکين کان اوجهل ڪري ڇڏيندو آهي. مارچ 2009ع واري ’امرتا‘ جي پڙهڻ جي شروعات ايڊيٽوريل کان ٿي. اڳيئي ’ساهه مٺ ۾‘ هو سو به آڱرين جي وٿين مان نڪرڻ لڳو. ”سنڌ ڌرتي جو عظيم شاعر، شيخ اياز“ چيلي لالوئيءَ جي لفظن ۾ پنهنجي آغوش ۾ آڻي پيار محبت ۽ حب مان همٿائيندو رهيو. ’شاهه لطيف جا واقعاتي بيت‘ آزاد ابوبڪر چٽي جو مضمون بهتر هيو. ’ڪتاب زندگيءَ جا ورق‘ ڄڻ ته هالا جا هيٺيڪرافٽس هئا. ائين سمجهو آءٌ پرواڻي جي ڀر وٺي غور فڪر سان سندس ڀين ۽ پني کي ڏسندو رهيس. محمود مغل پنهنجي سارو ڀر ڪلاڪن بجاءِ روڻ هارڪوڻي اداس ڪري اسان کي به ماءُ جي پيار ۽ محبت ۾ شامل ڪندو ويو. سندس پيڙ محسوس ڪندي درد جي شدت کي گهٽائڻ خاطر ڪويتا جي ڪچن سرن کي ساهه سان سانڍڻ لڳس. جيڪي تاج بلوچ جي تاب، جوهر جي جوت، اڌل جي ادب، آسيءَ جي اميد، ايوب جي آه، آصف جي آجپي، فراق ۽ فياض جي فڪر، رجب جي رُسن ۽ گل جي ٽڙن تي مبني هئا. سائين محمد حسين ڪاشف جي قلم صداقت ۽ سچائيءَ کي سرسي ڏيڻ لاءِ سترن کي به سِير وڌي ٿر جي گانڌي مسڪين جهان خان کوسي متعلق مختيار گهري مختصر ۽ جامع لفظن کي ڪنو ڪري مسڪين کي پيٽا ڏئي سندس ياد دهرائي کيس ياد ڪيو مسڪين کي ٿر جو عوام ڪڏهن به وساري نه سگهندو. ”تنهنجو اوميشٽرو اڃان“ تي خليف ڳڻيو جو تبصرو ۽ اڪبر سومري جي ڪتاب ”بوتيڪ کان بيد روم تائين“ تي جمن احمدائيءَ جو تبصرو ’دليون ڇڏي ڇاول ماڻهن جي ڪٿا‘ ڪيترين ئي دليين کي ڌڙڪائيندا رهيا. جمن جي قلم ۾ ڪافي سگهه موجود آهي. هُو لفظن کي مور جي ڀرن جيان سينگاري پيش ڪري ٿو. سندس محنت داد لائق آهي. ’امرتا‘ جو اپريل وارو شمارو به رنگ برنگيءَ سٺاءِ ۾ سجايل آجپي ۽ اميد جي شمع کي جهر ڪائيندو مون تائين پهتو. گذريل شماري جيئن ’امرتا‘ جي هن اڱڻ کي به شاندار نموني سينگاري سنواري محبتن مان موڪليو ويو. اوهان جي محنتن کي داد ڏيڻ به ضروري آهي. هن پيري ’امرتا‘ مان امر جليل الائي چو غائب هيو تنهن کان سواءِ خطن کي به کات لڳل هو.

جيڪي گم هئا، پريو ۽ پرواني جي پيار ۽ محمود جي محبت 'امرتا' کي رنگ لائي ڇڏيو. سارو 'امرتا' عاليشان هو.

ابراهيم کوسو - ڳوٺ ڄامن کوسو تلهار

ماهور 'امرتا' جو اپريل مهيني وارو پرڄو منهنجي هٿن ۾ آهي ۽ سوڄيان ٿو ته 'امرتا' اڄ ڪهڙي مقام تي بيٺو آهي؟ آءٌ تقريبن ڏيڍ سال کان 'امرتا' جو باقاعده پڙهندڙ آهيان. ڏيڍ سال اڳ جي 'امرتا' ۽ اڄ جي 'امرتا' ۾ وڏو فرق آهي. اڄ جو 'امرتا' منهنجي خيال ۾ ادبي ڪيتر ۾ ٻين سڀني رسالن کان گوءَ کڻي ويو آهي. 'امرتا' جي ٽائيتل ڊزائن ۽ سٽاءُ ڏاڍو سٺو هوندو آهي. مون ڪافي سنڌي رسالن جو اهو حشر ٿيندي ڏٺو آهي ته جڏهن هو مشهوريءَ جي انتها تي پهچندا آهن ته پوءِ ايڊيٽر ۽ ايڊيٽوريل بورڊ خوش فهميءَ ۾ اچي رسالي جي معيار جو خيال نه رکندا آهن ۽ نتيجي ۾ رسالو پنهنجو معيار وڃائي ويهندو آهي ۽ ڪي ته مڱڻو بند به ٿي ويندا آهن. بهرحال توهان جي ٽيم ۾ سڀ برجستا ماڻهو آهن، جن جي مسلسل جدوجهد جي ڪري رسالو اڄ سٺي مقام تي بيٺو آهي. اپريل واري 'امرتا' ۾ نصير مرزا جي طارق عالم سان ڳالهه ٻولهه زبردست لڳي، نصير صاحب کي انٽرويو وٺڻ جو ڏانءُ آهي. قاضي خادم پرواني پتي ۽ محمود مغل جي يادگيري جا ورق خوبصورت لڳا. شاعريءَ ۾ امداد حسيني، مرتضيٰ ڏاڏا، اڌ سومرو طارق عالم، زيب سنڌي گل ڪونڌر، ايوب کوسو ۽ اياز گل جي شاعري ڏاڍي بهترين لڳي. ڪتابن تي مختلف ليکڪن جا تبصرا به ڏاڍا سٺا لڳا. هن پيري خطن وارو سلسلو نه ڏسي عجيب لڳو. بهرحال منهنجي دُعا آهي ته 'امرتا' وڌي ۽ ويجهي ۽ توهان اڃا ان کان به وڌيڪ ادب جي خدمت ڪيو.

سرمهه کوسو - بدين

'امرتا' تمام بهترين ۽ اعليٰ قسم جو سنڌي ادب چڱي رهيو آهي جنهن مان معياري سنڌي ادب پڙهڻ جي ڪجهه بک پڙهندڙ جي لهي وڃي ٿي. 'امرتا' جي هڪ نئين روايت ته هو هر مهيني پنهنجو شمارو ڪنهن نه ڪنهن، اديب، ليکڪ، شاعر، مصور جي نالي هوندو آهي. جنهن تان ٻين رسالن به 'امرتا' جي ڪاپي ڪري اڀرنا ڪرڻ شروع ڪئي آهي. 'امرتا' جو ٽائيتل به منفرد قسم جو آهي هر دفعي، جو هن کي فتاح هاليپوٽي جا هٿ نصيب ٿين ٿا، جيڪا به تعريف لائق ڳالهه آهي.

هوش محمد پٽي - ٻاڏهر

'امرتا' سنڌي ادب ۾ نواڻ آڻڻ لاءِ سٺي ڪوشش ڪري رهيو آهي. آءٌ 'امرتا' ۾ هم، پهريون دفعو خط لکي رهيو آهيان 'امرتا' رسالو هن پيري مٿي جي هڪ ڪتاب ڳڻي تان ورتو. پرواني پتي جي آتم ڪٿا 'ڪتاب زندگيءَ جا ورق' به بهترين هيو. ڪهاڻيو به سٺيون هيون ۽ 'امرتا' جي سونهن کي وڌائي رهيون هيون. ناوليت، سفرنامو، تاثر، اڀياس ۽ تبصرا پنهنجو مت پاڻ هئا.

'راهي' عنايت الله نمڙيو - مٺي ٿر

ڪتابن جو عالمي ڏينهن

[دوستي اميجز سنڌ، حيدرآباد پاران ملهائيل ڪتابن جي عالمي ڏينهن جي تقريب جو احوال]

دنيا ۾ ڪتابن جي اهميت کي اجاگر ڪرڻ ۽ ڪتابن جي ليکڪن جي مالڪيءَ واري حق کي يقيني بنائڻ واسطي يونيسڪو پاران 1995ع ۾ 23 اپريل کي ”ڪتابن جو عالمي ڏينهن“ (World Book Day & Copyright) ڪري ملهائڻ جو اعلان ڪيو ويو. جنهن بعد هر سال هيءَ ڏينهن دنيا ۾ ملهائيو پيو وڃي.

ڪتابن جي عالمي ڏينهن جي سلسلي ۾ هن پيري دوستي اميجز سنڌ حيدرآباد پاران ٿياسافڪل سوسائٽي حيدرآباد جي تعاون سان بسنت هال حيدرآباد ۾ هڪڙي ننڍي ڀرپور قار تقريب منعقد ڪئي وئي. جنهن جي صدارت سنڌ جي ڏاهي سائين محمد ابراهيم جويي صاحب ڪئي. جڏهن ته تقريب کي جويي صاحب کان علاوه نصير مرزا، مصطفيٰ نانگراج، طارق عالم ابڙي اسحاق سميجي، تاج جويي ۽ سليمان ابڙي خطاب ڪيو. تقريب جي شروعات ۾ ڳالهائيندي مصطفيٰ نانگراج چيو ته ”انساني سماج جي ترقيءَ جو دارومدار علم ڏاهپ ۽ دانائيءَ سان ڳنڍيل آهي. جنهن جو وڏو ۽ بنيادي وسيلو ڪتاب ئي آهي. پر بدقسمتيءَ سان اسان جي سنڌ جي بهراڙين جو ڪتاب اسيءَ جي ڏهاڪي کان پوءِ گهڻو ڪري ٺپي رکي ڇڏيو ويو آهي. جنهن ڪري سنڌي ماڻهو ڏينهن ڏينهن پنهنجي ڏکجي رهيا آهن ۽ ان لاءِ جيڪڏهن اسان گڏجي فوري طور قدم نه کنيو ته پوءِ شايد اسان جي ترقي اسان جو خواب بڻجي رهجي وڃي.“ جڏهن ته نوجوان شاعر اسحاق سميجي چيو ته ”وحشي زمانن کي ڇڏي باقي هر دؤر ۾ ڪتاب جو راج رهيو آهي. اڄڪلهه سنڌ ۾ ڪتاب نه پڙهڻ جو وڏو سبب تعليم جي تباهي آهي، ڇو ته جتي اسڪولن کي تالا هجن اُتي ڪتاب سان محبت جو رشتو قائم ڪونه ٿيندو آهي.“

خوبصورت شاعر نصير مرزا پنهنجي تقرير ۾ چيو ته، ”سرڪار کي گهرجي ته سٺا ڪتاب شايع ڪرائڻ لاءِ ليکڪن جي همت افزائي ڪري ۽ ڪتابن جي پڙهڻ واري شوق کي وڌائڻ لاءِ هر هنڌ هر جاءِ سرڪار ۽ ائين جي اوز موبائل لائبريريون قائم ڪن. ته اسين ۽ اسان جو ايندڙ نسل ڪتابن جي پڙهڻ واري شوق سان ڳنڍيل رهون.“

نامياري ليکڪ طارق عالم ابڙي ڳالهائيندي چيو ته، ”اڄ جو نسل ان ڪري به ڪتابن کان پري آهي، ڇو ته هو انٽرنيٽ ۽ گهرجي ڊور ۾ پيدا ٿيو آهي. پر پوءِ به اسان کي پنهنجي نئين نسل کي ڪتابن سان ڳنڍيل رکڻ لاءِ هن قسم جي تقريبن ۾ وٺي اچڻ سان گڏ اٿندي ويهندي ڪتابن جي اهميت ٻڌائي رهجي.“

پهراڙين جي سماجي ترقيءَ لاءِ پاڻ پتوڙيندڙ سليمان ابڙي هن موقعي تي چيو ته، ”اسان جي سنڌ ۾ ذهني غربت وڌيڪ آهي، ان ڪري اسين ڪتابن کان پري آهيون. ۽ ان ذهني غربت کي گهٽائڻ لاءِ پهراڙيءَ جي ماڻهن ۽ تعليم جي ترقيءَ لاءِ هر وس واري ماڻهوءَ کي اڳتي اڇڻو پوندو تڏهن ئي ڪجهه ٿي سگهندو.

معروف اديب ۽ دانشور تاج جويي پنهنجي تقرير ۾ چيو ته، ”اهي ماڻهو خوشنصيب هوندا آهن، جن کي ماءُ ۽ ڪتاب جو ساٿ ملندو آهي ۽ اهڙي احساس وارن نوجوانن جو تعداد آهستي آهستي سنڌ ۾ وڌي رهيو آهي ۽ انهن ۾ ڪتابن پڙهڻ جو رجحان وڌي رهيو آهي. جتي به وڃو ته نوجوان ڪتابن جي باري ۾ پڇن ٿا، جيڪا هڪ سٺي نشاني آهي پر پوءِ به اسان کي ڪتاب جي اهميت کي وڌائڻ لاءِ اڃان گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي.“

ڪتابن جي عالمي ڏينهن واري تقريب ۾ صدارتي تقرير ڪندي سائين محمد ابراهيم جويي چيو ته، ”اسان کي دوستي اميجز ۽ ٿياسافڪل سوسائٽيءَ جو ٿورائتو هئڻ گهرجي، جن اسان کي ملڻ جو بهانو مهيا ڪيو. هن چيو ته هر ڪتاب لاءِ هڪ ٻولي آهي ۽ ٻولي اها آهي جيڪا قوم سان ۽ وطن سان ڳنڍيل هجي. ٻوليءَ سان ئي قومون ٺهن ٿيون، وطن ٺهن ٿا ۽ تهذيبون جڙن ٿيون. ڪتاب جي معنيٰ آهي علم يا ڄاڻ، ڀلي پوءِ اها ڄاڻ تهذيب، سائنس، تاريخ ۽ فلسفي بابت هجي. اڄوڪو ڏينهن فقط ڪتابن لاءِ نه پر انهن لاڳاپيل عظمتن کي ساراهڻ جو ڏينهن پڻ آهي. اسان کي گهرجي ته انهن مان اتساهه وٺون ۽ انهن تي عمل ڪريون.“

آخر ۾ جويي صاحب جي تجويز تي ويٺلن سان ويجهڙ ۾ سندن پڙهيل ڪتابن تي گفتگو ڪئي وئي، جنهن ۾ ڊاڪٽر اله نواز علي گل خشڪ، محمد خان جروار سميت اڪثر شريڪ مهمانن حصو ورتو.

جڏهن ته تقريب ۾ ’23 اپريل ڪتابن جو عالمي ڏهاڙو‘ جي موضوع تي شگفتہ ناز جي لکيل مضمون جو سنگرام پاران ڪيل ترجمو ۽ مصطفيٰ نانگراج جو لکيل مقالو مهمانن ۾ ورهايو ويو.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، ڄرندڙ، ڪرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتِي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، ڀُڪار سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا،
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چڻ ٿا،

.....

ڪالهه هيا جي سُرخ ڪُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)